

О. МУМИНОВ

ГЕОГРАФИЯ
ТАЪЛИМИ
МЕТОДИКАСИ

О. МЎМИНОВ

ГЕОГРАФИЯ ТАЪЛИМИ МЕТОДИКАСИ

ПЕДАГОГИКА ИНСТИТУТЛАРИ СТУДЕНТЛАРИ УЧУН ҚЎЛЛАНМА

ЎзССР Маориф министрлиги тасдиқланган

ТЎЛДИРИЛГАН ВА ҚАЙТА ИШЛАНГАН 2- НАШРИ

ТОШКЕНТ «ЎҚИТУВЧИ» 1986

Тақризчилар: Тошкент ДПИ доценти, педагогика фанлари кандидати *Т. Абдуллаева*
Фарғона ДПИ доценти, педагогика фанлари кандидати *М. Жўрабоев*

НАШРИЕТДАН

Ушбу қўлланманинг биринчи нашри 1976 йилда чоп этилганида у VIII бобдан иборат бўлиб, I — VII бобларида табиий география таълими методикасига доир умумий масалалар, чунончи Ўзбекистонда табиий география таълимининг тарихи ва ҳозирги аҳволи, мактаб табиий география курсларининг аҳамияти ва мазмуни, таълимнинг асосий метод ва усуллари, ўқувчиларни мустақил ишлашга ўргатиш йўллари, география дарсининг хусусиятлари, ўқувчилар билимини текшириш ва баҳолаш, ўқув қуролларидан фойдаланиш ва уларни яшаш, шунингдек синфдан ташқари ишлар ҳақида, VIII бобда эса ҳар қайси табиий география курсига қисқача методик кўрсатмалар берилган эди.

Қўлланманинг иккинчи нашри XIII бобдан иборат. Унга мактабдаги география таълимига оид барча курслар, чунончи, табиатшунослик курси, СССР ва Ўзбекистон ССР, дунё иқтисодий географияси ва факультатив машғулотлар боблари қўшилган. Шунингдек, табиий география бошланғич курси, материклар географияси, СССР ва Ўзбекистон ССР табиий географияси курсларига доир бобларга ҳам янги материаллар киритилган. Бунда география таълими методикасидан дарс берувчи географ-методистларнинг фикр-мулоҳазалари эътиборга олинган.

Қўлланмада ҳар бир география курсининг вазифаси, мазмуни ва тузилиши, курс материалларининг ўрганиш методлари, дарслар системаси берилди. Бундан ташқари унда КПСС Марказий Комитети Апрель пленуми (1984 й.) ва СССР Олий Совети XI чақириқ биринчи сессиясининг «Умумий таълим ва ҳунар мактабини ислоҳ қилишнинг асосий йўналишлари»га асосан география таълимини яна такомиллаштиришга тааллуқли материаллар ҳам ўз ифодасини топади.

Сиз китобхонлардан қўлланма ҳақидаги фикр ва мулоҳазаларингизни қуйидаги адресга юборишингизни илтимос қиламиз:

700129; Тошкент — 129, Навоий кўчаси, 30. «Ўқитувчи» нашриёти.

МУҚАДДИМА

1-§. География таълими методикаси ва вазифалари

Методика сўзи юнонча бўлиб, билим бериш йўлларининг маълум системасини англатади. География ўқитиш методикаси алоҳида ўқув предметиدير.

География таълими методикаси — география таълими процессини тадқиқ қиладиган, унинг қонуниятларини аниқлайдиган фандир. География таълими методикаси — география ўқитишнинг мақсад-вазифаларини кўрсатиб беради, мактаб география курсларининг мазмуни ва унинг таълим-тарбиявий аҳамиятини аниқлайди, билимларнинг онгли ва мустақкам ўзлаштирилишини таъминлайдиган метод, усул ва принципларни асослаб беради, бошқача айтганда, таълим-тарбия масалаларини ҳал этиш йўлларини кўрсатиб беради.

География таълими методикаси география фанлари (умумий ер билими, картография, геология, иқлимшунослик, тупроқ географияси, ўсимликлар географияси, ҳайвонлар географияси, материклар табиий географияси, СССР табиий географияси, СССР иқтисодий географияси ва чет мамлакатлар иқтисодий географияси) методологияси ва мазмуни билан бевосита боғлиқ у педагогика ва психология фанлари эришган ютуқларга таянади.

География таълими методикаси педагогика фанлари қаторига киради. Бизда география таълими методикаси марксистик методологиянинг асосий қондаларига суяниб аниқланган географик фактлар, тушунча ва қонуниятларга, шунингдек дидактика принципларига таянган ҳолда ўз вазифаларини белгилайди, ўз метод ва усулларини яратади ҳамда шулар ёрдамида ҳаёт тақозо қилган турли проблемаларни ҳал қилади.

Ўқувчиларга таълим-тарбия бериш қонуниятларини тадқиқ қилар экан, методика фани география ўқитиш тажрибасини бойитади ва таълим-тарбия ишларининг сифатини яхшилашда география ўқитувчиларига бевосита амалий ёрдам беради.

География таълими методикасининг асосий вазифалари қуйидагилардан иборат: ҳар бир мактаб география курсининг мақсади, мазмуни ва аҳамиятини белгилаш, улар мазмунини такомиллаштириш; ўқувчиларнинг ёш хусусиятларини ҳи-

собга олган ҳолда география фанидаги асосий ғоя, факт, тушунча ва қонуниятларини ажратиб олиш, ўқувчиларнинг билимларни онгли ўзлаштиришларига имкон берадиган таълим йўлларини аниқлаш; географик маълумотлар асосида ўқувчиларда диалектик-материалистик дунёқарашни шакллантириш ва уларни коммунистик ахлоқ руҳида тарбиялаш йўлларини кўрсатиб бериш; ўқитувчиларга амалий кўникма ва малакаларни сингдириш имкониятларини аниқлаш; таълим жараёнида ўқувчилар фаолиятини оширадиган ва мустақиллигини таъминлайдиган самарали метод ва усулларни аниқлаш; география фанининг умумий ва политехника таълими система-сидаги, ўқувчиларни меҳнатга ўргатиш ва уларга ахлоқ тарбияси ҳамда эстетик тарбия беришдаги, ўқувчилар дунёқарашини шакллантиришдаги моҳиятини ва вазифаларини очиқ бериш; география курсларига мос келадиган ва ўқувчиларнинг ёш хусусиятларини ҳисобга олган, илмий жиҳатдан асосланган билимлар ва амалда текшириб кўрилган таълим-тарбия методлари билан ўқитувчиларни қурооллантириш; таълимининг ташкил этиш турларини ишлаб чиқиши; дарслик ва бошқа ўқув қўлланмаларига қўйиладиган талабларни ишлаб чиқиш; курслар бўйича ўқувчиларнинг ёшига мос келадиган ўқув қуроолларини ва улардан фойдаланиш методикасини ишлаб чиқиш; ўқувчиларни ўлкашунослик ва синфдан ташқи ишларнинг мазмуни, турлари ва методикаси билан таништириш.

География таълими методикаси асосан; 1) География таълимининг умумий методикаси, 2) Хусусий методикасидан иборат икки қисмга бўлинади.

Умумий методика мактаб географиясига оид барча умумий масалалар — мактаб географияси методикасининг тараққиёти, курсларнинг мазмуни, билимларни шакллантириш ва машғулотларни ташкил этишнинг асосий йўллари ва бошқалар киради. Хусусий методика мактаб географиясининг айрим курслари — табиатшунослик курси, табиий география бошланғич курси, материклар географияси, СССРнинг табиий географияси, СССР иқтисодий географияси ва чет мамлакатлар иқтисодий географияси курсларининг аҳамияти, мазмуни, методикаси ва ўқитишни ташкил этиш хусусиятларини ўрганади.

2-§. География таълими методикасига доир илмий тадқиқотлар

География методикасида илгари сурилган тартиб-қондаларни илмий жиҳатдан асослаш учун тадқиқотлар олиб борилади. Методикага оид тадқиқотнинг мақсади мактаб географияси мазмунини ишлаб чиқиш, таълим ва тарбиянинг ташкил этишдаги мавжуд метод ва шаклларни такомиллаштириш ва янгиларини излашдан иборатдир. Ҳар бир тема

мазмунига мос келадиган кўрсатмаларни қўролларни тайёрлашга ҳам анчагина эътибор берилади.

Методик тадқиқотда кузатиш, мактаб ҳужжатларини ўрганиш, ўқитувчи ва бошқалар билан олиб бориладиган суҳбатлар ва ниҳоят, педагогик эксперимент методларидан фойдаланилади.

Кузатиш. Кузатиш асосий ва кўп қўлланиладиган тадқиқот методларидан бири бўлиб, ўқитувчиларнинг тажрибаларини ўрганишда ва хулоса чиқаришда муҳим ўрин тутди. Ўқув ишларининг самараси махсус текшириш (масалан, ёзма контрол ишлар) билан синов бориш, айниқса, яхши натижаларга эришиш мумкин. Илмий кузатиш бирон мақсадга қаратилган бўлиши лозим. Кузатиш учун аввало кузатиладиган процесс (масалан, дарс) ҳақида етарли тасаввурга эга бўлиш керак. Кузатиш программасида: кузатиш олиб бориладиган синф ва тема, кузатишни ёзиб бориш усуллари, дарсда кўриб чиқиладиган масалалар, ўқитувчи ёки айрим ўқувчилар билан ўтказиладиган суҳбат саволлари, ўқувчиларнинг билим, кўникма ва малакаларини синов кўриш учун саволлар, ёзма контрол иш ўтказиш учун саволлар, олинган маълумотларни ишлаб чиқиш усуллари ва бошқалар кўрсатилади.

Илмий кузатиш аниқ ва ҳақиқий бўлиши шарт. Кузатувчининг асосий вазифаси бирон иш тури (масалан, дарснинг турли қисмларида ўқувчиларнинг билим, кўникма ва малакаларини ҳисобга олишнинг турлари ва усуллари)ни тўлиқ ва ҳар томонлама аниқловчи фактлар тўплашдан иборат.

Кузатишни тўғри ўтказиш учун уни ёзиб бориш ҳам муҳим аҳамиятга эга. Дарс, экскурсия, жойдаги машғулоти, шунингдек, ўқитувчилар ва ўқувчилар билан ўтказиладиган суҳбатларни ёзиб боришдан ташқари, стенография ва магнитофон усуллари билан ҳам фойдаланиш мумкин. Бу кузатишнинг объективлигини таъминлайди.

География ўқитишнинг энг самарали метод ва усуллари аниқлашда ўқитувчиларнинг тажрибаларини ўрганиш катта аҳамиятга эга. Мактабларимизда ғайратли, ташаббускор ўқитувчилар оз эмас, улар энг яхши метод ва усуллари ахтарадилар, ижодий изланадилар. Бундай ўқитувчилар ўқувчиларнинг фан асосларини пухта ўзлаштиришларига имкон беради. Энг яхши усуллари қўллайдилар. Уларнинг тажрибалари умумлаштирилади, илмий жиҳатдан асосланади ва оммалаштирилади.

Совет мактаби учун яроқли ва қимматли баъзи ўқитиш усуллари билан бир қаторда эски давр география ўқитувчиларининг тажрибаси ҳам ўрганилади. Илгор, тажрибали география ўқитувчилари ҳам кўп қизиқарли усуллардан фойдаланганлар, қўлланмалар, карталар яратганлар. Уларнинг иш тажрибасини ўрганиш география таълимининг ривожланишида катта ёрдам бериши мумкин. Утмишда муваффақиятли

фойдаланилган баъзи прогрессив ўқитиш усуллари қайта «кашф» қилишга анча вақт ва меҳнат сарф қиламиз.

Мактаб ҳужжатларини ўрганиш. Мактаблардаги тажрибаларни ўрганишда ҳужжатлар катта аҳамият касб этади. Шунинг учун педагогик кузатиш мактаб ҳужжатларини ўрганиш билан бирга олиб борилиши зарур. Мактаб ҳужжатлари қуйидагилардан иборат: синф журналы, ўқитувчининг ўқув плани ва ҳисоботи, ўқувчиларнинг география дафтари, тўлдирилган контур карталар, айрим географик объектларнинг тасвири, об-ҳаво календари, фенологик кузатув натижалари, турли амалий иш ва ёзма контрол ишларнинг натижалари, ўқитувчи раҳбарлигида ўқувчилар ишлаган ўқув қўроллари. Ўқувчиларнинг мустақил ишларини ўрганишда бу ҳужжатларнинг моҳияти айниқса катта. Мактаб ҳужжатларининг тўғри расмийлаштирилиши ва яхши сақланиши ўқитувчилар тажрибасини умумлаштириш ва таҳлил қилишда, шунингдек, ўқув-тарбия ишларини такомиллаштиришдаги муҳим воситалардан биридир.

Ўқувчилар билан олиб бориладиган суҳбатлар. Бу метод янги программа, дарслик, ўқув қўлланмалари тажрибада синов кўрилаётганда айниқса катта аҳамиятга эга. Ўқитувчи ўзининг педагогик фаолияти давомида кўплаб фактик материал тўплайди. Бу материал суҳбат давомида тўплана боради. Суҳбатнинг самарали бўлиши ўйлаб тузилган саволлар системасига боғлиқ. Ўқитувчининг саволларга берган жавоби тадқиқотчи томонидан ёзиб борилади.

Кўпчилик география ўқитувчиларининг фикр-мулоҳазаларига эҳтиёж туғилса, савол-жавоб анкета формасида тўпланади.

Ўқувчиларнинг географик адабиётларга бўлган қизиқишини аниқлашда кутубхоначи, пионервожатий, шунингдек, ота-оналар билан ўтказиладиган суҳбатлар ҳам манба бўлиб хизмат қилади.

Эксперимент. Экспериментлар ўтказиш география таълими методикасининг энг асосий тадқиқот методидир. Экспериментлар мактабларда мунозарали масалаларни ҳал этиш ҳамда география таълимининг самарали метод ва усуллари ҳақида ҳолис хулоса чиқариш мақсадида ўтказилади. Педагогик эксперимент тадқиқотчи илгари сурган гипотеза ва илмий фаразнинг тўғри-нотўғрилигини аниқлаш мақсадида ўтказиладиган таълимий тажрибадир. Эксперимент таълим турларини турли шароитда батафсил ўрганиш, энг аниқ ва зарур фактларни йиғиш ва далилларга асосланган илмий хулосалар чиқариш имкониятини беради.

География методикасидаги эксперимент икки хил бўлиши мумкин: оддий (табiiй) ва лаборатория эксперименти. Оддий (табiiй) эксперимент бутун синф билан, олдиндан ишлаб чиқилган илмий кўрсатмалар асосида ўтказилади. Илмий кўрсатмалар, одатда, ўқувчилар томонидан ўзлаштирилиши ло-

зим бўлган билим ва кўникмалар доирасини белгилашдан, бу билим ва кўникмаларнинг пухтароқ ўзлаштирилишини таъминловчи таълим методлари ва шакллари аниқлаш каби масалалардан иборат.

Эксперимент ўтказиш учун иккита синф: экспериментал (эксперимент ўтказиладиган) ва контрол синф олинади. Бу синфлар ўқувчилар сони, уларнинг тайёргарликлари ва билим даражаси жиҳатидан бир хил бўлгани маъқул.

Экспериментал синфдаги машғулотлар тадқиқотчи томонидан ишланган методика асосида олиб борилади. Контрол синфдаги машғулотлар эса одатдагича ўтказилади. Эксперимент тугагач, ҳар иккала синфда бир хил контрол иш олиниб, натижаси таққосланади. Натижа ишончли бўлиши учун методик эксперимент бир неча марта ўтказилади. Оддий (табiiй) эксперимент лаборатория тарзидаги эксперимент билан бирга қўшиб олиб борилса, янада аниқ ва мукаммал натижа беради.

Лаборатория эксперименти ўқув иш усуллари (турли асбоблар билан ишлаш, картани ўқиш усуллари)нинг ўзлаштириш хусусиятларини ўрганишда, шунингдек, янги кўрсатмали ўқув қўлланмаларини синаб кўришда татбиқ этилиши мумкин.

Лаборатория эксперименти бир ёки бир неча ўқувчи билан ўтказилади. Ҳар иккала ҳолда ҳам савияси ва ўзлаштириши турлича бўлган ўқувчилар ажратиб олинади. Экспериментнинг ҳар иккала турида ҳам ўқувчилар психологиясини яхши билиш талаб этилади.

География ўқитишнинг барча тадқиқот методлари ёрдамида тўпланган материаллар ҳар томонлама чуқур таҳлил қилинади ва муайян бир тартибга солинади, кейин эса тегишли хулосалар чиқарилади. Эксперимент натижалари география таълими методикаси фанининг илмий салмоғини ва айрим география ўқитувчиларининг педагогик маҳоратини оширишда катта аҳамиятга эга. Эксперимент натижасида вужудга келган хулосалар география таълими методикасининг такомиллашувига имкон беради.

3-§. География ўқитувчиси

Ўқитувчи бўлишни истаган ҳар бир киши ўқитиш, яъни таълим бериш фаолияти жуда мураккаб ва масъулиятли касб эканлигини англаб олиши зарур. Ўқитувчилик касби жиддий тайёргарлик кўришни талаб этади. Ўқитувчи зиммасига ҳаёт эҳтиёжларига тўла жавоб берадиган ва ўз замонига муносиб кишиларни тарбиялашдек масъулиятли вазифа юклатилган.

Методика ўқитувчига ўз ишининг моҳиятини тушуниб олишга, унинг мураккаблигини пайқашга ва бу иш учун жамият олдидаги масъулиятни сезишга ёрдам беради. Методикадан яхши хабардор ўқитувчи ўз ишига танқидий қарай олади, эришган ютуқларини ҳисобга олиб, ундан хулоса чиқариб боради, тажриба тўплайди ва айни вақтда, ўз ишидаги камчи-

ликларни пайқаб олиб, уни тугатиб боради. Ўқитувчи талабга жавоб берадиган даражада таълим-тарбия бериши учун аввало марксча-ленинча методология билан қуролланган бўлиши лозим.

География ўқитувчиси ўз фанини севиши ва пухта билиши, табиат ва жамият қонуниятларини ўқувчилар онгига сингдира боришига эришмоғи лозим. Ўқувчилар ўз фанини яхши билган, дарсни юксак маҳорат билан ўтадиган табдиркор ўқитувчиларга ихлос қўядилар. Ўз фанини, ишини яхши билмаган, касбини севамаган ўқитувчи ҳеч қачон ўқувчилар эътиборини қозона олмайди.

География ўқитувчиси болалар психологиясини ҳисобга ола билиши, педагогика қонуниятларини тушуниб етиши, таълим-тарбиянинг самарали метод ва усулларида фойдалана олиши лозим. Ўқувчилар турли амалий кўникмалар олиши керак. Ўқувчиларга план олиш, кузатиш, турли схема ва чизмалар чиза олиш, турли хил ўқув қуролларини ясай олиш ва улардан фойдаланиш каби кўникмаларни сингдира бориш талаб этилади.

Ўқитувчи таълим процессида: дарсда ўрганиладиган билимлардан кўзда тутилган мақсадни ўқувчиларга кўрсатиб бориши, ўқувчилар фаолиятини оширишга, уларни мустақилликка ўргатишга мос келадиган ўқитиш усуллари татбиқ этиши, нихоят, ўқувчиларни онгли интизомга ўргата бориши лозим. Ҳар қандай касб каби, ўқитувчилик касби ҳам қунт билан ишлашни талаб этади.

География ўқитувчиси билимини тинмай ошириши, педагогик маҳоратини орттира бориши, таълимни ҳозирги замон ва ҳаёт билан боғлаб олиб бориши лозим. География ўқитувчисидан ўз илмий ва педагогик савиясини тинмай ошириш, чунончи, география, педагогика, психология ва методикага онд янгиликлардан, «Совет мактаби», «География в школе», «Советская педагогика», «Народное образование», шунингдек, «Фан ва турмуш», «Вокруг света» ва «Природа» журналлари, «Ўқитувчилар газетаси» ва «Учительская газета»лардаги тегишли мақолалардан мунтазам равишда хабардор бўлиб бориш талаб этилади.

Ўқитувчи ўз фани ва касбига астойдил ихлос қўйиши, ўқувчиларини севиши керак. Шундагина у ҳақиқий ўқитувчи, ўз касбини эгаллаган моҳир педагог бўла олади. Ўқитувчи дарсининг самарали ва қизиқарли бўлишида нутқ маданиятининг роли катта эканлигини асло унутмаслиги керак.

Ўқитувчи меҳнатининг асосий самараси — ўз маҳоратини мунтазам такомиллаштиришга асосланган ижодий фаолиятидир. Фан асосларини, мактаб психологиясини ва таълим методларини пухта эгаллаган ўқитувчигина ўз маҳоратини ошириб бора олади.

Ўқитувчи вақтини аямай, мунтазам равишда ижодий изла- ниши, ниманидир топиши, тўплаши, умумлаштириши, ўқувчи-

ларга қандайдир янгилик бериши, талаб этилган зарур билимни меъёрида ўргатиши лозим.

География ўқитувчиси зинҳор андаза билан, бир қолипда ишламаслиги, муайян иш усулларига қўл бўлиб қолмаслиги керак. Ҳатто бир мавзунинг ўзини ҳам ҳар йили бир хил метод ва усул билан ўқувчига ўргатиш мақсадга мувофиқ эмас. У ҳар қанча мукамал кўринса-да, тайёр хулосага тақлид қилавериш яхши натижа бермайди. Ўқитувчи ўзининг ҳар бир тадбирини педагогика ва методиканинг принциплал қондалари билан асослаши лозим. Ўқитувчининг иш шароити (ҳар бир синф ўқувчилари ҳар хил, уларнинг хусусиятлари бир-биридан кескин фарқ қилади) ҳам бир хил андаза билан ишлашга имкон бермайди.

География ўқитувчилари ўзлари ишлаётган мактабларида ажойиб география кабинети вужудга келишини, зарур қўлланмалар билан таъминланишини қўл қовуштириб кутмаслиги керак. Меҳнатни тўғри, илмий асосда ташкил этишнинг асосий вазифаларидан бири — мавжуд воситалардан унумли фойдаланиб, юқори самарага эришишдан иборатдир.

Ўқув жараёнининг ташкил этишни такомиллаштириш — қимматли вақтдан унумли фойдаланишдир. Меҳнатнинг тўғри ташкил этилмаслиги (дарсга кечикиб кириш, ўқувчиларнинг дарсга сушт тайёрланиб келиши, давоматни аниқлаш, картанинг ўз вақтида осилмаслиги, ўқувчи билимини юқори кўтаришга интилиш) натижасида баъзан бир неча минут вақт бекорга сарф бўлиш ҳолларига йўл қўймаслик керак.

Хуллас, география таълими савиясининг юқори бўлиши қўп жиҳатдан ўқитувчига, унинг таълим-тарбиядаги маҳоратига боғлиқдир.

Коммунистик партия ишига содиқ бўлган совет ўқитувчиси ўзининг бутун куч ва билимини, қалб қўрини омманинг маърифатли қилиш ишига бағишламоғи керак.

Ҳар бир ўқитувчи марксизм-ленинизм назариясини чуқур эгаллаб олиши ўзининг сиёсий ва илмий билимлари запасини системали равишда тўлдирга бориши, фан, техника ва маданият соҳасидаги янги муваффақиятларнинг ҳаммасидан хабардор бўлиб туриши лозим.

1 БОБ.

ЎЗБЕКИСТОНДА МАКТАБ ГЕОГРАФИЯСИНИНГ РИВОЖЛАНИШИ

4- §. Туркистон Россияга қўшиб олингандан кейин Ўзбек мактабларида география таълими

Ўтмишда Ўзбекистон территориясида Муҳаммад Хоразмий, Аҳмад Фарғоний, Абу Райҳон Беруний, Улуғбек ва Заҳириддин Бобур каби олимлар жаҳон география фанига улкан ҳисса қўшганлар, яшаб ижод этганлар. Бироқ авлодларимиз қолдирган ажойиб географик мерос яқин-яқин вақтларгача та-

рихнинг қора пардалари остида қолиб келди. Сўнгги йиллардагина совет олимларининг география тарихи борасидаги тадқиқотлари туфайли ўрта осийлик кўплаб географ ва сайёҳларнинг илмий ва педагогик қарашларига онд маълумотлар тўплана бошлади.

Бидъат, хурофот кейинги асрларда Ўзбекистон территориясида фан ва илмнинг ўсишига тўсқинлик қилиб келган. XVIII ва XIX асрларда мактабларда география деярли ўқитилмади, XIX асрнинг 50- йилларида мактаблар сони жуда камайиб кетди.

XIX асрнинг 60- йилларидан бошлаб Туркистон, жумладан, ҳозирги Ўзбекистон территорияси Россияга қўшиб олинди.

Ўзбекистон территориясидаги мактаблар эски усул мусулмон мактаблари бўлиб, уларда география ўқитилмаган, мадрасаларда эса география қадимги араб афсоналари асосида элементар ҳолда ўқитилган. Туркистон Россияга қўшиб олингандан кейин ўзбек халқининг маданий ҳаётида, жумладан, мактаб ва маориф соҳасида ҳам жонланиш рўй бера бошлади. Ўрта осийлик пешқадам кишилар Россияга бориб, унинг фани ва маданияти билан танишдилар ва бу ердагига нисбатан илғор фан ва маданиятни Туркистонда ҳам тарғиб қила бошладилар. Бу даврда — яъни XIX асрнинг 60- йилларида Россиянинг прогрессив педагоглари мактаб таълими йўлида жиддий излана бошлаган эдилар. Худди шу йилларда машҳур рус маърифатпарвари К. Д. Ушинский ажойиб педагогик ғояларни илгари суради. Жумладан, география таълимининг моҳиятини асослаб беради. У география мактабдаги асосий ўқув предметларидан бири бўлиши керак, деган фикрни олға суради.

К. Д. Ушинский географияни ўрганишни ўз жойини, ўлкасини ўрганишдан бошлашни тавсия этган. Географияни ўқитиш ўз жойини ўрганишдан бошланса, ўқувчилар билими янада жонлироқ ва яхшироқ ўзлаштирилади.

К. Д. Ушинскийнинг методика соҳасидаги фикрлари таъсирида Россияда ватанини ўрганиш принципига асосланган дастлабки география дарслиги вужудга келди.

Ана шу илғор методик қарашлар Россиянинг чекка ўлкаларига, жумладан, Туркистонга ҳам етиб келди.

1866 йилда Тошкентда бошланғич маълумот берувчи биринчи рус мактаби очилган. 1877 йили Тошкентда ҳозирги Ўзбекистон территориясидаги биринчи гимназия ташкил қилинади. 1879 йилда Туркистон ўқитувчилари семинарияси очилади. Рус мактаблари Россия Маориф министрлиги томонидан тасдиқланган ўқув плани ва программалари асосида иш олиб борган.

XIX асрнинг 80- йилларида маҳаллий аҳоли болаларини ўқитиш учун махсус рус-тузем мактаблари очила бошлади. Бу мактабларни очишдан асосий мақсад — туб жой аҳоли орасидан рус тилини билувчи кичик амалдор ва таржимон-

лар, мустамлакачилик сиёсатининг воситачиларини етиштириш, кейинчалик эса маҳаллий аҳолини руслаштириш бўлса-да, рус-тузем мактаблари маълум даражада ижобий роль ўйнади. Ўзбекистон территориясида биринчи рус-тузем мактаби 1884 йилда Тошкентда, кейинчалик, 1891 йили Хивада, 1894 йили Бухорода ҳам очилди; шундан сўнг бу мактабларга қизиқиш орта боради.

Кейинчалик рус-тузем мактабларининг маҳаллий аҳоли ўртасида мавқеини ошириш мақсадида уларда ўзбекча ўқитиладиган синфлар ҳам ташкил этилди. Бу мактабларда арифметика билан география ҳам ўқитилган. Бироқ ўзбек тилида ўқитиладиган синфлардаги таълим ишлари русча ўқитиладиган синфлардагига қараганда бирмунча паст савияда олиб борилган. Дарслар рус тилида олиб бориладиган мактабларда парта, синф тахтаси, географик карталар бўлса, ўзбекча ўқитиладиган синфларда булар бўлмаган. Ҳатто уларнинг маълум программаси ҳам йўқ эди.

Чор ҳукумати ўз фармон ва буйруқларини маҳаллий халққа етказиш мақсадида 1870 йилдан бошлаб ўзбек тилида «Туркистон вилояти» газетасини нашр эта бошлади. Чор ҳукумати кўзлаган мақсаддан қатъи назар, газетанинг чиқа бошлаши Туркистон ўлкасининг маданий ҳаётида катта воқеа бўлди. Бу газета география ўқитишни йўлга қўйилишида ва географик билимларнинг тарқалишида янги даврни бошлаб берди.

Газета саҳифаларида география ва астрономияга оид мақолалар ҳам босилиб турган. Бу эса ўша даврдаги илғор кишиларнинг дунёқарашларига катта таъсир кўрсатди.

Газеталарда босилган мақолалар дастлабки география дарслигининг вужудга келишига асос солди.

XIX асрнинг 90-йилларига келиб рус-тузем мактабларининг ўзбек синфларида бошқа фанлар қатори, географиядан ҳам ўзбек тилида ўқув қўлланмаси нашр этилган. «Ер хусусида илмдан олинган сўзлар» деган китоб ўзбек тилидаги биринчи география қўлланмасидир. Бу китобдаги материаллар немис профессори А. Гейки мақолалари асосида ёзилган бўлиб, аввал «Туркистон вилояти» газетасининг 1889 йилдаги сонларида босилган. Китобнинг иккинчи нашри 1901 йилда чоп этилган.

Китобнинг мундарижаси мана бундай:

1. Ернинг ҳайъати (шакли).
2. Кун ва кеча хусусида.
3. Ҳавонинг ажзоси (таркиби).
4. Ҳаво исиган ва совиган вақтда нима бўлади?
5. Буғ қандоғ ҳавога қўшилиб ва не тариқа ондин ажрай-дир?

Бу китоб афсона ва уйдирмалардан холи бўлиб, унда ернинг шакли, сувнинг буғланиши, шамол ва ёғинларнинг ҳосил бўлиши каби тушунчалар илмий асосда берилган. Билим-

лар маҳаллий мисоллар асосида баён этилган. Ўша даврдаги китоблар материални ёдлатиб билим беришга мўлжалланган бўлса, мазкур китобдаги географик билимлар ҳикоя тарзида баён этилган, бу эса ўқувчиларнинг тушуниши учун қулайлик туғдирган.

Китоб маълум бир программа асосида ёки бирон синфга мўлжаллаб чиқарилган эмас. Лекин ундан 3—4-синф ўқувчилари фойдаланган.

География таълими 1905 йилдан сўнг рус-тузем мактабларининг русча синфлари таъсирида ривожлана борди. Баъзи рус-тузем мактабларининг ўзбекча синфларида ҳам география ўқитила бошланди.

Туркистон генерал губернаторининг 1910 йил 20 декабрдаги «Рус-тузем мактабларининг маҳаллий синфлари учун аниқроқ программа ишлаб чиқиш ва унга умумий таълим программаси тусини бериш керак» деган таклифига кўра Самарқанд шаҳри ва унинг атрофидаги рус-тузем мактабларининг маҳаллий халқлар тилида ўқитиладиган синфларига шариат, она тили, тарих, география ва арифметикадан программа тузиб чиқиш учун комиссия тузилди. Шу таклиф асосида тузилган маҳаллий синф дарс жадвали бўйича 3-бўлим (синф) ва 4-бўлим (синф) учун ҳафтасига 4 соат география киритилган, аynи вақтда она тили ва арифметика учун 3 соат, тарихга 2 соат ажратилган. Географияга бошқа предметларга қараганда кўп соат ажратилганлиги унга етарли эътибор берилган бошлангичидан ва география энг асосий предметлардан ҳисобланганлигидан дарак берар эди.

Мактабларда география ўқитишни яхшироқ йўлга қўйиш учун ўзбек синфлари ўқитувчиларига рус-тузем мактабидаги рус ўқитувчиларининг иш тажрибаси катта ижобий таъсир кўрсатди.

Умуман, Туркистондаги рус-тузем мактаблари ҳозирги Ўзбекистон территориясидаги мактаб-маориф ишларида прогрессив роль ўйнади; бу мактабларда география бошқа фанлар қаторида ўқитила бошлади.

5- §. «Янги усул» мактабларида география таълими

Туркистон Россия экономикасига ва бу экономика орқали жаҳон бозорига тортилиши муносабати билан маҳаллий савдо буржуазиясининг ўсиб бораётган синфий эҳтиёж ва манфаатлари эски усул мактабларининг замон талабларига жавоб бера олмай қолганлигини кўрсатди, эски мактабларнинг таълим-тарбия ишларига ислоҳ киритишга эҳтиёж туғилди. Шу тариқа «Янги усул» мактаблари пайдо бўлди.

Ҳозирги Ўзбекистон территориясида янги усул мактаблари асримизнинг бошларида вужудга кела бошлади. 1900 йилда Тошкентдаги «Госпиталь» бозори ёнида биринчи — «янги усул» мактаби очилди (бу мактаб 1907 йилда Шайхонтовурга

кўчиб келди). Янги усул мактабларида бойларнинг ҳам, камбағалларнинг ҳам болалари ўқиши мумкин бўлса-да, ундан биринчи навбатда, миллий буржуазия манфаатдор эди. Россияда 1905 йил революциясидан кейин майда миллий буржуазия ҳаракатининг ўсиши натижасида янги усул мактабларининг сони тез кўпая борди. Янги усул мактабларини чор ҳукумати ҳам, маҳаллий руҳонийлар ҳам ёқтирмас эди. Улар янги усул мактаб «ислом динига путур етказди», мактаб ўқитувчи ва ўқувчилари «кофир» деган ташвиқот юритдилар.

Чор амалдорлари авваллари «янги усул» мактабларининг очилишига рухсат бермаган бўлсалар ҳам, бу мактабларда болалар ўқийвергач, янги усул мактабларини зўрлик билан ёпиш эмас, балки қонунга бўйсундириш йўлига ўтдилар. 1912 йилдан бошлаб баъзи «янги усул» мактабларига рухсат беришга мажбур бўлдилар.

«Янги усул» мактаблари ташкилий жиҳатдан эски мактабларга нисбатан бирмунча дуруст бўлган, уларда болалар синфларга бўлиб ўқитилган, партада ўтирган, машғулотлар дарс жадвали асосида олиб борилган, дарс системаси жорий қилинган. Янги усул мактабларида дин, она тили, ҳисоб, география, тарих ва ахлоқ каби предметлар ўқитилган.

«Янги усул» мактабларида ўқувчиларга билим асосларини бера оладиган ва аниқ маълумотларга асосланган география қўлланмасига эҳтиёж вужудга келди. Ниҳоят, 1905 йилда Самарқанддаги «Янги усул» мактаблари учун география дарслиги ва ўзбек тилида биринчи географик карта «Туркистон ва унга ёндашган мамлакатларнинг картаси» ҳам нашр этилди. Ўзбек тилида география дарслиги ва картасининг вужудга келиши географик билимларнинг тарқалишига ва ёшларнинг география фанига бўлган қизиқишини ортишига сабаб бўлди.

Фотиҳ Каримнинг география китоби 1909 йили Оренбургда босилиб чиқди. Бу китоб Тошкентдаги «янги усул» мактабларининг биринчи қўлланиб келинган.

Бу қисқача география китоби (рисола), рус дарсликлари намунасида ёзилган. Дастлаб география, карта, атлас, денгиз, океан, тоғ, водий, дарё, қўл ва бошқалар ҳақида, сўнгра дунёнинг беш қитъаси ва ундаги давлатлар ҳақида қисқача маълумот берилади.

Фотиҳ Каримнинг қисқача география рисоласи камчиликлардан холи бўлмаса-да (масалан, ўлкашуносликка эътибор берилмаган), ҳар ҳолда кейинги география дарсликларининг такомиллашувига ва географиянинг янада кенгроқ ўқитилиш бошланишига таъсир кўрсатди.

XX асрнинг 10-йилларидан бошлаб Россияда география ўқитиш анча яхшиланди. География ўқитувчиларининг Д. Н. Анучин раҳбарлигида ўтган биринчи Бутунроссия съезди (1915 й.) Россия мактабларида географиянинг ривожланишида катта воқеа бўлди. Съездда барча синфларда география

дарслари соатларининг кўпайтирилиши лозимлиги, шунингдек, география ўқитишда экскурсия, кузатиш ва амалий ишларнинг аҳамияти таъкидланган. Шундан кейин география мактаб таълимидаги энг асосий ўқув предметларидан, деб тан олинди ва мактабларда янги программа жорий қилинди.

I синфдан VIII синфгача ҳафтасига 2 соат (мактабдаги ҳафталик география дарси 16 соатни ташкил этади) география ўқитиш мўлжалланди. Ватан географиясига кўпроқ вақт ажратиш назарда тутилди.

М. Т. Ярошевскаянинг «Расмни бошланма география» (1911 й.); Э. Лесгафт, Г. Ивановларнинг ҳамма синфлар учун ёзилган география китоблари, шунингдек, А. Круббер, С. Григорьев, А. Барков ва С. Чефрановнинг «Бошланма география» дарсликлари нашр этилди. Мазкур дарсликларда география фани эришган ютуқлардан фойдаланилган, географик номлар бирмунча қисқартирилган, табиат ва аҳолининг ҳаётидан ёрқин тасвирлар берилган.

Россияда географияга бўлган эътиборнинг ортиши Туркистон мактабларида география ўқитиш ишига ижобий таъсир кўрсатди. Янги оригинал география дарсликлари вужудга кела бошлади.

География дарсликлари ўқитувчилар ўртасида муҳокама қилинар ва уларнинг мулоҳазалари асосида такомиллаштирилган эди. Энг яхши география дарсликлари программа тарзида қабул қилиниб, кўпчилик мактабларда ўқитила бошланди.

Дарсликларни нашр этишда Абдулла Авлоний раҳбарлигидаги «Мактаб» босмаҳонасининг ҳам хизмати катта бўлган.

Уша даврдаги муҳим рисола (китобча) лардан «Ер юзи», «Жуғрофия ижмолий» (умумий география) ва «Жуғрофияи риёзий» (математик география) китоблари бўлган. Қуйида шу китобчалар ҳақида қисқача маълумот берамиз.

«Ер юзи». Бу география қўлланмасининг иккинчи нашри 1915 йилда босилиб чиққан. «Ер юзи»нинг биринчи нашри Туркистон география ўқитувчилари ўртасида муҳокамага қўйилган ва ўқитувчиларнинг фикр ҳамда мулоҳазаларини эътиборга олиб тузатилган. «Ер юзи» китоби программа сифатида қабул қилинган.

Бу китоб ҳам рус география китоблари намунасида ёзилган бўлиб, у умумий табиий географияни, қитъалар ва энг муҳим мамлакатлар географиясини ва Россия ҳақидаги географик маълумотларни ўз ичига олади.

Умун «Ер юзи» революциягача мактаблар учун нашр этилган география китоблари ичида энг мукаммалдир. Бу китоб айрим мактабларда, ҳатто 1928 йилгача қўлланиб келинганлиги фикримизнинг далили бўла олади.

«Жуғрофияи ижмолий» номли китобча география дарслиги талабига жавоб бера оладиган даражада эмас эди. Бу китоб жуда қисқа бўлиб, унда асосан материк, мамлакатлар ва

дарёлар санаб ўтилган, географик тушунчалар жуда кам ва қисқа баён этилган.

1914 йилда нашр этилган «Жуғрофияи риёзий» (Муҳаммад Амин Қаримий рисоласи) бошланғич мактабларининг 4 ва 5 синф ўқувчилари учун мўлжаллаб чиқарилган.

Китоб 17 дарс, яъни 17 мавзудан иборат бўлган. Бу рисолада ернинг шакли, ўз ўқи ва Қуёш атрофидаги ҳаракати, Ой ва унинг табиати, Қуёш ва Ой тутилишлари ҳақида, юлдузлар ҳақида илмий маълумотлар берилган. «Жуғрофияи риёзий» ўша даврдаги математик географияга бўлган эҳтиёжни маълум даражада қондирган. Бу китобни ёзишда рус тилида нашр қилинган адабиётлардан фойдаланилгани шубҳасиз. Ўша даврда бундай дарсликнинг вужудга келиши, биринчидан, ўзбек халқининг географик билимларга бўлган эҳтиёжи кун сайин ортиб бораётганлигидан, иккинчидан, ўзбеклардан географ мутахассислар етишиб чиқа бошлаганлигидан дарак берар эди.

Ўрта осийлик олим маърифатпарварлар фаннинг, жумладан, география фанининг ривожланишига муносиб ҳисса қўшдилар. Географияга қизиқиш орта борди: ўзбек тилида глобус ишланди, ўзбекча карталар яратилди, табиатни ўрганиш ва ундан оқилона фойдаланишга қаратилган фикрлар пайдо бўлди. Ўша даврдаги илғор фикр намояндаларидан Аҳмад Дониш, Фурқат, Ҳожи Юсуф Ҳайъатий, Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий ва Абдулла Авлонийларни фахр билан тилга оламиз.

Аҳмад Дониш (Аҳмад Носир ўғли, 1827—1897 йй.) — XIX асрнинг иккинчи ярмидаги кенг билимли маърифатпарварлардан бири ва ўз давридаги илғор ғояларнинг тарғиботчисидир. У ажойиб шоир, философ, етук астроном ва географ эди.

Аҳмад Дониш ўз замонасида бошқа билимлар қатори, географик билимлар ҳам, оммани нодонликдан халос этишда ва кишилар илмий дунёқараётганининг шаклланиши ҳамда юксалишида катта роль ўйналаётганини таъкидлаган ва бунинг учун жон куйдирганлардан бири эди.

Дониш жаҳолатга тушиб қолмаслик учун дунёвий билимларни эгаллашга қуйидагича даъват қилди:

«Биз дунёни гуллаб-яшнаш учун, денгизлар кезиб ўрганиш учун, ер ости бойликларини излаб топиш учун, Ернинг ҳамма қитъалари ва аҳолисини билиш учун туғилганмиз» (Наводирул воқое, 77 а, 82 бетлар.)

Аҳмад Дониш гелиоцентрик назария билан таниш бўлган, европаликларнинг дунё айлана саёҳатларидан, шимолий ва жанубий ўлкаларда олиб борилаётган тадқиқот ишларида хабардор эди.

А. Донишнинг Бухородаги сув таъминотини яхшилаш тўғрисидаги фикрлари айниқса қимматлидир. У ўз ғоясини амалга оширишни сўраб Бухоро амирига мурожаат қилади.

Ўлкамиздаги дастлабки маърифатпарварлардан бири, гео-

рафик билимларни тарқалишига маълум даражада ҳисса қўшган Аҳмад Донишнинг орзу-истаклари совет давридагина амалга ошди. Мактаб география таълимига муносиб ҳисса қўшганлардан бири ўзбек совет адабиётининг асосчиси, моҳир педагог ва санъаткор Ҳамза Ҳакимзода Ниёзийдир.

Ҳ. Ҳ. Ниёзийнинг ижодий меросидаги халқ маорифи ва тарбия ҳақидаги фикрлар муҳим аҳамиятга эга. Асримизнинг ўнинчи йилларида Ўзбекистон территориясидаги мактабларнинг деярли ҳаммаси синфий характерда бўлганлиги учун Ҳамза ўзбек болаларининг тақдири ва уларга қайси йўл билан ёрдам бериш ҳақида ўйлар эди.

Ҳамзанинг педагогик фаолияти 1910 йиллардан бошланади. У 1911 йили Қўқоннинг Ҳожибек гузарига камбағал болалари учун мактаб очади. Қисқа вақт ичида Ҳамза мактабининг шуҳрати ортади. Ҳамза мактабининг шуҳрат қозониш сабабларидан бири, унинг мактабидаги ўқиш-ёзиш, географиянинг ўқитилиши, умуман, дарс беришда ўқитишнинг янгича усулларидан фойдаланиши эди. Ҳамзанинг 1914 йилда очган иккинчи мактабида ҳам география ўқитилади. Ҳамзанинг мактаби ўз олдида қўйган мақсади, машғулотларнинг синф дарс системаси асосида ўз она тилида бўлиши ва унда дунёвий фанлар (табиёт, география, тарих)нинг ўқитилиши билан эски мактаблардан бутунлай фарқ қилар эди.

1915 йилда Ҳ. Ҳ. Ниёзий Марғилон шаҳрига бориб, у ерда ҳам камбағал болалар мактабини очишга киришади. Бироқ бу ерда мактаб очиш учун Фарғона губернатори рухсат бермайди. Кейинчалик эса унга география, тарих ва табиёт фанларини ўқитмаслик шарти билан мактаб очишга рухсат берган. Шунда Ҳамза: «Жавоб берибдилар бўпти, табиёт, жуғрофия ва тарихсиз мактаб бўладими», деган эди.

Бу сўзлардан мактабда география ўқитилишига жуда катта эътибор берганлиги кўриниб турибди. Ҳамза очган мактабларнинг ҳаммасида география ўқитилган. Бу даврда Россияда ҳам географияни ўқитиш яхшилана бошлаган эди. Бу ҳол Ўзбекистон территориясидаги мактабларда география ўқитилишига, жумладан, Ҳамза мактабларида ўқитилаётган географиянинг мазмунига маълум даражада ижобий таъсир кўрсатган.

Ҳамза мактабларида ўқитиладиган географиянинг мазмуни Россия мактабларида ўқитиладиган география мазмунига анча яқин келарди, яъни дастлаб табиий географияга онд элементар маълумотлар берилиб, кейин қитъалар ва ундаги давлатлар, сўнгра Россия ва Туркистон географияси ўргатилар эди.

Ҳамза география дарсларида ўз саёҳатлари (Афғонистон, Ҳиндистон, Арабистон ва Туркияда, Россиянинг баъзи шаҳарларида бўлган) таассуротларидан кенг фойдаланган. Унинг ўқувчилари географиядан алоҳида дафтар тутишган. Бу дафтарларга географик тушунчалар ва муҳим географик номлар

ёздириб борилган. Ҳатто айрим ҳолларда кичик, оддий карта-схемалар чиздирилиб, масофаларни аниқлашга доир амалий машғулотлар ҳам ўтказилган. Хулоса қилиб айтганда, Ҳамза ўзбек мактаб географиясининг ривожланишига муносиб ҳисса қўшган педагогдир.

Янги ҳаёт ғалабаси учун курашган жамоат арбоби, республикада халқ маорифи ишини йўлга қўйишда катта хизмат қилган талантли педагог Абдулла Авлоний ҳам бошқа дунёвий фанлар қатори революциядан олдин ўзи очган янги типдаги мактаблари программасига географияни киритади ва ўзи географиядан дарс беради. А. Авлонийнинг «География» номли китоб ёзганлиги ҳам маълум.

Революциядан олдинги мактабларда география ўқитганлар жумласидан тошкентлик педагог Собир Раҳимийни тилга олиш мумкин. Собир Раҳимий 1910 — 11 йилларда Тахтапулда ўзи ташкил этган мактабда географиядан дарс берган, ўқувчиларга географиядан дафтарлар туттирган.

Улуғ Октябрь социалистик революцияси арафасида Туркистонда география таълимига етарли ўрин берила бошлади.

Мактаб географиясида дастлаб география ҳақида, сайёра сифатида Ер ҳақида маълумот берилган, кейин умумий табиий географик билимлар, қитъалар ва ундаги давлатлар, сўнгра Россия ўрганилган. Бу оддий географик билимлар эса алоҳида курсларга ва синфларга тақсимланмаган.

Ўша давр мактаб географиясида географик номларга жуда кўп ўрин берилган, объект ва ҳодисалар, уларнинг бир-бирига боғлиқлигини очиб берувчи қонуниятларга эса эътибор берилмаган.

Мактабларда ўзлаштирилиши зарур бўлган географик билимлар, кўникма ва малакалар ҳажми ва мазмунини йфодаловчи ҳужжат — географик программаси, шунингдек, география таълими ҳақида муайян кўрсатмалар берувчи методик қўлланмалар ҳам бўлмаган.

Мактабларда оғзаки баён ва суҳбат география ўқитишда асосий метод сифатида қўлланилган. Айрим мактаблардагина схемалар чиздирилган, амалий ишлар ўтказилган. Таълим асосан синф машғулотларидан иборат бўлган.

6- §. Совет Ўзбекистони мактабларида география таълимининг йўлга қўйилиши

Янги совет тузуми вужудга келгандан кейин мактаб географиясининг ривожланиши учун ҳамма имкониятлар яратила бошлади. Улуғ Октябрь социалистик революцияси совет мактаби олдида — коммунизм қуришга лаёқатли авлодни тарбиялаш, коммунистик жамиятнинг ҳар томонлама тараққий этган аъзоларини тайёрлашдек улуғвор вазифаларни қўйди. Таълим тарбия соҳасидаги янги вазифалар мактаб программаларини янгидан тузишни, мактаб ишларида янгича принцип

ва янгича методлар қўлланишини талаб этди. Ўқувчиларда зарур ҳаётий кўникмалар ҳосил қилиш, уларни ўраб олган муҳитга нисбатан фаол муносабатда бўлишларига эришиш ўқитиш ишида муҳим ўрин тутиши керак эди. Туркистонда совет ҳокимияти ўрнатилиши биланоқ эски мактабларни қайта қуриш, янги мактаблар очиб, ўқитишнинг янги усулларини қилириш ишлари бошланди.

Ўзбекистон мактабларидаги география программалари ва дарсликларнинг мазмуни, ўқитиш усуллари, ўқув моддий базалари, термин ва номлар, кадрларнинг етишиб чиқиш даражасига кўра ўзбек мактабида география таълимининг ривожланиш тарихини тўрт босқичга бўлиш мумкин:

Биринчи босқич — 1918 — 1934 йиллар — ўзбек совет мактабларида география таълимининг йўлга қўйилиш босқичи. Бу босқичда янги мактаб билан эски мактаб ўртасидаги кураш асосида янги типдаги совет мактаб географияси яратилди. Янги программаларда ўқитишнинг «комплекс усуллари» жорий қилинди, турли география дарсликлари рус ва чет тиллардан ўзбек тилига таржима қилинди. Янги оригинал география китоблари яратилди.

Иккинчи босқич — 1934 — 1955 йиллар. Бу ўзбек мактабларида география таълимининг муайян бир тартибга тушиш босқичи. Бу босқичда ўзбек мактабларидаги география курслари маълум бир тартибга тушди. Ягона программа ва бу программа асосида стабил дарсликлар яратилди. Ўқув қўлланмалари кўпроқ нашр этила бошланди. Ўзбек тилида методик мақолалар вужудга келди. Географик термин ва номлар билан шуғулланишга киришилди. Мактаб географиясига ҳисса қўша оладиган методистлар, география ўқитувчилари етишиб чиқа бошлади.

Учинчи босқич — 1955 — 1966 йиллар. Бу — мактаб географияси таълимининг ҳаёт билан боғлаш босқичи. Бу даврда мактаб географиясидан тадқиқот ишлари олиб борилди. Ўқитишнинг самарали усуллари тобора кенгроқ жорий қилина бошлади. Маҳаллий ўқитувчи кадрлар, йирик географ ва методистлар етишиб чиқди.

Методик адабиётлар таржима қилина бошлади, географик термин ва номлар маълум бир системага туша борди.

Тўртинчи босқич — 1966 йилдан ислоҳгача бўлган давр. Бу ўзбек мактаб географиясининг такомиллашув босқичи.

Бу сўнгги босқичда ўзбек мактабларидаги география курслари янги программа асосида қайта тақсимланди. География курсларининг илмий савияси ортди.

Ўзбекистоннинг ўзида оригинал дарслик ва унга оид методик қўлланмалар, янги ўқув карталари яратилди, янги ўқув кўрсатмалари қўлланмалар ишлашга киришилди. Улкашуносликка эътибор ортди, таълим методлари такомиллашиб борди.

Улуғ Октябрь социалистик революциясидан кейин Ўрта

Осиёда, шу жумладан, Ўзбекистонда ҳам халқ маориф системаси қайта қурилди. Билим беришнинг янги, совет системаси вужудга келди. Совет ҳокимиятининг дастлабки кунларида (эски стиль билан 1917 йил 29 октябрда) «Маориф Халқ Комиссарлигининг мурожаати» эълон қилинди. Бу мурожаатда: «барча мактаб ишлари маҳаллий ўз-ўзини бошқариш органларига топширилмоғи керак» — дейилган эди. Туркистон ўлкасида 1917 йилда Маориф Халқ Комиссарлиги тузилди.

РСФСР Маориф Халқ Комиссарлигининг 1918 йил 31 октябрда «Майда миллатлар мактаблари тўғрисида» деб чиқарган қарори асосида Ўзбекистонда кўплаб янги совет мактаблари ташкил қилинди. Мактабларда дарслар ўз она тилларида олиб борилди ва ўқув планига география предмети ҳам киритилди.

Аммо 1918 — 1919 йиллардаги гражданлар уруши бориб турган шаронгта Туркистонда (шу жумладан, Ўзбекистонда) маориф ишларини йўлга қўйиш анча оғир бўлди. Эски диний мактаблар янги мактабларга асос бўла олмас, бунинг устига эски мактаб тарафдорлари янги типдаги совет мактабларига қаршилик кўрсатар эди. Совет ҳокимиятининг дастлабки йилларида мактаблардаги барча ўқув предметлари каби, географиядан ҳам ягона программа ва кўрсатмалар йўқ эди. Ўқитувчилар уюшмалари, жойлардаги халқ маорифи органлари, қолаверса география ўқитувчиларининг ўзлари «программа» тузар эдилар.

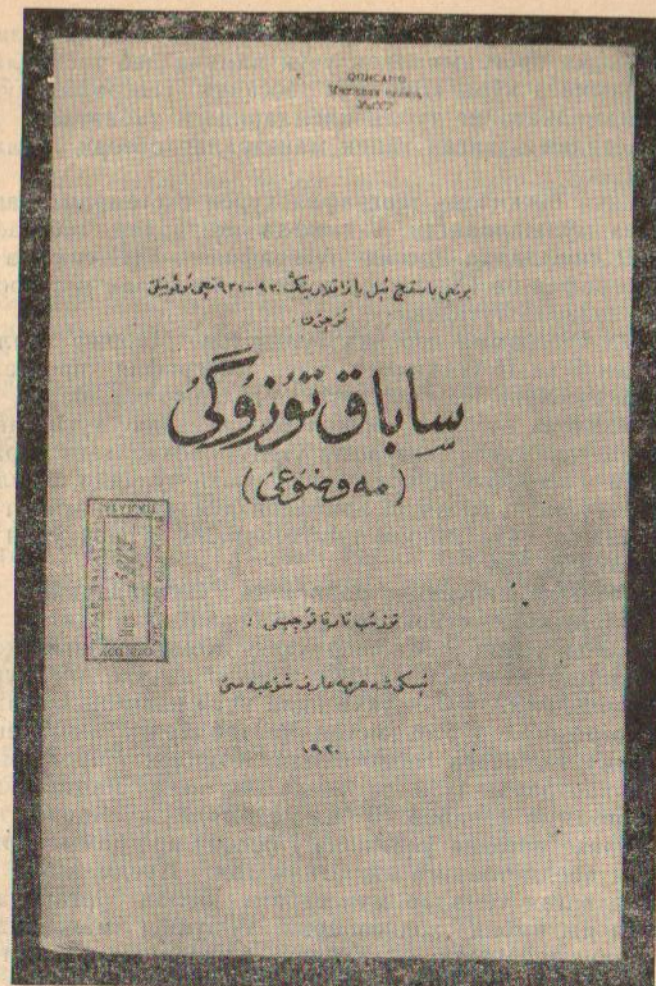
1920 йилда маҳаллий шаронг ҳисобга олинган ҳолда бошланғич (биринчи босқич) мактаблар¹ учун Тошкент Эски шаҳар маориф шуъбаси, 1920 — 21-ўқув йилида I босқич мактаблар учун география программасини босиб чиқарди².

Шу программага кўра: III бўлимда (ҳафтада 2 соат) Табиий география бошланғич курси элементлари ва Туркистон географияси; IV бўлимда (ҳафтада 2 соат) Қитъалар географияси (Осиё ва Европа); V бўлимда (ҳафтада 3 соат) қитъалар географияси (Африка, Америка, Австралия билан Океания) ўрганилган.

Бу программа ўлкашунослик принципи асосида тузилган. Россия мактабларининг III синфида табиий география бошланғич курси элементлари билан бирга Россия географияси ўрганилган, ўлкашунослик асосида тузилган программага кўра III синфда Россия географияси ўрнига Туркистон географияси ўрганилган. «Яқиндан узоққа», «маълумдан номаълумга» деган дидактика принципига амал қилинган ҳолда қитъалар географияси курси Туркистон жойлашган Осиё қитъасидан ўрганила бошланган.

¹ V синф ҳам бошланғич (биринчи босқич) мактабга кирган.

² Биринчи босқич эл ёзоқларининг 920—921 ўқув йили учун сабоқ тузуги. Эски шаҳар маориф шуъбаси. 1920 йил (Ўзбекистон давлат китоб палатаси, инв. № 7—20).

1-расм. Биринчи босқич эл ёзоқларининг 920—921 ўқув йили учун сабоқ тузуги.

Умуман бу вақтда СССР территориясида география программалари бир хил бўлмаган. Халқ маорифи ишларини бошқариш талаблари мамлакатда ягона программа яратишни тақозо қила бошлади.

Биринчи умумдават география программаси 1921 йил таълиёт-география Марказий институтининг профессори Д. Н. Анучин раҳбарлигида профессорлар А. А. Борзов ва С. В. Чефрановлар иштирокида ташкил этилган комиссия томонидан ишлаб чиқилди. География курси III синфда ватаншуносликдан бошланар эди, унда ўз қишлоғи, ўз шаҳри, ўз вилояти, энг охирида эса Россия ўрганилар эди. РСФСР Мао-

риф Халқ Комиссарлиги бу программани жойларда тузиладиган география программалари учун намуна деб тасдиқлади.

Программага кўра «Биринчи босқич» география курси V синфда мамлакатнинг турли қисмларидаги табиатдан ҳамда аҳоли ҳаётидан олинган типик манзаралар обзори билан туғалланар эди.

«Иккинчи босқичда» география курси системали равишда ўрганишга мўлжалланган. V синфда қитъалар географияси, VI ва VII синфларда Россия географияси, VIII синфда иқтисодий география ва IX синфда астрономия билан метеорология ўрганиш назарда тutilган.

Мазкур программа асосида Туркистон Маориф Халқ Комиссарлиги I ва II босқичлар учун география программаси ишлаб чиқди. Унда III синфдан то VII синфгача барча ўқувчилар об-ҳавони кузатиб боришлари назарда тutilган. Бу программа ўлкамизда география ўқитиш соҳасидаги йирик қадам бўлди. География дарсларининг соати кўпайди, бошланғич синфларда ўлкани ўрганиш принципи қўлланиладиган, географик объект ва ҳодисаларни тушунтиришга кўпроқ ўрин бериладиган бўлди.

Программада картанинг ролига ва ўқувчиларнинг карта билан ишлашларига етарли эътибор берилмаган эди.

1920 йилда РСФСР Маориф Халқ Комиссарлиги қошида Давлат Илмий Кенгаши (ДИК) ташкил этилди. Мазкур кенгаш томонидан 1923 — 24-ўқув йили учун нашр қилинган комплекс программалар Ўзбекистон мактабларига комплекс методнинг киритилишига сабаб бўлди. Комплекс программалар турли вариантларда тузилди ҳамда бир неча марта ўзгарди ва бу программа қарийиб 10 йил давомида қўлланиб келинди¹. Комплекс методда ўқитишда I босқич программалари алоҳида ўқув предметларига ажратилмаган. Предметлар фақат ҳаётдан олинган темалар муносабати билан ўрганиладиган табиий ва ижтимоий ҳодисаларни тушуниш мақсадидагина жалб қилинган. Масалан, «Кузнинг бошланиши», «Соғлиқни сақлаш», «Қишга тайёргарлик» ва бошқалар.

I босқич мактабнинг программа схемасида географик материал учта «графа» асосида берилган. «Табиат», «Меҳнат» ва «Ижтимоий».

Бу программа бўйича биринчи «графа»да ҳам, учинчи «графа»да ҳам географик материаллар кўп бўлган, аммо бу материаллар комплекс темаларга шу қадар сингиб кетганки, географияни тузукроқ ўрганиш имконияти бўлмаган.

¹ 1925—1930 йиллар мобайнида Ўзбекистон ДИК н томонидан «Ўзбекистон Шўролар Жумҳуриятининг Бирлик асосидаги меҳнат мактаблари учун программа. Биринчи ва Иккинчи босқич мактаблари учун асгарий программа», II босқич мактаблари учун жуғрофия программаси ва «Ўзбекистон I босқич мактабларининг программалари (комплексларининг янгидан таҳрир қилинган схемаси)» каби бир неча комплекс программалар нашр этилди.

Табиат	Меҳнат	Ижтимоий
Табиат, унинг бойликлари ва кучлари	Бу бойлик ва кучларнинг ишон томонидан ишлатилиши	Ижтимоий ҳаёт

Комплексе программалар ўзбек мактабларининг ўқув планларини чалкаштириб юборди, мактаб географияси учун оғир кризис бўлди.

Ҳодисаларни комплекс ҳолда ўрганиш фикри тўғри асосланган, деса бўлар эди, чунки ҳодисаларнинг ўзаро чамбарчас боғлиқлигини тан олиш ва унинг моҳиятини очиб бериш жуда муҳим таълимий аҳамиятга эгадир. Лекин шуниси борки, комплексларга ҳаддан ташқари берилиб кетиб, ҳодисаларнинг ички боғланишлари ўрнига ташқи, сохта боғланишларга эътибор берилган. Бу ҳол болаларнинг билим олишларини қийинлаштирди ва фикрларининг тартибсиз, тарқоқ бўлишига сабаб бўлди. Н. К. Крупская: «Реал, асосий боғланишларни очиб берувчи комплекслар боланинг билим ва тушунчасини қанчалик кенгайтирса, сунъий боғланишлар вужудга келтирадиган сунъий комплекслар боланинг воқеликни тушунишини шунчалик қийинлаштиради», деган эди.

Комплекс программа тарафдорлари дунёни тўла тушуниш учун ҳодисаларнинг ўзаро муносабатининггина комплекс ўрганиш кифоя қилмаслигини, бу ҳодисаларнинг тадрижий ривожланишини ўрганиш зарурлигини унутиб қўйдилар. Натижада ўқувчиларга етарли даражада назарий билимлар берилмай, юзакки ўқитиб келинди.

Комплексе программага асосан II босқич мактабларда 1924 йилдан кейин география мустақил фан сифатида ўқиш планидан чиқариб ташланди. География материаллари табиёт, ижтимоий ва физика фанларига қўшиб юборилиши ўқувчиларнинг географик билимларини тартибсиз, тарқоқ қилиб қўйди. Мутахассис географлар ва халқ маорифи ходимлари томонидан комплекс программа танқид қилинди. Табиётчилар ҳам, ижтимоийчилар ҳам географиянинг ўзига хос вазифаларини, чунончи, ўқитувчиларни картага ўргатиш вазифасини ўз зиммаларига ололмадилар.

Совет педагогикасининг кўзга кўринган арбобларидан бири Н. К. Крупская ўша йилларда совет мактабларида география ўқитишни тўғри йўлга қўйилишига кўп эътибор берди. У умумий таълим мактабларида географияни ўқув фани сифатида ўқитилиши масаласини илгари сурди, мактаб география курсининг мазмунига онд масалаларга алоҳида эътибор берди.

Н. К. Крупская: «География — мактабдаги энг асосий ўқув фанларидан бири» деган эди. Н. К. Крупская географияни

бошқа ўқув фанлари — тарих, биология ва адабиёт билан боғлаб ўрганишга катта эътибор берган. Унинг фикрича мактабдаги фан асослари ўзаро бир-бирига боғланган ҳолда ўрганилиши лозим. Предметлараро алоқа ҳақидаги Н. К. Крупскаянинг фикрлари ҳозирги кунда айниқса муҳим аҳамиятга эга.

Н. К. Крупская ўлкашунослик принципига алоҳида эътибор берган. Совет ўлкашунослигига оид принципиал масалаларни ишлаб чиқишга катта ҳисса қўшган. У — «аслини олганда география ўқитувчиси ўлкашунос бўлиши керак» — деган эди.

Н. К. Крупская география ўқитишни турмушга яқинлаштиришни талаб қилди, бунда ўз жойини, ўлкасини ўрганиш ва табиатга, ишлаб чиқаришга уюштирилган экскурсия ва текширишларнинг катта аҳамиятга эга эканлигини алоҳида уқтириб ўтди. Н. К. Крупская ўқувчиларнинг карта чизишдан кенг фойдаланишларини ёқлаб — «карта чизиш ўқитишга кўпгина аниқликлар киритади... эслашни осонлаштиради, зарур бўлган ориентировка беради», деган эди.

Бундай фикрлар туфайли мактабларда география қайтадан тикланди. 1927 йилда V — VII синфларда яна география ўқитила бошланди. Ҳамма ўқув предметлари бўйича II босқич мактаб программаларини қайта кўриб чиқиш масаласи қўзғалди. 1929 йилдан бошлаб VIII синфда ҳам география ўқитила бошланди. Аммо бир гуруҳ географлар иқтисодий географиядан географик мазмунни чиқариб ташлашга ва географияни иқтисодий сиёсатга айлантиришга уриндилар. Программадан қитъалар табиатини ўрганиш қисми чиқариб ташланди, умумий табиий география билан СССР табиий географияси курсларига жуда кам ўрин берилди, картанинг ўлига етарли эътибор берилмади. Программа тузувчилар географияни ҳаёт билан боғлаб ўқитишни, иқтисодий география ва айрим давлатлардаги сиёсий воқеаларни ёритишдангина иборат, деб тушунар эдилар. Натижада ўқувчиларга бериладиган билимлар кўпроқ иқтисодий ва сиёсий аҳволни ўргатишдан иборат бўлиб қолди. Дарсликлар ҳам шу асосда тузилди. Иқтисодий ва сиёсий маълумотлар бошланғич синф география курсларига ҳам кириб борди. Бир хил географик маълумотлар бошланғич синф ўқувчилари учунгина эмас, ҳатто VI — VII синф ўқувчилари учун ҳам оғирлик қила бошлади.

Шу билан бирга 1929 — 30-йиллардан бошлаб «проектлар методи» тажриба қилина бошлади. «Проектлар методи» ҳам комплекс усулнинг давоми бўлиб, бир қанча бошқа предметлар билан бир қаторда географияга ҳам хавф туғдирди. Бу метод ўқувчиларнинг билимларини бирон проект теманинг вазифаларига бўйсундиришга, бу эса билимларнинг бетартиб ўргатилишига ва таълим сифатининг пасайиб кетишига сабаб бўлди. География ўқитишдаги бундай аҳвол мактаб ўқувчиларининг географиядан зарур билимлар олишларини таъмин эта олмади.

ВКП(б) Марказий Комитетининг «Бошланғич ва ўрта

мактаб тўғрисида»ги 1931 йил 5 сентябрь қарори умуман совет мактаби тараққиётида, хусусан ўзбек мактабларида география ўқитишда катта аҳамият касб этди. Бу қарорда мактаблар қўлга киритган ютуқлар билан бирга бир қанча камчиликлар кўрсатиб ўтилди.

Қарорда: «Ҳозирги вақтда мактабларнинг асосий камчилиги шундаки, мактабдаги ўқув ишлари етарли ҳажмда умумий билимларни бермаётир ва техникум ҳамда олий мактаблар учун тўла саводли, фанлар (физика, химия, математика, она тили, география ва бошқалар) асосларини яхши эгаллаб олган кишилар тайёрлаб бериш вазифасини қаноатланарли бажармаётирлар», дейилган. Шунингдек, «Программаларни дарҳол илмий марксизм нуқтаи назаридан ишлаб чиқиб, билимлар (она тили, математика, физика, химия, география, тарих)нинг маълум системага солинган ҳажминини аниқ белгилаб бериш лозимлиги кўрсатилган.

Бу қарор мактаб географияси материалларининг бошқа ўқув предметларига тақсимлаб юбориш ҳаракатларига хотима берди. География мактабдаги бошқа предметлар билан тенг ҳуқуқли бўлиб қолди ва география ўзи алоҳида фанми? деган шубҳага ҳам чек қўйилди. Педагогика билим юртларида махсус равишда география ўқитувчилари тайёрлаш масаласи ҳам узил-кесил ҳал этилди.

1931 — 1932 йилги география программаларининг ўлкани ўрганиш характерида тузилганлиги унинг яхши томонларидан биридир. Бу программаларда кўрсатилишича, география дарслари бошланғич мактабда ўлкани ўрганишдан бошланади. V синфда ўқув йилининг биринчи ярмида мактаб жойлашган областнинг географияси ўрганилган, шу билан бирга ўқувчилар ўз жойлари картасини ўрганиб чиққанлар. Аммо бу программалар ҳам қониқарли тузилган эмас эди. География курсида мамлакатларнинг ва СССР районларининг табиатини ўрганишга етарли ўрин берилмаган ва қитъалар табиий географияси деярли ўқитилмаган. Қитъалар табиий географияси курси V синф география курсига қўшиб берилган, барча қитъалар ва улардаги мамлакатларни ўрганиш учун фақат 10 соат ажратилган, холос. VI синфда эса СССР иқтисодий географияси курси, VII синфда капиталистик мамлакатларнинг иқтисодий географияси ўрганилган. Барча табиий география курси фақат V синфга «сиқиб жойлаштирилган», VI ва VII синфларда эса иқтисодий география мўлжалланган эди.

География курсининг мазмуни ва синфлар бўйича бундай тақсимланишга кўра, мактаб географияси дарҳол тўғри йўл тутди, деб бўлмади. Программаларда статистик-иқтисодий материаллар жуда кўп киритилган, уларда белгиланган географияни аслида иқтисодий география дейиш мумкин эди. Бу асосда ўқиган ўқувчилар табиий географиядан тегишли маълумот ололмас, картадан фойдалана билмас эдилар.

ВКП(б) Марказий Комитети 1932 йил 25 августда «Бош-

ланғич ва ўрта мактабларнинг программалари ва ўқиш режими ҳақида» янги қарор қабул қилди. Бу қарорда география программаларидаги ортиқча ва ўқувчиларнинг қурби етмайдиган материалларнинг кўпайиб кетганлиги, турли ўқув предметлари программаларининг бир-бири билан кам боғланганлиги каби камчиликлар қайд қилиниб, уларни тузатиш йўллари белгиланди. Мактаб ўқувчилари айрим предметлар бўйича қандай ҳажмда билим олиши кераклиги тўғрисида принципиал кўрсатмалар берилди.

Қарорда: «География программаси — картани, хусусан, СССР картасини билишни, табиий географиянинг асосий тушунчаларини, бутун СССР ва айрим республика, ўлка ҳамда областларнинг табиий ва иқтисодий географиясини билишни таъминлаши керак» дейилган.

ВКП (б) Марказий Комитетининг бу қарори асосида география программалари қайта тузилди. Қитъалар табиий географиясини ўрганишга ажратилган соатлар миқдори 33 соатга кўпайтирилди. СССР географияси курси бир йил ўрнига бир ярим йил ўрганиладиган бўлди. Бу курс VII синфга, иқтисодий география юқори синфга кўчирилди.

1932 йилдаги программаларда ҳамма синфларда картага кўпроқ эътибор берилди бошланди.

Мактабда ўқув ишларини ташкил қилиш юзасидан ҳам кўрсатмалар берилди: дарс ўқув машғулотларининг асосий шакли сифатида қайта тикланди, болалар билимининг сифати-га қараб баҳо қўйиладиган бўлди. Бу ишларнинг ҳаммаси бирдан йўлга тушиб олди, деб бўлмайди. Қарорғача картада билиш зарур бўлган географик номларга етарли эътибор берилмай келинган бўлса, 1932 йилги программада географик номлар ҳаддан ташқари кўпайтириб юборилди, иқтисодий география материаллари деярли қисқартирилмади. Программалар қайта ишланган ва тўлдирилганлигига қарамай, ўқув планидаги соат ўзгартирилмади. Табиий география учун берилган соат етарли эмас эди, дарсликлар ҳам ўқувчилар учун анча оғирлик қилиб келди.

Ўқув қўлланмалари. 1918 йил 11 январда РСФСР Халқ Комиссарлари Совети қабул қилган «Давлат нашриёти тўғрисида» деган декретда меҳнаткашлар оммасини тарбиялаш ва уларнинг илмий, маданий савиясини оширишда матбуотлар, нашриётлар ишининг аҳамияти аниқ кўрсатиб ўтилган. Миллий республика ва ўлкалар халқлари тилларида газета ва журналлар, китоб ҳамда дарсликлар нашр қилина бошланди.

Ўзбек совет мактаби географиясининг биринчи босқичида нашр этилган табиий география дарсликларини 4 группага бўлиш мумкин:

1. Рус тилидан ўзбек тилига таржима қилинган дарсликлар. Булар, «Бошланма жуғрофия» (бу китоб 1919 йил босилиб чиққан бўлиб, А. Крубера, С. Григорьев, А. Барков ва С. Чефрановлар дарслигининг таржимаси), «Туркистон», Г. И. Ива-

новнинг «Бошланғич жуғрофия сабоқлиги» ва «ИШЖИ нинг қисқача жуғрофияси», Н. Н. Баранскийнинг «СССР жуғрофияси» дарслиги ва бошқалар.

2. Чет тилидан рус тили орқали ўзбек тилига таржима қилинган немис профессори А. Гейкининг «Табиий жуғрофияси» дарслиги, 1925 й.

3. Рус тилидан ўзгартиб таржима қилинган дарсликлар. Масалан, Г. И. Ивановнинг «Бошланғич жуғрофия» қўлланмаси (уни Н. Л. Корженевский ёрдамида Н. П. Архангельский ўзгартиб тайёрлаган).

4. Ўзбекистонда вужудга келган дарсликлар: Н. Балашовнинг «Ўзбекистон ва унга қўшни жумҳуриятлар ҳамда вилоятлар» (1925), Н. П. Архангельскийнинг «Жуғрофия» (Ўлкани ўрганиш дарслиги) (1933) ва А. Обизовнинг «Ўзбекистон Социалистик Шўролар Жумҳурияти жуғрофияси» (1934).

Русчадан таржима қилинган дарсликлар география дарсликларининг асосий қисмини ташкил этган.

Ўзбек мактаблари учун программа талабига жавоб берадиган география дарсликларини ўз вақтида етказиб беришнинг энг яхши йўли РСФСР да нашр этилган дарсликларнинг ўзгартиб ўзбекчалаштирилган вариантлари бўлди. Ўзбекистонда вужудга келган дарсликларнинг афзаллиги шундан иборат эдики, улар Ўзбекистоннинг ўзига хос табиий шароитини тўла-роқ ёритган, яъни ўлкага оид материалларга бой қўлланмалар бўлган.

А. Обизовнинг «Ўзбекистон Социалистик Шўролар Жумҳурияти жуғрофияси» ўзбек мактаб географияси тарихида республикаимиз ҳақидаги биринчи оригинал дарслик эди.

1930 йилгача ўзбек мактабларида география ўқитишга оид биронта методик кўрсатманинг йўқлиги сабабли ўқитувчилар ўқитиш методлари ҳақида етарли тушунчага эга бўлмаганлар.

Бироқ 1930 йил бошида ўзбек тилида дастлабки методик кўрсатмаларнинг пайдо бўлиши катта воқеа бўлди. Жумладан, Н. И. Леоновнинг «Жуғрофия методикаси бўйича очерклар»¹ китоби ўз даврида ўқитувчиларга бир қадар ёрдам берди.

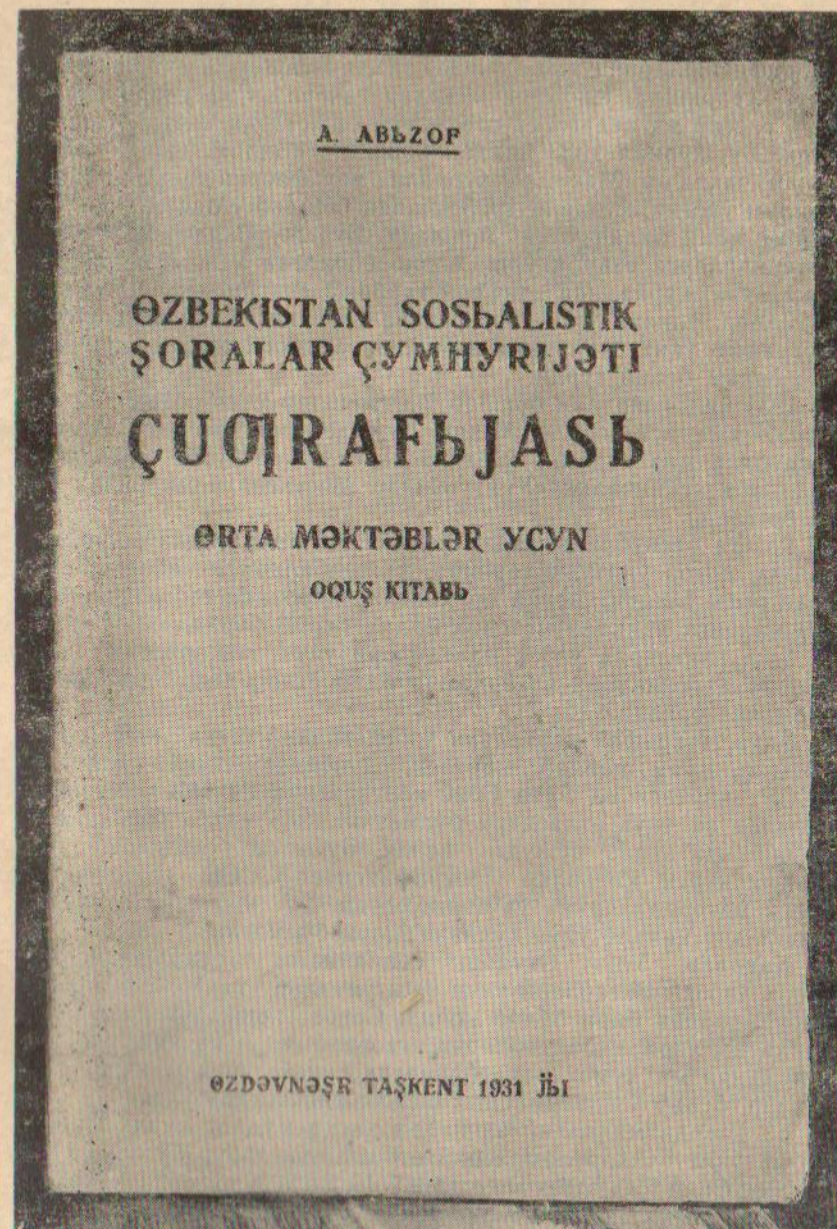
Бу қўлланма «суҳбатлар» тарзида ёзилган бўлиб, у мактабда география ўқитиш методикаси талабларига яхши жавоб бермаган. Китобда карта ва у билан ишлаш ўз ўрнида берилмаган. Н. И. Леоновнинг «Жуғрофия методикаси»да география таълимининг метод ва усуллари, география дарсининг таркибий қисмлари эътибордан четда қолган. География курсларига берилиши лозим бўлган тегишли методик кўрсатмалар ҳам қўлланмада берилмаган.

Туркистон республикаси Маориф Халқ Комиссарлигининг нашриёт бўлими меҳнаткашлар оммасини илм-маърифатдан кўпроқ баҳраманд қилиш мақсадида 1918 йилда ўзбек тилида

¹ Н. И. Леонов «Жуғрофия методикаси бўйича очерклар». ЎзССР Давлат нашриёти, Тошкент, 1933.

2-расм. Н. Балашов «Ўзбекистон ва унга қўшиқ жумҳуриятлар ҳамда вилоятлар. 1925 -й.

3-расм. А. Обизов. «Ўзбекистон Социалистик Шўролар Жумҳурияти жуғрофияси», 1934 й.

«Маориф» номли журнал нашр эта бошлади. Бу журнал халқ маорифи ишларини яхшилашда, таълим-тарбия ишлари савиясини кўтаришда, ўқитувчи кадрлар тайёрлаш ва уларнинг илмий, сиёсий ва педагогик савиясини оширишда катта роль ўйнади. Бу журнал 1923 йилдан бошлаб «Билим ўчоғи» номи билан чиқди ва «Маориф» журнали вазифасини давом эттирди. «Билим ўчоғи» журнали 1925 йилдан бошлаб «Маориф ва ўқитувчи» номи билан чиқа бошлади. Бу журналда географик материалларга етарли ўрин бериб борилган эди. «Маориф ва ўқитувчи» журналида таълим-тарбия, ижтимоёт, луғат ва атамалар, ўлкани ўрганиш, фан ва техника бўлимлари бўлиб, география ўқитувчиларига илмий ва методик жиҳатдан яқиндан ёрдам бериб турди.

1931 йил 4 июлдан бошлаб ўқитувчилар учун «Маданий инқилоб» газетаси босилиб чиқди. Бу газетанинг босилиб чиқиши республикамиз маданий ҳаётида катта воқеа бўлди. «Маданий инқилоб» кейинчалик «Ўқитувчилар газетаси» номи билан чиқа бошлади.

Газета республикамизда педагогик пропаганда олиб боришда, илғор ўқитувчиларнинг тажрибаларини ёйишда алоҳида роль ўйнади, бошқа предметлар қаторида география ўқитувчиларига яқиндан методик ёрдам бериб борди.

Уша вақтларда ўзбек мактаблари учун чиқарилган география дарсликлари ва ёрдамчи адабиётлар давр талабидан бирмунча орқада эди.

Ўқув география карталари ўзбек тилида жуда кам нашр этилган. Ярим шарлар картаси, дунёнинг сиёсий картаси, СССР картаси ва Ўрта Осиё картасигина бўлган. Географик расмлар ва ўқув атласлари бўлмаган. 1933 йилда ўзбек тилида биринчи атлас¹ вужудга келди. Бу атлас бошланғич география курси, қитъалар географияси ва СССР географияси курси материалларини ўз ичига олган. Бу карта ва атласдан бошқа ҳеч қандай ўқув қўлланмалари бўлмаган.

Кадрлар. Улуғ Октябрь социалистик революциясидан кейин ўзбек мактаблари учун ўқитувчилар тайёрлаш асосий масалалардан бири бўлиб қолди. Совет ҳокимиятининг дастлабки йилларида мактабларда географиядан ва уни ўқитиш методидан маълумотлари бўлмаган кишилар ҳам дарс берганлар, булар ўз даврининг саводли кишилари бўлган.

Бу даврда маҳаллий аҳолидан қисқа муддат ичида маълумотли ўқитувчилар армиясини етиштириш зарур бўлиб қолди. Бу вазифани ҳал этиш мақсадида 1918-19 йилларда Туркистоннинг ҳамма йирик шаҳарларида ўқитувчилар тайёрлайдиган қисқа муддатли курслар ташкил этилди, бу курслар бошланғич ўзбек мактаблари учун совет ўқитувчиларининг биринчи қалдирғочларини тайёрлаб бериши керак эди. Бу курслар

¹ Жуғрофия атласи. 17 харита. Ленинград, 1933. Атлас Ўзбекистон бўртмасига кўра Ленинградда босилган.

да тайёрланадиган ўқитувчиларга умумий маълумот ва махсус педагогик маълумот бериш билан бирга, уларни сиёсий жиҳатдан тарбиялашга ҳам алоҳида эътибор берилди. Курсларда бир неча минглаб ўқитувчилар тайёрланиб, улар республикамизнинг ҳамма қисмларига ишга юборилди. Айни вақтда стационар ўрта педагогика ўқув юртлари (Тошкентда) ҳам барпо этила бошлади.

1920 йилда янги типдаги педагогика ўқув юртлари — «инпрос» лар (4 йиллик маориф институтлари) ташкил этишга киришилди. 1920 йил сентябрда Тошкентда К. А. Тимирязов номли инпрос, Ўзбек эрлар инпроси, Ўзбек хотин-қизлар инпроси, Турк-татар миллатлари инпроси ва тожик инпроси очилди. Бундан ташқари, Самарқанд ва Бухорода ҳам инпрослар очилди.

Тошкентдаги К. А. Тимирязов номли инпросда Туркистон АССР даги барча халқлар учун умумий ва биринчи олий педагогика курслари очилган эди.

1921 йил 1 июлда бу институт Туркистон Давлат университети (ҳозирги В. И. Ленин номидаги ТошДУ) га қўшиб юборилди. Инпрослар асосий курсларининг ўқув планида II босқич мактаблар ҳажмида маълумот бериб, I босқич мактаб ўқитувчиси деган ихтисос бўйича махсус педагогик маълумот бериш кўзда тутилган эди. Юқори синфларнинг тобора кўпайиб бориши ва маҳаллий ўқитувчи кадрларнинг етишмаслиги сабабли инпросларни битириб чиққанлар мактабларнинг юқори синфларига ўқитувчи қилиб тайин этиладилар ва турли ўқув фанларидан, шу жумладан, географиядан дарс бера бошладилар. Уша даврда инпросларда ўзбек тилида географиядан дарс берадиган мутахассислар йўқлигидан улар бошқа жойлардан таклиф қилинган.

Жаҳоншоҳ Мирзакон ўғли — Бахтиёров шулар жумласидандир. У аввал татар инпросида, кейинчалик 1922 йилдан бошлаб Тошкент Музофот педагогика техникумида географиядан дарс бера бошлади. 1944 йилгача география ўқитувчилари тайёрлаш ишига катта ҳисса қўшди.

1927 йилда Ўзбекистондаги дастлабки махсус олий педагогика ўқув юрти — Самарқанд олий педагогика институти очилди. Унинг дастлабки студентлари инпроснинг охириги курс студентлари эди. 1930 йилдан бошлаб институт Ўзбекистон Педагогика академиясига айланди. Шундан кейин олий маълумотли ўқитувчилар етишиб чиқа бошлади. Мактабларни тезроқ ўқитувчилар билан таъминлаш учун 1925-26 ўқув йилидан бошлаб Маориф Халқ Комиссарлиги ўқитувчилар тайёрлайдиган иккинчи йиллик курслар оча бошлади.

1930 йилда Ўзбекистон Маориф Халқ Комиссарлиги бошланғич мактаб ўқитувчиларининг малакасини ошириш институтини ташкил этди ва у 1933 йилда халқ маорифи раҳбар ходимларининг малакасини ошириш Марказий институти қилиб қайта ташкил этилди.

20-йилларнинг охирига келиб, ўзбек мактабларида дарс бериш учун етарли тайёргарликка эга бўлган дастлабки география ўқитувчилари етишиб чиқа бошлади. 1926 йилдан бошлаб Н. Ибодов (ҳозир иқтисод фанлари кандидати, доцент), Ғ. Назаров, 1928 йилдан бошлаб И. Мирзабоев, А. Ахоров кабилар географиядан дарс бера бошлаганлар. Булар ўзбек совет мактаб география ўқитувчилари армиясининг байроқдорлари бўлганлар.

7-§. Ўзбек мактабларида география таълимининг муайян тартибга тушиши

Ўзбек совет мактаб географиясининг қарор топиши ва тараққиётида СССР Халқ Комиссарлари Совети ва ВКП (б) Марказий Комитетининг 1934 йил 16 майда чиққан «Бошланғич ва ўрта мактабда география ўқитилиши тўғрисида» деган қарори жуда катта аҳамиятга эга бўлди. Бу қарор мактаб географиясида табиий географиянинг ҳуқуқларини тиклади, бунинг натижасида программаларда табиий география материаллари ҳажми бирмунча кенгайди. Бу қарорда шундай дейилган: «Бошланғич ва ўрта мактабларда география ўқитишда анчагина камчиликлар бор, булардан энг йириклари дарснинг умумий сўзлар ва қуруқ гаплар билан олиб борилиши, табиий географияга оид материалларнинг камлиги, қартани яхши билмаслик, география ўқитиш ва география дарсликлариде статистик-иқтисодий материаллар ва умумий схемаларнинг ҳаддан ташқари кўплигидир, булар натижасида мактабни тамомлаган ўқувчилар кўпинча элементар географик билимларга эга бўлолмайдилар».

Қарорда географияни қандай ўқитиш зарурлиги тўғрисида ўрта мактабнинг ҳар қайси синфи учун айрим-айрим аниқ кўрсатмалар берилди:

1. «Бошланғич мактабда (III ва IV синфларда) география ўқитишда асосий географик номлар (мамлакатлар, дарёлар, денгизлар, тоғлар, шаҳарлар ва шу кабилар)нинг ўқувчилар ёдида мустаҳкам сақланиб қолишига ва ўқувчиларнинг географик картани программада белгиланган ҳажмда яхши билиб олишларига муваффақ бўлсин.

2. Ўрта мактаб география таълимига қуйидаги ўзгаришлар киритилсин:

а) V синф программаси табиий география билан чеклансин ва программанинг белгиланган ҳажми сақлансин, лекин программанинг мундарижаси V синф ўқувчиларининг ёшларига мувофиқ равишда осонлаштирилсин;

б) VI синф программасида асосий диққат қитъаларнинг (Европа, Осиё, Америка, Африка, Австралия) табиий географик обзорига қаратилсин, ҳар бир қитъадаги энг муҳим давлатлар тўғрисида қўшимча равишда асосий маълумотлар бе-

рилсин. Ўқитиш материаллари шу синф ўқувчиларининг ёшларига мувофиқ равишда қисқартирилсин ва соддалаштирилсин;

в) VII синф программасида СССРнинг умумий табиий географик обзори қолдирилсин ва ҳажми анча оширилсин, программанинг ўқиш материали жуда осонлаштирилсин, иқтисодий ва статистика тафсилотлари олиб ташланиб, СССРнинг республика, ўлка ва областлар бўйича обзори киритилсин ва шу билан бирга бу обзорлар ҳар бир республика, ўлка ва областнинг географик (дарёлар, кўллар, денгизлар, иқлим, ўсимлик ва ҳайвонот дунёсининг, энг йирик шаҳарлар аҳолисининг, темир йўллар, тош йўллар ва бошқаларнинг) таърифи киритилсин.

1934 йил 16 май қарори таълим-тарбияда география нақадар муҳим аҳамиятга эга эканлигини кўрсатиб берди. Бу қарор асосида ўзбек мактаб географияси ҳам тубдан қайта ташкил этилди. Ўзбек мактаб географияси таълимидаги ноаниқликларга барҳам берилди.

Бу қарорга асосан ўзбек мактабларида география курслари III синфдан IX синфгача ўрганиладиган бўлди. Географиядан ҳафталик дарс 15 соатга етди. Шу давргача географияга бунчалик кўп соат ажратилмаган эди.

География курслари қуйидагича тақсимланган:

III синф — умумий табиий географиядан бошланғич маълумотлар — ҳафтада 2 соат.

IV синф — СССР географияси (обзор тарзида) — ҳафтада 3 соат.

V синф — табиий география курси — ҳафтада 2 соат.

VI синф қитъалар табиий географияси ва энг муҳим давлатларнинг табиий географик обзори — ҳафтада 2 соат.

VII синф — СССР табиий географияси (умумий табиий географик ва районлар обзори) — ҳафтада 2 соат.

VIII синф — СССР иқтисодий географияси — ҳафтада 2 соат.

IX синф — Капиталистик мамлакатлар иқтисодий географияси — ҳафтада 2 соат.

Мактаб география курслари асосан 3 даврага тўпланди:

Биринчи давра — III ва IV синфлардаги пропедевтик география.

Иккинчи давра — V, VI ва VII синфлардаги табиий география.

Учинчи давра — VIII ва IX синфлардаги иқтисодий география.

Уша даврдаги ўқувчиларнинг бир қисми умумий таълимни етти йиллик мактабни битириш билан тугаллашларини назарда тутиб, VI ва VII синфлардаги география курсларига иқтисодий географик маълумотлар ҳам киритилган эди.

Бу босқичда мактаб табиий география таълими методикасининг асосий йўналиши қуйидагилардан иборат эди:

1) барча география курсида картани ўрганишга кўпроқ эътибор бериш;

2) география ўқитишда фактик материалларга асосланмаган қуруқ схемаларга суянмай, аниқ билимларга эътиборни кучайтириш;

3) кўрсатмали қўлланмалардан ва экскурсиялардан кўпроқ фойдаланиш.

Шундай қилиб, ўзбек мактабларида табиий география таълими муайян системага тушди ва такомиллашди, РСФСР программаси асосида янги изчил ва системали программалар ишлаб чиқилди. 1934 йил 16 май қарорига асосланган ҳолда ўзбек мактабларида ўқитиладиган география курсларининг мазмуни қуйидагича бўлди:

V синф фақат табиий география курсидан иборат бўлди. Бу синф ўқувчиларининг табиий география курсида табиат ҳодисаларини тасвирлашларига алоҳида эътибор берилган. Карта ни билиш ўз жойининг кўринишини, унинг планини ўрганишдан бошланиши назарда тутилган. Бу курсда ўқувчилар Ернинг ички кучлари (вулкан, zilзила, тоғ пайдо бўлиши, қуруқликнинг асрий тебранишлари ва ташқи кучлари), нураш, шамолнинг иши, сув ва музларнинг ишини, атмосфера темасида «изотерма», «муссон», «циклон ва антициклон»ларни, шунингдек тупроқ, ўсимлик ва ҳайвонот зонасини ва ниҳоят, «аҳоли»ни ҳам ўрганишлари керак эди. Қитъалар обзори V синф программасидан олиб ташланди.

VI синфда фақат қитъалар географияси ўрганиладиган бўлди. Программага қитъалар ва энг муҳим давлатларнинг табиий географик обзори киритилган. Гарчи давлатларнинг хўжалик ва сиёсий обзори ўрганилса-да, курснинг асосий мундарижаси табиий география эди.

VII синфда СССРнинг табиий географик обзори қолди, иқтисодий ва статистик маълумотлар камайтирилди. VII синф программаси СССРнинг умумий ва районлар табиий географик обзоридан иборат бўлиб, унда хўжаликнинг қисқача таърифи берилган. Асосий маълумот табиий шароитга берилиши кўзда тутилган. СССРнинг районлар қисмини ўрганишда мазкур районнинг табиий шароитини ва хўжалигини, миллий-маданий қурилишининг ютуқларини ўрганишга эътибор берилган.

VIII синфда СССР иқтисодий географияси ўрганиладиган бўлди. Бунда дастлаб СССРнинг ишлаб чиқариш кучлари ва халқ хўжалигининг аҳволи ҳақида маълумот берилиб, сўнгра ҳар бир иқтисодий районга батафсил иқтисодий географик характеристика бериш назарда тутилган.

IX синфда капиталистик мамлакатлар иқтисодий географияси ўрганиладиган бўлди.

Курсларнинг мазмуни мактаб географиясининг қатъий изга, муайян тартибга тушганлигидан далолат берар эди. Бу система ҳозирги кунгача ўз аҳамиятини сақлаб келмоқда.

Улуғ Ватан уруши ўзбек мактаб географияси олдида янги вазифалар қўйди. Бу вақтдаги ўқув-тарбия ишларида уруш йилларининг шароити ва талабини ҳисобга олишга тўғри келди.

Уруш йилларида тузилган программада ўқувчиларни совет ватанпарварлиги ва фашизмга қарши нафрат руҳида тарбиялашга, табиий ва социал факторлар ўрганилаётганда уларнинг ҳарбий-мудофаа аҳамиятига алоҳида эътибор бериш кераклиги ўқитиб ўтилган.

Ўқув қўлланмалари. ВКП (б) Марказий Комитети ва СССР Халқ Комиссарлари Советининг 1934 йил 16 май қарори асосида вужудга келган умумиттифоқ дарсликларининг ўзбекча таржималари 1936 йилдан нашр қилина бошланди. Чунончи, V синф учун А. С. Барков ва А. А. Половинкинларнинг «Табиий жуғрофия», VI синф учун Г. И. Ивановнинг «Дунё қитъалари жуғрофияси», VII синф учун Н. Н. Баранскийнинг «СССР табиий жуғрофияси» (I қисм, умумий обзор) ва С. В. Чефрановнинг «СССР табиий жуғрофияси» (II қисм, районлар обзори), VIII синф учун Н. Н. Баранскийнинг «СССР иқтисодий географияси» ва IX синф учун И. А. Витвернинг «Капиталистик мамлакатлар иқтисодий географияси» дарсликлари нашр қилинди.

Бу дарсликлар янги программа асосида ёзилди ва улар бир неча йил қайта-қайта нашр қилинди. Аммо РСФСР учун ёзилган дарсликлар айнан таржима қилинганлиги сабабли дарсликдаги ўлка материаллари Ўзбекистон шароитига тўғри келмас эди.

1934 йил 16 май қарори кўрсатмаларига кўра 1934 — 41 йилларда мактаблар учун география ўқув карталари ва атласлар нашр қилина бошланди. Бошланғич ва V — VI синфлар учун география атласлари нашр этилди. Рус тилида нашр этилган география ўқув расмлари ўзбек мактабларига етиб келди. Ўзбек тилида географияга доир янги асарлар, илмий-оммабоп китоблар вужудга кела бошлади.

Н. П. Архангельскийнинг «Бошланғич мактабларда жуғрофиядан кўрсатмали қўлланмалар»¹, Ф. А. Ушинцовнинг «Географиядан методик материаллар»и (1939 й.) ҳам ўз вақтида маълум қимматга эга бўлди.

30-йилларнинг иккинчи ярмига келиб географик термин ва номлар билан шуғулланила бошланди. 1935 йилда Одам Иброҳимовнинг «География атамалари» ва 1940 йилда Р. Ғофуров ва Н. Г. Малицкий таҳририда, М. Х. Бектемиров ва С. Сандрасуловларнинг «Қисқача русча-ўзбекча география терминлари луғати» нашр этилди.

1934 йилдан бошлаб «Политехник мактаб ва педагогика» номи билан ойда икки марта чиқадиган методик журнал саҳи-

¹ Н. П. Архангельский. «Бошланғич мактабларда жуғрофиядан кўрсатмали қўлланмалар». ЎзССР Давлат нашрияти, Тошкент, 1936 й.

фаларида географик мазмундаги илмий-методик мақола ва кўрсатмалар ҳам чиқиб турди. Журнал мактабда география ўқитиш сифатини юқори кўтаришда самарали ёрдам берди. «Политехник мактаб ва педагогика» журнали 1937 йилдан сўнг «Совет педагогикаси» номи билан чиқа бошлади.

Кадрлар. Совет география фани ва география таълимининг ривожланишига улкан ҳисса қўшганлардан бири Н. Н. Баранский эди.

ВКП (б) Марказий Комитети ва СССР Халқ Комиссарлари Советининг 1934 йил май қарори асосида география таълими системасининг таркиб топишида Н. Н. Баранскийнинг ҳам муносиб ҳиссаси бор эди. У муаллифлик қилган «СССР иқтисодий географияси» дарслиги 20 йил мобайнида нашр этиб турилди ва СССР Давлат мукофотиغا сазовор бўлди.

Н. Н. Баранский — «Ўқитувчи таълим жараёнида — марказий фигура» деб таъкидлаган. География таълимини такомиллаштиришда Н. Н. Баранский, биринчи навбатда кўрсатмалilik масаласини назарда тутган.

У картографиянинг ривожланишига ҳам ўз ҳиссасини қўшган. Унинг таъбирича: «Карта — географиянинг иккинчи тилидир», «Виргина карта бир неча варақ текстнинг ўрнига ўтиши мумкин».

Н. Н. Баранский иттифоқ миқёсида географ-педагоглар тайёрлаш ишига улкан ҳисса қўшган олимдир.

Партия ва ҳукуматимизнинг мактабда география ўқитиш борасидаги талаби асосида олий маълумотли география ўқитувчиларига бўлган эҳтиёж яна ошди. 30-йилларнинг ўрталарида Тошкент, Бухоро, Фарғона, Самарқанд шаҳарларида педагогика институтлари очилди. Улуғ Ватан уруши йилларида Нукус ва Урганч шаҳарларида педагогика институтлари очилди. Кейинроқ Андижон ва Қўқондаги ўқитувчилар институти педагогика институтларга айлантирилди. Ўзбекистон ССРдаги педагогика институтларидан Низомий номли Тошкент Давлат педагогика институтининг кундузги ва сиртқи бўлимлари, В. Г. Белинский номли Тошкент кечки педагогика институти, Фарғона ва Қорақалпоғистон педагогика институтлари, шунингдек, Ленин номли Ўрта Осиё Давлат университети ва Навоий номли Ўзбекистон Давлат университетининг география факультетлари юқори ихтисосли география ўқитувчилари тайёрлаб бера бошладилар.

Умумий етти йиллик мажбурий таълимга ўтиш муносабати билан мактабларнинг V — VII синфлари учун қисқа муддатда кўплаб ўқитувчи кадрлар тайёрлаш зарурати туғилди. Республикадаги олий педагогика ўқув юртлири қисқа муддатда ўқитувчилар тайёрлашга улгурмас эдилар. Шунинг учун ўқитувчилар институтлари ташкил этилди. Республикада биринчи ўқитувчилар институти 1934 йилда Фарғона педагогика институти қошида очилди. 1943 йилга келиб яна 9 та ўқитувчилар институти (битта Қорақалпоғистон АССР да) очилди. Ўқитув-

чилар институтларида география ўқитувчиларини тайёрловчи факультет (бўлим)лар ҳам бўлган. Улар V — VII синфлар учун география ўқитувчилари тайёрлашда катта хизмат қилдилар.

Мактаблар талабининг тобора ўсиб бориши муносабати билан ўқитувчи кадрлар малакасини планли ва системали равишда ошириб бориш эҳтиёжи вужудга келганлигидан республикадаги ўқитувчилар малакасини ошириш институтлари барпо этилди. Тошкентдаги Халқ Маорифи раҳбар ходимларининг малакасини ошириш марказий институти 1938 йилда Республика ўқитувчилар малакасини ошириш институтига айлантирилди. Кейинчалик Тошкент шаҳрида ва область марказларида область ўқитувчилар малакасини ошириш институтлари ташкил этилди. Малака ошириш институтларининг география ёки тарих-география кабинетлари географларнинг малакасини оширишда муҳим роль ўйнади. Бу даврда география анча ривожланди, кўплаб маҳаллий кадрлар етишиб чиқди.

Географлардан Абдулла Обизов, М. Ҳ. Бектемиров, С. М. Саидрасулов ва Ж. Бахтиёровларнинг география ўқитувчилари тайёрлашдаги хизматини алоҳида таъкидлаб ўтиш лозим.

Партия ва ҳукуматимизнинг 30-йилларнинг бошида мактаб ҳақида чиқарган қарорларидан кейин мактабларда ўз ўлкаси географиясини ўрганишга катта эътибор берилди.

А. Обизовнинг 1934 йилда «Ўзбекистон Социалистик Шўролар Жумҳурияти жуғрофияси» (7-синф учун) ўқиш китобининг нашр этилиши ўзбек мактаб географияси тарихида катта воқеа бўлди.

А. Обизов географик термин ва номларнинг тўғри ёзилиши ва тартибга тушишига эътибор берган. Ўз тажрибаси ва маслаҳатлари билан мактаб география ўқитувчиларига бевосита методик ёрдам бериб келган.

8-§. География таълимининг ҳаёт билан боғлианиши

Улуғ Ватан урушидан сўнг уруш оқибатларини тугатиш, халқ хўжалигини тиклаш ва янада ривожлантириш даври бошланган бир пайтда совет мактаби олдида умумий, ўрта ва политехника таълимга ўтиш вазифаси турар, бу эса ўқув плани ва программаларни янги талабларга мувофиқлаштиришни тақозо қилар эди. Янги тузилган ўқув планининг илгаригидан фарқи шундаки, унга ишлаб чиқариш асослари ва махсус амалий машғулот курслари киритилди. Ўрта мактабда янги ўқув предметлари ва амалий машғулотларнинг киритилиши география ўқув материалларининг ҳам ўзгаришига олиб келди. 1934 йилда қабул қилинган география программалари бир оз қисқартирилди ва соддалаштирилди. Қийин тушунчалар ва ортиқча географик номларни чиқариб ташлаш, қитъалар географияси курсидаги ва СССР районларини майдалаб ўрганишни камайитириш ҳисобига программалар қисқартирилди.

Бошланғич мактаб география курсидаги муҳим ўзгариш III синф ўқув планидан географияни чиқариб ташлаш ва изоҳли ўқиш дарсларида элементар географик маълумотлар бериб боришдан иборат бўлди.

Бу вақтда Ўзбекистон мактаб программаларида «СССР географияси» курсидаги «Ўрта Осиё» темасига кўпроқ соат берилди ва «Ўзбекистон ССР» га алоҳида соат ажратилди.

Мактаб олдида қўйилган янги вазифаларни ҳисобга олган ҳолда, география программасида қуйидагиларга алоҳида эътибор берилди.

1. Барча синфларда картани ўқий олишга қаратилган амалий ишлар.

2. V — VII синфларда об-ҳавони мунтазам равишда кузатиш.

3. V — VII синфларда топография масалаларига эътибор кучайтирилган, жойда турли хил топографик ва ўлчов ишлари ўтказиш назарда тутилган.

4. V — VII синфларда табиатга уюштирилган экскурсиялар шарт қилиб қўйилган.

5. Ўз ўлкасини ўрганишга эътибор оширилди.

1950 йилнинг иккинчи ярмигача бўлган программаларда ўқувчиларнинг олий ўқув юртига киришлари учун зарур бўлган умумий билимларни эгаллашларигагина кўпроқ эътибор бериб келинди. Бу ҳол ёшларни ўқитишда мактабни ҳаётдан бир оз ажралиб қолишига сабаб бўлади. Мактабда ёшларни ижтимоий фойдали меҳнатга жалб қилишга етарли эътибор берилмади.

КПСС Марказий Комитети ва СССР Министрлар Советининг мактабни турмуш билан боғланишини мустаҳкамлаш тўғрисида ва мамлакатда халқ маорифи системасини янада ривожлантириш ҳақида 1958 йил 12 ноябрда қабул қилинган қонунда Совет мактабларини қайта қуриш йўллари кўрсатиб берилди.

Қонунда мактабнинг асосий вазифаси ўқувчиларни ҳаётга ва фойдали меҳнатга тайёрлаш, умумий ва политехника таълимига эътиборни ошириш, фан асосларини яхши биладиган, маълумотли кишилар етиштириш ва ёшларни коммунизм руҳида тарбиялаш масалалари кўрсатилган.

География ўқитишни турмуш билан боғлаб олиб боришда табиий шароитнинг халқ хўжалигидаги аҳамиятига катта эътибор берилади. Социалистик ва капиталистик мамлакатлардаги меҳнат тақсимоти, СССР халқ хўжалигининг жойланиши ва истиқболларини ўргатиш ҳам таълимни турмуш билан боғлашнинг муҳим йўллари билан бирдир. Ўз ўлкаси географиясини ўрганиш ва ўз жойининг картасини чизиш, об-ҳавони кузатиш, ўз жойидаги сувлар, фойдали қазилмалар, ўсимлик ва ҳайвотот дунёсини ўрганиш ҳам географияни турмуш билан боғлаб ўқитишда катта аҳамиятга эга.

Мактаб географиясининг янги ўқув плани ва янги программаси янги вазифалар билан боғлиқ ҳолда ишлаб чиқилди. Бунда география курслари қуйидагича тақсимланган:

V синфда — табиий география бошланғич курси — ҳафтада 2 соат.

VI синфда дунё қитъалари географияси — ҳафтада 2 соат.

VII синфнинг биринчи ярмида — дунё қитъалари географияси — ҳафтада 2 соат, иккинчи ярмида — СССР географияси — ҳафтада 2 соат.

VIII синфда СССР географияси — ҳафтада 2,5 соат.

Мактабни турмуш билан боғлаш ҳақидаги қарор асосида тақсимланган мактаб география курсларида ўқувчиларнинг мустақил ва амалий ишларига кўпроқ эътибор бериладиган бўлди. Дарсни турмуш ва ишлаб чиқариш билан боғлаб олиб бориш география фани асосларини ўрганишнинг ва таълим методларининг негизи бўла борди.

Аммо бир география курсининг икки синфга (дунё қитъалари географиясини VI ва VII синфларда, СССР географиясини VII ва VIII синфларда) бўлиб ўқитилиши билимларни тугаллашда, дарслик ва атласлардан фойдаланишда ноқулайлик туғдирди. СССР табиий географияси билан СССР иқтисодий географияси курсларининг кетма-кет ўрганилмаслиги ўз Ватани ҳақида бир бутун географик маълумот олиш имкониятини бермасди. Бошқа ўқув фанларида ҳам маълум даражада шунга ўхшаш ҳолатлар содир бўлди. Шундан кейин КПСС Марказий Комитети ва СССР Министрлар Совети 1964 йилда «Ишлаб чиқариш таълими жорий қилинган ўрта умумий таълим меҳнат политехника мактабларида ўқиш муддатини ўзгартириш тўғрисида» қарор қабул қилдилар. Бу қарорга биноан ишлаб чиқариш таълими жорий қилинган ўрта умумий таълим меҳнат политехника мактабларида саккиз йиллик белгиланди, яъни ўрта таълим мактабларида ўқиш муддати мактаб базасида уч йил ўрнига икки йиллик ўқиш муддати яна 10 йил бўлди. Бу қарорга асосан 1964—65 ўқув йилидан бошлаб мактабда география курслари яна ўзгарди. VIII синфда СССР табиий географияси билан бирга СССРнинг иқтисодий географик обзори ўрганиладиган бўлди.

Бу босқичда ўз ўлкасини ўрганиш учун СССР географиясидан бир оз вақт ажратилади. «СССР географияси» курсида «Ўзбекистон ССР» ни ўрганиш учун 1947—48 ўқув йилида ажратилган соатлар миқдори кейинги ўқув йилларида қуйидагича ўзгариб келди (2-жадвал).

Ўзбек мактабларида 1950 йилнинг охири ва 1960 йилнинг бошларида география ўқитишнинг самарали усулларида ижодий фойдалана бошланди. Дарсларда ўқувчиларнинг мустақил иши ва уларнинг фаолиятини оширишга қаратилган, кўрсатмалilik билан боғлиқ бўлган бир қанча тадбирлар амалга оширила борди. 1965 йилда Ўзбекистонда биринчи маротаба география олимпиадаси ўтказилди.

СССР географияси курсида Ўзбекистон ССР табиий географиясини ўрганиш учун ажратилган соатлар миқдори

Ўқув йиллари	География курси	Курсга берилган соат	Ўзбекистон* ўрганиладиган синф	Ўзбекистон* га ажратилган соат	Курс соатига нисбати (% ҳисобида)
1947/48	СССР табиий географияси	66	VII	10	15,1
1950/51	СССР географияси	66	VII	6	9
1957/58	СССР табиий географияси	66	VII	8	12,1
1960/61	СССР географияси	123	VIII	20	16,3
1964/65	—, —, —	146	VIII	20	13
1965/66	—, —, —	146	VIII	30	20,5
1971/72	СССР табиий географияси	70	VII	14	20

Бироқ мазкур программаларга кўра қуйи синфларда ўрганиладиган маълумотлар мазмуни юқори синфларда қайтарилади, ўқувчилар географик қонуниятлар ва ҳодисаларнинг бир-бирига боғлиқлигини тугал тушуна олмас эдилар. География фани эришган ютуқлар ва мактаб географияси ўртасидаги узилиш аста-секин ортиб борди. Ўқувчиларга ҳозирги замон география фанининг назарий асосларини ўқитиш, унинг тадқиқот методлари ҳақида тушунча бериш зарурияти туғилди.

Ўқув қўлланмалари. Ўзбек мактаб географияси программасида ўзгаришлар рўй бериши муносабати билан география дарсликлари ҳам ўзгариб борди.

50-йилларнинг ўрталаригача V — VII синф учун қуйидаги дарсликлар қўлланилган: V синфда А. В. Барков ва А. С. Половинкин — Табиий география.

VI синфда Г. И. Иванов ва А. С. Добров — Қитъалар географияси.

VII синфда С. В. Чефранов — СССР географияси.

50-йилларнинг охири ва 60-йилларнинг бошларида таълимни турмуш билан боғлаб олиб бориш кўзда тутилган программалар асосида: И. И. Заславский, Т. П. Терехова — Табиий география, V синф учун; Н. Н. Счастнев, П. Г. Терехова — Дунё қитъалари географияси — аввал VI синф, кейин VI ва VII синфлар учун; К. Ф. Строев — СССР географияси, аввал VII синф, кейинчалик VII — VIII синфлар учун дарсликлар яратилди.

Булардан ташқари, Н. Долимовнинг «Ўзбекистон географияси» қўлланмаси нашр этилди.

Геодезия ва картография Бош Бошқармаси томонидан нашр этилган мактаб география атласлари:

IV синфлар учун «Бошланғич мактаб географияси атласи».

V синфлар учун «География атласи».

VI, VII синфлар учун «Дунё қитъалари ва энг муҳим давлатлар атласи».

VII ва VIII синф учун «СССР атласи». Ўзбекистон ССРнинг табиий ва маъмурий ўқув карталари ўзбек тилига таржима қилинди ва нашр этилди.

Мактабда география ўқитишга доир айрим методик қўлланмалар: Н. Ф. Куразовнинг «География ўқитиш методикаси» 1952 йилда, В. П. Будановнинг «Табиий география ўқитиш методикаси» 1950 йилда, А. В. Даринскийнинг «География ўқитиш методикаси» 1964 йилда ўзбек тилига таржима қилинди. Булардан ташқари, илғор ўқитувчиларнинг иш тажрибаларига асосланган методик кўрсатмалар ҳам босилиб чиқа бошлади.

1951 йилдан бошлаб нашр этилган «Совет мактаби» журнали халқ маорифининг ривожланишига катта ёрдам бериб келмоқда. Халқ маорифи ходимлари олимлар, илмий ходимлар таълим-тарбия ишларини яхшилаш соҳасида тегишли маслаҳатлар бериб келмоқда.

Кадрлар. Мактаб географиясининг тараққиёти кўплаб география ўқитувчилари тайёрлаш ҳамда уларнинг малакасини ошириб боришини тақозо қилади.

Республикадаги кўпгина педагогика институтлари ҳам география ўқитувчилари етиштириб бермоқда.

Республикадаги дастлабки малака ошириш институти «Халқ маорифи раҳбар ходимларининг малакасини ошириш марказий институти»дир. 1938 йилдан кейин бу институт «Республика ўқитувчилар малакасини ошириш институти»га айланди, бу институт ҳузурида «География кафедраси» ҳам бўлган. 1965 йилдан бошлаб бу институт «Ўқитувчилар малакасини ошириш ва қайта тайёрлаш Марказий институти» номи билан юритила бошлади ва институтнинг структураси ўзгарди.

Тошкент шаҳрида ва республикамизнинг ҳар бир области марказида ўқитувчилар малакасини ошириш институтлари ташкил этилди. Бу институтлар география ўқитувчилари малакасини оширишда муҳим аҳамиятга эгадир.

Ўзбек мактаб географиясини такомиллаштиришда, ўқитувчи кадрлар етиштиришда, географиядан методик қўлланмалар яратишда, географик термин ва номларни тартибга туширишда Н. П. Архангельский, А. Обизов, С. Саидрасулов, З. М. Акрамов, Ҳ. Ҳасановлар муносиб ҳисса қўшдилар.

Ўзбекистонда хизмат кўрсатган ўқитувчи, педагогика фанлари кандидати Н. П. Архангельский 1921—24 йилларда Ўрта Осиё тилларида тузилган бошланғич мактаб дарсликлари авторларига маслаҳатлар бериб турди. Н. П. Архангельский Ўзбекистон Халқ Маорифи Комиссарлигининг топшириғига мувофиқ Г. И. Ивановнинг «Бошланғич жуғрофия» дарслигини

қайта ишлаб чиқди. У «ўзбек мактаблари учун дарслик ва ўқув қўлланмалари тузишнинг энг яхши йўли — ложалаштириш», — деган эди. Н. П. Архангельский дидактиканинг яқиндан узоққа деган принципи асосида табиат зоналарини Ўзбекистон жойлашган зонадан ўргана бошлаш тарафдори бўлиб келди. У география дарсларида кўргазмаликка, техника воситаларидан фойдаланиш ва география дафтарларига катта аҳамият берган. Дарсда ўтган темани сўраш учун вақтни тежаш, янги материални ўрганиш учун эса етарли вақт ажратиш тарафдори бўлиб келди, у — «дарсдаги асосий вазифа ўқувчиларга янги билим ва кўникмалар беришдан иборатдир» — деган эди.

9-§. Ўзбек мактабларида география таълимининг такомиллашуви

Турмуш ва фан-техника тараққиёти мактаб географияси олдида янгидан-янги вазифалар қўйди. Мактаб география курслари мазмунинда «концентризм» сақлаиб қолганлиги сабабли айрим тушунча ва жойлар таърифи курсларда бир неча марта такрорланса-да, уларни мукамал ўрганиш имконияти йўқ эди. Географик қонуниятларга етарли эътибор берилмаганлигидан ўқувчилар воқеа ва ҳодисаларнинг сабабларини тугал ўрганиш имкониятига эга бўла олмадилар. География фани эришган ютуқлар, ҳозирги замон географиясининг назарий асослари, унинг тадқиқот методлари мактаб география курсларида ўз ифодасини топмаган эди.

Ҳаёт география фанининг кўп қиррали, мураккаб, айни вақтда муҳим бўлган асосларини мактаб географияси курслари мазмунинда акс эттирилишини талаб этди. Шу сабабдан мактаб географияси курсларининг структураси ва мазмунини бошқа ўқув фанлари сингари қайта кўриб чиқиш ва такомиллаштиришни тақозо эта бошлади.

1966 йил 10 ноябрда КПСС Марказий Комитети ва СССР Министрлар Совети «Ўрта умумий таълим мактабларининг ишини янада яхшилаш чоралари тўғрисида» қарор қабул қилди. Бу қарор Иттифоқимизда, жумладан республикаимизда география таълимининг такомиллашуви учун катта аҳамият касб этди. Қарорда уқтириб ўтилганидек, мактаб географияси таълими аҳволини янада яхшилаш учун илмий билимларнинг ҳозирги даражасига мувофиқ келмай қолган ўқув курслари ва программалари илғор фан ютуқлари асосида қайта кўриб чиқилиши керак эди.

СССР Фанлари академияси ва СССР Педагогика Фанлари академияси қошидаги мактаб таълими мазмуни комиссияси программа лойиҳасини ишлаб чиқди. СССР Педагогика Фанлари академиясининг мухбир аъзоси, профессор А. И. Соловьёв раислигидаги география предмет комиссияси мактаб география курсларини қуйидагича тақсимлади:

II синфда — Табиатшунослик курси (ҳафтада 1 соат) — 35 соат.

III синфда — Табиатшунослик курси (ҳафтада 2 соат) — 70 соат.

IV синфда — Табиатшунослик курси (ҳафтада 2 соат) — 70 соат.

V синфда — Табиий география бошланғич курси (ҳафтада 2 соат) — 70 соат.

VI синфда — Материклар географияси (ҳафтада 3 соат) — 105 соат.

VII синфда — СССР табиий географияси (ҳафтада 2 соат) — 70 соат.

VIII синфда — СССР иқтисодий географияси (ҳафтада 2 соат) — 70 соат.

IX синфда — Чет мамлакатлар иқтисодий географияси (ҳафтада 2 соат) — 70 соат.

Ўзбекистон ССР Маориф министрлиги ҳузурида тузилган география программа комиссияси томонидан табиатшунослик курслари программаси ишлаб чиқилди ва V—VIII синфлар программасига ўлка материаллари киритилди. Шунингдек, «СССР табиий географияси» курсидаги «Ўзбекистон ССР табиий географияси» бўлими янгидан тузилди.

Янги программага кўра мактабларда географик билимлар II синфдан IX синфгача ўрганиладиган, IV синфдаги «табиатшунослик» курси эса ўқув предмети сифатида алоҳида ўқитиладиган бўлди. Географияга 1934 йилдан буён бунчалик кўп соат ажратилмаган эди. География курслари мазмунан уч гуруҳга: II—IV синфларда табиатшунослик курслари, V—VII синфларда табиий география курслари ва VIII—IX синфларда иқтисодий география курсларига бўлинди.

География курсларининг бу хилда тақсимланиши совет мактаб географиясининг, шу жумладан, унинг таркибий қисми бўлган ўзбек мактаб географиясининг равнақидан дарак беради.

Мамлакатнинг социал иқтисодий тараққиёти ва халқ хўжалигининг ривожланиши ўрта мактабни битириб чиқувчиларнинг муайян қисмини моддий ишлаб чиқариш соҳасига йўналтиришни тақозо эта бошлади. Шунинг назарда тутган ҳолда КПСС Марказий Комитети ва СССР Министрлар Совети 1977 йил декабрда «Умумий таълим мактаб ўқувчиларининг таълим тарбиясини янада такомиллаштириш ва уларни меҳнатга тайёрлаш ҳақида» қарор қабул қилди. Қарорни амалга ошириш билан география дарсларида, факультатив машғулотларда ва экскурсияларда ўқувчиларни касб танлашга ўргатишга эътибор ортиди.

КПСС Марказий Комитети Пленуми 1984 й. 10 апрелда «Умумий таълим ва ҳунар мактабини ислоҳ қилишнинг Асосий йўналишлари» ҳақида қарор қабул қилди. Мазкур қарор СССР Олий Совети томонидан 12 апрелда маъқулланди.

Бу қарор таълимнинг мазмуни ва янги методлари, ёшларнинг меҳнат тайёргарлиги ва уларни касб танлашга йўллаш, ҳунар-техника таълими системасини ривожлантириш, мактаб-гача тарбия ва мактабдан ташқари муассасаларнинг иши, ўқитувчилар тайёрлаш ва улар малакасини оширишни такомиллаштириш каби масалаларини ўз ичига олади.

Ислохот В. И. Лениннинг ягона меҳнат, политехника мактаби тўғрисидаги ғояларини ҳозирги шароитларга татбиқан изчиллик билан ривожлантиради, жамиятнинг бутун тарбиявий кучини бирлаштириш имконини беради.

Мактабни ислоҳ қилишнинг асосий йўналишларида ўрта умумий таълим мактабини битириб чиққан ёшларга муайян касбни эгаллашга эришиш вазифаси қўйилмоқда. Бу халқ хўжалиги учун кадрлар тайёрлаш ишини яхшилайти, шунингдек йигит ва қизлардан меҳнатга оғли эҳтиёж сезиш туйғусини вужудга келтиришга қўмаклашади, уларга ўз ҳаётий истиқболларини тўғрироқ танлаб олишга ёрдамлашади.

Ислохотни амалга оширишда география таълимининг ҳиссаси катта бўлиб ўқувчиларнинг фан асосларини чуқур эгаллаш, уларни касб танлашга ўргатиш, мустаҳкам коммунистик эътиқод, меҳнатсеварлик, ахлоқий поклик ва интернационализм руҳида тарбиялаш имкониятини беради.

Ҳозирги география программалари ва дарсликлари давр талабларини, фан янгиликларини ўзида акс эттирган. Янги мазмундаги программага ўтиш таълим ва тарбиядаги самарадорликни ошириш учун қулай шароит вужудга келтирди.

Ўзбекистонда география таълими Иттифоқ миқёсидаги программа асосида олиб борилса-да, ўлкашунослик принципи ва маҳаллий шароит республика мактабларидаги таълимнинг ўзига хос хусусиятларини белгилайди. География таълимининг Ўзбекистонга хос хусусиятларини янада пухтароқ ўрганиш учун ва таълим самарасини янада яхшилаш учун педагогик тадқиқотлар олиб боришга киришилди.

Ўқув қўлланмалари. КПСС Марказий Комитети ва СССР Министрлар Советининг 1966 йил 10 ноябрь қарори асосида ишлаб чиқилган янги программалар бўйича Иттифоқимизда ва Ўзбекистонда мазмун ва структураси жиҳатидан яхшилانган бир қанча янги дарсликлар вужудга кела бошлади. Москвада V синф учун Н. А. Максимовнинг «Табиий география»си дарслиги; VI синф учун В. А. Коринская, Л. Д. Прозоров ва П. Н. Счастневларнинг «Материклар географияси»; VII синф учун А. И. Соловьёв, Н. Е. Дик, Г. В. Карпов ва И. С. Матрусовларнинг «СССР табиий географияси»; VIII синф учун К. Ф. Строев, М. К. Ковалёвская ва В. Я. Ромларнинг «СССР иқтисодий географияси» ва IX синф учун А. Г. Артемьева, В. П. Макаковский, С. Н. Раковский, И. Н. Смидович ва М. Г. Соловьёваларнинг «Чет мамлакатлар иқтисодий географияси» дарсликлари нашр этилди. Бу дарсликлар ўз вақтида ўзбек тилига таржима қилинди.

V синфдан то IX синфгача ҳар бир география курсини ўқитиш методикасига оид қўлланмалар ҳам нашр этилди.

Республикаимизда IV синф учун Е. М. Бельская ва О. А. Мўминовларнинг «Табиатшунослик» дарсликлари, VII синф учун О. Мўминов, Н. Долимов ва М. Қориевларнинг «Ўзбекистон СССР табиий географияси», VIII синф учун З. Акрамов ва П. Мусаевларнинг «Ўзбекистон СССР иқтисодий географияси» дарсликлари ўзбек ва рус тилларида нашр этилди.

Бу дарсликларни ўқитиш методикасига оид, шунингдек деворий расмлар ва улардан фойдаланишга оид методик қўлланмалар ҳам яратилди. О. Мўминовнинг «Ўзбекистон СССР табиий географиясини ўқитиш методикаси», Е. Бельская ва О. Мўминовларнинг «Табиатшунослик дарслари» (ўзбек ва рус тилларида), IV синф табиатшунослик курси учун рангли таблица (деворий расм) лар ва улардан фойдаланишга оид методик кўрсатмалар шулар жумласидандир.

Янги программа асосида ҳар қайси курсда география атласи ва ўқув карталари нашр этилди. Бу соҳада И. Мирзобоев тайёрлаган Ўзбекистон СССР ва Ўзбекистон СССР областларининг табиий ва иқтисодий карталари диққатга сазовор.

Кадрлар. Ўзбекистон педагогика институтлари ва университетлари кўплаб география ўқитувчилари етказиб беришни давом эттирдилар. Республикадаги ўқитувчилар малакасини ошириш барча институтларида мактаб ўқитувчилари янги табиатшунослик ва география предметларидан қайта тайёрлаш курсларида ўқитилди.

Географ м. годистлар ўзбек мактабларидаги география таълими бўйича илмий тадқиқот ишларига киришдилар ва бу тадқиқотлар ўз самарасини кўрсата бошлади, география таълими методикасига оид диссертациялар ҳимоя қилинди. Жумладан, авторнинг «Ўзбек мактабларида табиий география ўқитиш масалалари» (1967), Т. Абдуллаеванинг «Ўзбекистон мактабларида ўқувчиларга табиий география ўқитишда Ўзбекистон табияти ҳақидаги материаллардан фойдаланиш» (1967), М. Набихоновнинг «СССР географияси курсида географик тасаввур ва тушунчаларни ҳосил қилишда бадий кўрсатмаллик воситаларининг роли ва қўлланиши (Ўзбекистон материаллари асосида)» (1969), П. Мусаевнинг «Ўзбек мактабларида СССР иқтисодий географиясини ўқитиш» (1969), М. Жўрабоевнинг «Ўзбек мактабларида география ўқитишда предметлараро алоқаларни жорий этиш» (1969), М. Асомовнинг «Табиий география курсларида топографик ва картографик тушунчаларни шакллантиришнинг асосий йўллари» (1975), Ҳ. Убайдуллаевларнинг «4-синфда табиатшунослик курсини ўрганишда ўлка материалларидан фойдаланишнинг форма ва методлари (1975) деган темалардаги диссертациялари география таълимининг такомиллашувига қўшилган муносиб ҳисса бўлди.

СССР Педагогика Фанлари академиясининг мухбир аъзо-

си, профессор А. И. Соловьёв юқори малакали кадрлар тайёрлашга катта ҳисса қўшди. Ҳ. Ҳасанов, И. Иноғамов, О. Мўминов, М. Набихонов, М. Асомов ва Х. Убайдуллаев каби тадқиқотчиларнинг илмий ишларига у раҳнамолик қилган.

А. И. Соловьёв тадқиқотчининг истеъдодини англаб, уни қўллаб-қувватлар ва ривожлантира олар эди. Изланувчининг илмий қарашларини шаклланишига ва имкониятларини рўёбга чиқишига ёрдам берган.

У — ҳақиқий меҳрибон мураббий, совет мактаб географиясининг такомиллашувига муносиб ҳисса қўшган етакчи олим эди.

Умуман олганда, мактаб географиясининг ҳозирги босқичида, география таълимининг назарий ва амалий масалалари билан шуғулланувчи тадқиқотчилар сафи тобора кенгайиб бормоқда. Мактаб география ўқитувчилари ҳам олимлар билан бир қаторда илмий тадқиқот ишлари билан шуғуллана бошладилар.

География таълимига доир тадқиқотларни жадал давом эттириш, эришилган ютуқларни кенг оммалаштириш, бўлажак ўқитувчилар — студентларни методик жиҳатдан юқори савияда тайёрлаш, методика курсларининг программаларини такомиллаштира бориш ҳамиша шу куннинг муҳим ва масъулиятли вазифаларидан ҳисобланади.

И Б О Б

МАКТАБ ГЕОГРАФИЯ КУРСЛАРИНИНГ АҲАМИЯТИ ВА МАЗМУНИ

Коммунизм қурилиши кенг авж олдирилган ҳозирги шароитда ўз ғоявий ва маънавий фазилатлари, билим даражаси, меҳнатсеварлиги билан кекса авлод ишини муваффақиятли давом эттирадиган, ўз Ватани ва халқига садоқат билан хизмат қиладиган кишиларни тарбиялашда мактаб, жумладан, мактаб географияси муҳим роль ўйнайди. Географик билимлар ўзбек халқи маданиятининг ривожланишида муҳим аҳамият касб этиб келган. Бу билимлар совет халқи, жумладан, ўзбек халқининг илмий ва маданий даражасини кўтарибгина қолмай, Иттифоқимиз ва Ўзбекистон халқ хўжалигининг ривожланишига ҳам таъсир кўрсатиб келди.

География таълими географик материаллар асосида ҳар томонлама ривожланган кишиларни — коммунизмнинг фаол қурувчиларини тайёрлашни кўзда тутди. Географиядан бериладиган билимлар тарбия бериш билан бирга қўшиб олиб борилади. Географик билимлар халқимизнинг моддий фаровонлигини янада ошириш, социалистик маданиятнинг гуллаб-яшнаши, Совет давлатининг ҳарбий қудратини ошириш ва халқлар ўртасидаги дўстликни мустаҳкамлаш учун хизмат қилмоғи лозим.

10-§. Мактаб географиясининг таълимий аҳамияти

Умумий ўрта таълим мактабларида ўқувчиларга табиат ва жамият ҳақида билим берилади; билим объектив дунёнинг ривожланиш қонуниятларини тушуниб олишга имкон беради. Олинган билимлар асосида ўқувчиларда диалектик-материалистик дунёқараш шаклланади, тафаккур ва билиш қobiliятлари ривожланади. Бу таълим вазифаларининг катта улуши мактаб географияси зиммасига тушади.

Мактаб географияси ўқувчиларни табиатнинг асосий компонент (таркибий қисм) лари ва табиат комплекси билан таништиради.

Мактабдаги география курслари ўқувчиларга сайёрамизнинг ер юзаси ва унинг шаклланиш тарихи, иқлими, сувлари ва ер шари табиат зоналари ҳамда табиат ресурслари ҳақида билим беради.

Ўқувчилар мактаб географиясини ўрганар эканлар, ўзлари ҳали билиб улгурмаган ҳодисалар билан танишадилар ва уларнинг моҳиятини тушуниб етадилар. Фанни ўрганиш ўқувчиларни ҳаётни англаб олишларига имкон беради, табиат қонуниятларини билиб олишга ҳавас уйғотади. Мактаб географиясининг таълимий вазифаси — умумий таълимнинг таркибий қисми бўлган география фани асосларини ўқувчилар пухта эгаллаб олишларини таъминлашдан, ўқувчиларни ҳаётда зарур бўлган за бевосита татбиқ эта оладиган зарур кўникма ва малакалар билан қуроллантиришдан иборатдир. География таълими ўқувчиларга қуйидагиларни сингдиришни тақозо этади.

Биринчидан, ўрганиладиган географик объект пухта ўзлаштирилиши керак, бунинг учун ўқувчилар «Қаерда?», «Нима?», «Асли ўзи қандай?», «Картада қандай берилган?» деган саволларга аниқ жавоб бера олсинлар. Бинобарин, мактабда ўрганиладиган барча география курсларида карта билан мунтазам равишда машқ қилиб бориш керак бўлади.

Иккинчидан, программада кўрсатилган географик объекتلари мумкин қадар бевосита кузатиш, кузатиш имконияти бўлмаган тақдирда унинг жойланиш хусусиятини картадан аниқлаш лозим. Жойда кузатиш ишларини олиб бориш катта аҳамиятга эга. Кузатиш аниқ тасаввур, онгли тушунчаларни шакллантиришга имкон беради. Кузатиш имконияти бўлмаган географик объектлар ҳақида аниқ тасаввурга эга бўлиш учун картани кунт билан ўрганиш, уни мактаб яқинидаги ўхшаш объектлар билан таққослаш, турли расмлар билан ишлаш лозим бўлади.

Учинчидан, ўқувчиларни географик ҳодисаларни кузатиш билан улар қайси сабабларга кўра бир-бирига боғлиқлиги ва бир-бирини тақозо этишини аниқлаб, «Қандай қилиб?», «Нима учун шу ерда жойлашган?» деган саволга жавоб бера олишга ўргатиш керак.

Мактаб география таълимининг энг асосий ва муқим жойи ўқувчилар географик объектлар ўртасидаги алоқа ва боғлиқлик қонуниятларини аниқлай олишларидадир. География ўқи-тишининг бундай қўйилиши ўқувчиларни географик мазмунда-ги фактлар устида ўйлашга ва географик муҳокамага ўргата-ди. Бевосита кузатиш ва карталарни бир-бирига солиштириш билан «Қандай қилиб?» ва «Нима учун?» деган саволларга жавоб бериш мумкин.

Тўртинчидан, ўқувчилар кишиларнинг географик объект ва ҳодисаларни ўрганиш натижасида улардан хўжалик фаолият-ида, хусусан, табиат бойликларида халқнинг моддий фаро-вонлигини ошириш мақсадида фойдаланишини ва табиатга планли таъсир кўрсатишни аниқлайдилар.

Мактаб географияси юқоридаги вазифаларни амалга оши-риш билан бирга, ўқувчиларнинг билим доирасини кенгайти-ради ва уларнинг тафаккурларининг ривожланишига ёрдам беради.

Географияни ўрганиш географик қонуниятларни очиб бе-риш билан қўшиб олиб борилиши лозим. Географик қобиқни ва ер шаридаги айрим территорияларнинг географик шарои-тини ўрганиш билан ўқувчилар гидросфера, атмосфера ва ли-тосферанинг бир-бирига алоқадор эканлиги ва бир-бирига таъсир кўрсатишини билиб оладилар. Шунингдек, ўқувчилар географик қобиқнинг муттасил ҳаракатда, ўзгаришда эканли-гини ҳам тушуниб оладилар.

География курслари табиат билан жамиятнинг бир-бирига таъсир этиш қонунларини: а) табиий шароитни халқ хўжали-гининг ривожланишига таъсири; б) инсон хўжалик фаолияти-нинг табиатга таъсири нуқтаи назаридан ўрганади. География ўқув фанидан инсоннинг табиий шароитдан фойдаланиши, ай-ни вақтда табиатга таъсир кўрсатишини, инсоннинг табиатга салбий ва ижобий таъсирларини ёритиб бериш талаб этилади. СССРда табиий бойликларни муҳофаза қилишнинг моҳиятини очиб бериш зарур.

География курсларида географик факт ва ҳодисалар билан бевосита танишиш учун кузатиш талаб этилади. Кузатиш ту-файли ўқувчилар табиатдаги турли хил процессларни, инсон-нинг хўжалик фаолиятини ўрганадилар, географик ҳодисалар ўртасидаги сабаб-оқибатларни билиб оладилар.

Ўқувчилар дарс процессида умумий ва хусусий тушунча-ларни ўрганиш билан айрим ҳодисаларни таҳлил қиладилар, уларни таққослаб муҳим белгиларини аниқлайдилар ва хуло-салар чиқарадилар. Турли мазмундаги карталар билан мус-тақил иш олиб борилганда эса ўқувчилар ўз фикрларини ис-бот қилишга, тўғри хулоса чиқаришга ўрганадилар.

Географик маълумотлар, янги тушунча ва ифодаларни ўрганиш билан ўқувчиларнинг сўз бойлиги ортиб боради, гео-график объект ва ҳодисаларни тасвирлашга ўргана бориб, уларнинг нутқи ривожланади. Ўқувчилар географик номлар

ва рақамларни ўрганадилар, ўзлаштирадилар, натижада улар-нинг хотиралари ривожланади.

Мактабда политехника таълимини амалга оширишга гео-графия курслари ҳам маълум даражада ўз ҳиссасини қўша-дилар. Ўқувчилар табиий география курсларини ўрганишлари натижасида маълум меъёрга политехника таълимига онд кў-шикма ва малакаларни: жойда компас билан ва компасиз го-ризонт томонларини аниқлаш, масофани кўз билан чамалаб ўлча-ш, жой планини олиш, топографик ва географик карта-ларни ўқий олиш, турли кузатиш асбоблари (термометр, баро-метр, флюгер...) билан ишлай билиш, атлас ва карталарни ўқий олиш, турли хил жадвалларни туза олиш, рақамли маъ-лумотлар асосида диаграмма, картограмма, карта-схемалар тузишни билиб оладилар.

География таълимида ўлка маълумотларидан унумли ва оқилона фойдаланилса, улар биринчидан, ўқувчиларга ўз ўл-касида юз берадиган ҳодисалар ва аҳоли хўжалик фаолияти-ни, шу билан бирга, ер шарининг бошқа районларида содир бўладиган ҳодисалар ва аҳоли ҳаётини аниқ тасаввур қилиш-га имкон беради; иккинчидан, ўлкани ўрганиш процессида ўқувчилар география курсида олган билимларини турмушга татбиқ қилишни билиб оладилар; учинчидан, ўлкага доир маъ-лумотлар политехника таълимини амалга оширишга кенг им-кониятлар яратиб беради.

Ўқувчилар ўз ўлкасини ўрганишлари натижасида фойдали меҳнатга фаол қатнашадилар:

1) мактаб атрофининг топографик планини чизиш. Бу мак-табга ва ўқув ишига катта фойда келтиради;

2) мактаб атрофидаги тоғ жинслари ва минералларни, ер ости ва оқар сувларни, тупроқ ва ўсимлик дунёсини ўрганиш. Бу билан улардан халқ хўжалигида фойдаланиш имкониятла-рини аниқлаш мумкин;

3) мунтазам равишда об-ҳавони кузатиш. Бу билан маҳал-лий колхоз ва совхозларда турли хўжалик тадбирларини тўғ-ри амалга ошириш ишига ёрдам бериш мумкин;

4) фенологик кузатиш олиб бориш. Бу билан қишлоқ хўжа-лик экинларини йиғиб-териш олиш учун тегишли муддатлар белгилашда уларга ёрдамлашиш мумкин. Демак, ўқувчилар-нинг мактабда олган географик билимлари келажакдаги фао-лиятлари учун катта амалий аҳамиятга эга.

Шу билан бирга ўқувчилар дарсдан ташқари вақтларда фойдали меҳнатда иштирок этиб, ўқув ишида етишмаган зарур ўқув қуролларини тайёрлашга, география кабинети ва майдон-часини жиҳозлаш ишларига кўмаклашишлари ва мактабда ўлкашунослик музейини ташкил этиш ишларига ҳисса қўшиш-лари ҳам мумкин.

11-§. Мактаб географиясининг тарбиявий аҳамияти

Ўқувчиларга коммунистик ахлоқ нормаларини сингдиришда мактабнинг аҳамияти катта. Ёшларимизни тарбиялашда мактаб географияси муҳим роль ўйнайди. Мактаб география курсларига киритилган маълумотлар, ўқувчиларга ғоявий-сиёсий тарбия беришда, уларда совет ва ҳарбий ватанпарварлик ҳисларини тарбиялашда ва диалектик-материалистик дунёқарашни шакллантиришда, уларда ҳамма вақт ўз Ватани манфаатларини кўзлаб ҳаракат қиладиган мустаҳкам ирода ва қатъий эътиқодни тарбиялашда жуда муҳимдир.

Ўқувчиларнинг илмий дунёқарашларини шакллантириш. Ўқувчилар географияни ўрганар эканлар, табиатнинг ва жамиятнинг ўзгариши ва ривожланиши қонуниятларини тушуниб борадилар, табиат қонуниятларидан жамият манфаатлари учун фойдаланиш йўллари билан танишадилар.

География ўқитувчиси ўқувчилар объект ва ҳодисаларнинг муҳим белгиларини ўзлаштириб олишларига эришмоғи, объект ва ҳодисаларнинг ўзаро бир-бирига боғлиқлигини, уларнинг ҳаракати ва ривожланишини очиб бермоғи лозим. Ўқитувчи ўқувчиларни имкони борича диалектик-материализм қонуниятлари рўёбга чиқиши мумкин бўлган процесслар билан таништириб бориши лозим.

Ўқувчиларнинг фактларни умумлаштириш ва илмий ҳулосалар чиқаришга ўргатиш уларнинг илмий дунёқарашларини шаклланишида катта аҳамиятга эга.

Мактаб географияси ўқувчиларни табиат ва уни ўзгаришига оид илмий фикрлар билан қуроллантириши лозим. Табиатни муҳофаза қилиш мамлакатимиз ҳар бир гражданининг муқаддас бурчи эканлиги ҳақида ўқувчилар эътиқодини тарбиялаш тақозо этилади. Бунинг учун фақат сўз билан чекланмасдан, жиддий тадбирларни амалга ошириш талаб этилади. Ўқитувчи аввало ўқувчиларнинг табиатдаги процессларни онгли ҳолда тушуниб етишларига эришмоғи, сўнгра инсоннинг хўжалик фаолиятидаги табиатнинг моҳиятини очиб бериши лозим. Тарбиянинг бу соҳасида ўқувчиларнинг табиатни муҳофаза қилиш бўйича ижтимоий фойдали меҳнатга жалб этилиши катта аҳамиятга эга.

Табиий география бошланғич курси табиатда юз берадиган кўпгина ҳодиса ва процесслар (ернинг ички кучлари, вулкан отилишлари, zilzila, тоғларнинг пайдо бўлиши, атмосферада рўй берадиган ҳодисалар — довул, сел) нинг вужудга келиши ҳақида илмий тушунчалар беради. Табиий ҳодисалар ўртасидаги сабаб-оқибат алоқалар аниқланади. Географик муҳитни ташкил этувчи элементлар ўзаро бир-бирига боғланган (масалан, иқлимнинг, жойнинг географик ўрни, ер юзаси, денгизга яқин-узоқлиги, денгиз оқимлари, доимий шамолларга боғлиқлиги) ва бир-бирини тақозо этиш ҳолатлари ўрганилади. Шу билан бирга ўқувчиларда дунёнинг моддийлиги, таби-

атдаги ўзгаришлар муайян қонуниятлар асосида рўёбга чиқиши, табиатда ғайри табиий нарса йўқ эканлиги ҳақида аниқ фикр ҳосил бўлади.

Табиат билан жамият ўртасидаги ўзаро алоқа очиб берилар экан, ўқитувчи ўқувчиларга Ватанимиз (жумладан, Ўзбекистон)да табиатни ўзгартириш планлари (масалан, Марказий Фарғона, Қарши ва Жиззах қўллари табиатини ўзгартиш, Урта Осиё дарёларида қурилаётган сув иншоотлари) тўғрисида сўзлаб бериши зарур. Шунда ўқувчилар кишиларнинг табиатга қай хилда таъсир кўрсатишларини билиб оладилар. Ўқувчиларнинг дунёқарашларини тарбиялаш учун уларга фаннинг юксак даражада ривожланиб бораётганини кўрсатиш, географик тадқиқот методларини ўргатиб бориш муҳим аҳамиятга эга. Булар ўқувчиларга инсон табиатни билиш қобилиятига эга, табиат сирларини очиб, ундан ўз манфаатлари йўлида фойдаланиши мумкин деган фикрга келиш имкониятини беради.

Ахлоқ тарбияси. Мактаб географияси ўқувчиларга совет ватанпарварлиги ва пролетар интернационализми ҳамда илмий-атеистик руҳда тарбия бериш жиҳатидан катта роль ўйнайди.

География ўқувчиларни ватанпарварлик руҳида тарбиялаши лозим. Ватанпарварлик ўз ўлкасини ўрганишдан бошланади.

Совет ватанпарварлиги ўз мамлакати ва халқига бўлган садоқатида, ўз қишлоғи ва шаҳрига бўлган садоқатида ҳам намоён бўлади. Қишиларнинг туғилиб ўсган, улғайган, дастлабки қувончлар кечирган жойлари ҳақидаги таассуротлари бутун умр ёдларидан чиқмайди.

География ўқитувчиси совет мамлакати табиат ресурсларига қанчалик бой эканлигини кўрсатар, бу ресурсларнинг халқ хўжалигини ривожлантиришдаги аҳамияти ҳақида ҳикоя қилар экан, у ўқувчиларда Ватанга муҳаббат ҳиссини уйғотади. СССР (шу жумладан, Ўзбекистон)нинг табиий ва иқтисодий географиясини ўрганиб ўқувчилар Ватани ҳақида, ундаги бепоён текисликлар, баланд тоғлар, серсув дарёлар, обод воҳалар, битмас-туганмас бойликлар, дунёда биринчи бўлиб социализм қурган совет халқи ва унинг фаолияти ҳақида билим олади. Ўқувчилар ўз республикаси, ўзи яшаб турган шаҳар ёки қишлоғининг табиати, хўжалиги, бойликлари мисолида у эришган ютуқларини кўрсатиб бера оладилар.

Ўқитувчи ўқувчиларнинг ватанпарварлик вазифаларидан бири — Ватан бойлигини оширишдан ва уни тежашдан иборат эканлигини ўқитиб ўтиши лозим.

География фанини ривожлантиришда ўз ҳиссаларини қўшган ўзбек олимлари Муҳаммад Хоразмий, Абу Райҳон Беруний, Абу Али ибн Сино, Мирзо Улуғбек, Заҳириддин Бобур ва бошқаларнинг дунё океанини, Антарктида ва космосни ўзлаштиришга ўзларининг улкан ҳиссаларини қўшган совет

олимларининг ишларини ўрганиш ўқувчиларни ватанпарварлик ва интернационализм руҳида тарбиялашда катта аҳамиятга эга.

Мактабни ислоҳ қилишнинг асосий йўналишлари ҳақидаги қарор, ўқувчиларни мустақил касб танлашга ўргатиш, уларни меҳнатсеварлик руҳида тарбиялашни тақозо этади.

Ўқувчиларни касб танлашга ўргатишда география таълими катта аҳамиятга эга. География таълими жараёнида ўқувчилар метеоролог, топограф, картограф, геолог, иқлимшунос, гидролог, фенолог, тупроқшунос, металлург ва механизатор каби касблар билан танишиб чиқа оладилар.

Ўқувчилар табиатшунослик ва табиий география курсларини ўрганишда оо-ҳаво кузатиш асбоблари — термометр, барометр, психрометр, флюгер, анемометр, ёғин ўлчагич каби асбоблар билан ишлашга ўрганиб борадилар. Демак, ўқувчиларда тегишли асбоблар билан ишлашга оид муайян меҳнат кўникмаси ҳосил бўлади, метеоролог касби ҳақидаги тасаввурлар бойийди.

«Табиатшунослик» ва «СССР табиий географияси» курсларида геологлар касби ҳақида бир қатор маълумотлар берилади. Ўқувчилар қум, гил, оҳактош, мрамор, базальт ва гранит каби тоғ жинслари, шунингдек қора ва рангли металл рудалари, ҳар хил тузлар, кўмир ва нефть каби фойдали қазилмалар билан танишадилар, тоғ жинслари ва фойдали қазилмаларни аниқлашнинг оддий усулларини ўрганадилар. Ўзбекистон ССР табиий географиясини ўрганишда эса ўқувчилар республикамиз ер юзасининг хилма-хиллиги унинг геологик ўтмишига боғлиқ эканлигини билиб оладилар.

География фани атеистик тарбия бериш имкониятларига жуда бой. Одамлар учун ғайри табиий ва даҳшатли бўлиб туюлган табиат ҳодисалари ўрганилаётганда ўқитувчи уларнинг вужудга келиш сабабларини илмий-атеистик нуқтан назардан тушунтириб бериши лозим.

Ҳар бир табиат ҳодисасининг вужудга келиш сабабини ўқувчилардан сўраб туриш лозим, чунки вужудга келган ҳодисанинг сабабини қидиришга уларни мажбур этади. Шундай қилиб, ўқувчилар ҳодисаларни материалистик нуқтан назардан тушуниш имконига эга бўладилар.

География дарсларида ўқувчиларга илмий-атеистик тарбия бериш мақсадида фактлар (ернинг шакли ва катталиги, қуёш системаси ҳақидаги фикрларнинг ривожланиши) дан фойдаланиш, ҳодисалар (булут, ёмғир ва бошқаларнинг ҳосил бўлиши) ни тажрибаларда кўрсатиш ва тушунтириш ҳамда фанининг энг сўнгги ютуқлари (космосни ўзлаштириш, ойна тадқиқ этиш) каби масалаларни ўрганиш керак.

Ўқитувчи ўқувчиларга атеистик тарбия беришда диний урф-одат ва бидъатларни, уларнинг сарқитларини йўқотиш юзасидан алоҳида суҳбат олиб бориши лозим.

География таълимида турли халқлар ҳақида масалан, Урта

Осиё халқлари ҳақида гапирилганда улар ўртасидаги ҳамкорлик, биродарлик, меҳмондўстлик, муҳтожларга ёрдам бериш, тарбиячиларнинг иззат-икромини жойига қўйиш каби қадимий анъаналарни болалар онгига сиңдириш лозим. Бу анъаналарнинг кўпчилиги коммунистик ахлоқ тарбиясига мос келганлиги учун ҳам катта тарбиявий аҳамиятга эга.

Мактаб географияси ўқувчиларга эстетик тарбия беришда муҳим аҳамият касб этади. География таълими ўқувчида табиат манзарасига ва кишилар фаолиятига чуқур ҳис-туйғулар билан қарашга ундайди. География курсларида табиат манзаралари ва унда содир бўладиган ҳодисаларни ҳамда инсон фаолиятини ўрганиш билан уларда эстетик туйғулар тарбияланади. Ўқувчиларга эстетик тарбия беришда табиатга экскурсия уюштириш, туристик юришлар ташкил этиш яхши ёрдам беради. Ўқувчилар табиат манзараларидан баҳраманд бўладилар, завқланадилар. Бинобарин, табиатдан баҳраманд бўлган киши уни муҳофаза қилишга интилади.

Булардан ташқари, бадиий адабиётлардан, совет, хусусан, ўзбек ёзувчилари (Ҳамид Олимжон, Уйғун, Ойбек, Миртемир, Эркин Воҳидов, Абдулла Орипов) асарларидан фойдаланиш, парчалар ўқиб бериш, рассомларнинг манзарали суратларидан фойдаланиш — эстетик тарбиянинг ажойиб воситаларидан ҳисобланади. Дарсда турли фоторасмлардан, рангли суратлардан, диафильм ва кинофильмлардан фойдаланиш ҳам мазкур тарбия воситаларидан биридир.

География таълими эстетик дид билан берилиши лозим. Деворий карта ва суратларнинг тўғри илиниши, синф доскасидаги тартибли чизма, чиройли ёзув ва саранжомлик билан тўлдирилган контур карта ўқувчиларни саранжомликка, дидли бўлишга ўргатади.

12-§. География таълимининг мазмуни

География таълимининг асосий вазифаси — география фани асосларидан пухта билим бериш, географиянинг мазмунини ташкил этувчи тасаввур ва тушунчалар системаси билан қуроллантириш ва ҳаёт учун зарур бўлган амалий кўникма ҳамда малакалар беришдан иборат. Мактаб географияси асосан илмий фактларни ёритади, ўрганиладиган ҳодисаларнинг сабабларини тушунтиради.

Мактаб география курсига киритиладиган материалларни тўғри танлаш учун қуйидагиларга эътибор бериш лозим:

1) география фанларининг қандай ғояларини мактаб географияси курсига киритишни аниқлаш;

2) география талаб этган ғояларни ёритиш учун қандай фактик материаллар кераклигини белгилаш;

3) география курслари мазмунини ишлаб чиқиш;

4) ўқувчиларнинг ёши хусусиятларига қараб материални синфлар бўйича тақсимлаш.

Ҳозирги замон географияси — мураккаб, кўп тармоқли

фан бўлиб, — тадқиқотнинг хилма-хил методлари ва воситаларидан фойдаланади. География Ер ҳақида билим берувчи фанлар системасидан иборат бўлиб, у турли мамлакат ва ўлкаларнинг табиати, аҳолиси ва хўжалиги ҳақидаги билимларни ўз ичига олади. География фанлари системаси икки қисмга — табиий география ва иқтисодий географияга бўлинади. Мактаб табиий география курсларига табиий география фанининг асослари киритилади.

Табиий география, умуман табиий фан сифатида табиатдаги ҳодисаларни географик нуқтан назардан ўрганади. Табиий географиянинг ўрганиш объекти — табиатдир. Табиий география ўз навбатида, умумий ер билими ва регионал табиий географияга бўлинади.

Умумий ер билими хусусий табиий география фанлари — метеорология, геоморфология, океанография, гидрология, иқлимшунослик, тупроқшунослик, ўсимликлар ва ҳайвонот географиясини ўз ичига олади. Ер билими ер шари тузилиши, ер юзасида рўй берадиган ҳодиса ва процессларни ўрганади. Умумий ер билими ўз тадқиқотларида табиий фанлар қонуниятларига асосланади. Регионал география (материклар географияси, СССР табиий географияси курслари) маълум территориядаги табиат ҳодисалари ва объектлари, унинг жойлашниш қонуниятларини ўрганади. Мактаб табиий географияси материаллари айрим босқичлар — синфлар бўйича бир-бирига асосланиб тақсимланади.

Табиий география курслари мактаб иқтисодий география курслари учун замин бўлиб хизмат қилади.

Иқтисодий географиянинг ўрганиш объекти — жамиятдир. Жаҳон ҳозир икки: социалистик ва капиталистик системага бўлинган. Уларнинг ҳар бирига муайян иқтисодий хусусиятлар характерлидир. Совет Иттифоқи — жаҳон социалистик системасининг етакчи кучидир, унинг социалистик қурилишдаги тажрибаларидан бошқа социалистик мамлакатлар, шунингдек ривожланаётган мамлакатлар ҳам фойдаланимоқдалар. Шунинг учун СССР нинг иқтисодий географиясини ўргангач бошқа социалистик ва капиталистик мамлакатларнинг иқтисодий географияси ўрганилади.

Мактаб географиясининг ҳозирги мазмуни 30-йилларда вужудга келган эди.

50-йилларда мактаб географияси курсларининг мазмунига амалий ишлар киритилди ва ўлкани ўрганишга эътибор оширилди.

Ҳозирги мактаб географияси мазмунининг вужудга келишида географ-методист олимлар А. И. Соловьёв, А. В. Даринский, А. Е. Бирик ва М. К. Ковалевскаяларнинг, Ўзбекистонда табиатшунослар-методист Е. М. Бельскаянинг, республикамиз географияси курсларининг ўлка материаллари асосида вужудга келишида профессорлардан: Ҳ. Ҳ. Ҳасанов ва З. М. Акрамовларнинг ҳиссаси катта.

Мактаб географиясининг ҳозирги мазмуни география фанларининг замон талабига мос ҳолда кетма-кет ва босқичма-босқич ҳолда тузилган бўлиб, ўқувчиларнинг асосий илмий тушунчалар ва қонуниятлар системасини ўрганишларига имкон беради.

Мактабда география курсларининг бундай тартиби, аввало, географик материалларнинг ўзлаштирилишини енгиллаштиради; қайтариқларга хотима беради ва материалларни ўқувчилар томонидан изчиллик билан ўзлаштирилишига имкон беради; янги материални илгари ўрганилган материаллар асосида ўрганиш билан уларни пухта ўзлаштиришга ва мустаҳкамлашга ёрдам беради.

13-§. Мактаб географияси курслари программалари

Совет мактабларида ўқувчилар ўзлаштириши зарур бўлган географик билим, кўникма ва малакаларнинг ҳажми ва мазмуни программада белгиланади. Мактаб программаси СССР ва Ўзбекистон ССР Маориф министрлиги томонидан тасдиқланади ва давлат ҳужжати ҳисобланади. Мактаб география дарсликлари программа асосида ёзилади ва Маориф министрлиги томонидан тасдиқланади.

КПСС Марказий Комитети ва СССР Министрлар Советининг 1966 йил 10 ноябрда «Ўрта умумий таълим мактабининг ишини янада яхшилаш чоралари тўғрисида»ги қароридан сўнг СССР Фанлари академияси ва СССР Педагогика Фанлари академияси қошидаги мактаб таълими мазмуни комиссияси томонидан бошқа ўқув фанлари қатори географиядан тузилган ва Ўзбекистон шароитига мослаб кўриб чиқилган янги программа олдинги программалардан фарқ қилади. Мактаб географиясига қўйилган талаб ҳам ўзгаради. Илгари география «Қаерда?» деган саволга жавоб бериб келган бўлса, ҳозир у «Нима учун?» ва «Қандай қилиб?» деган саволларга жавоб берадиган бўлди.

Янги программада табиатни географик тадқиқ этиш методлари ҳақида маълумот бериш назарда тутилган. Масалан, территорияларни картага тушириш ва ландшафт типларини аниқлашда аэрофотосъёмкани қўллаш; палеогеографик тадқиқот методи, океан ости тузилиши, ер қобиғининг геологик тузилиши, фойдали қазилмаларни қидиришда геофизик методларни қўллаш ҳақида билим берилади.

Мактаб географияси мазмунида фаннинг бундай мураккаб ва муҳим асосларини акс эттиришга алоҳида эътибор берилган.

Янги программа мазмуни аввалги программалардан илмий тушунчаларни саралаб олинганлиги ва бу тушунчаларнинг дидактика талабига асосланиб тақсимланиши, табиат ҳодисаларининг моҳияти янада чуқурроқ изоҳланиши, табиат компонентлари ўртасидаги ўзаро боғланиш янада кенгроқ кўрсатилганлиги билан фарқ қилади.

Янги программада фактик материаллар ва номенклатуралар камайтирилган. Мазкур программада ўлка материалларига, экскурсиялар ўтказишга, мунтазам равишда табиий ҳодисаларни кузатиб боришларига, ўқувчиларнинг карта билан олиб борадиган мустақил ишларига алоҳида эътибор берилган. Географик маълумотлар II синфдан бошлаб ўрганилади. II ва III синфларда табиатшунослик курсида ўқитувчининг ҳикояси, изоҳли ўқиш, экскурсия ва кузатишлар ёрдамида умумий ер билими ва ўз жойининг табиати ҳақида дастлабки маълумотлар берилади.

IV синф табиатшунослик курсида бундан кейинги синфларда ўрганиладиган табиий фанлар — табиий география, биология, физика, химия ва астрономия учун пропедевтик характерга эга. У ўқувчиларга жонсиз табиатнинг асосий компонентлари — ҳаво, сув, тоғ жинслари ва уларнинг хусусиятлари ҳақида, жонли табиат, уларнинг организми ва яшаш шароитлари, муҳити ва жонсиз табиат компонентлари билан ўзаро муносабатлари ҳақида билим беради. Ер ҳақида, осмон жисмлари ҳақида дастлабки тушунчалар берилади. Табиатшунослик курсларида берилган тушунчалар V синфда география курсини ўрганишга замин ҳозирлайди.

V синфда табиий география бошланғич курси ўрганилади. Бу курсда ўқувчиларни жойнинг картографик тасвири билан таништиришга ва у билан ишлашга кўпроқ эътибор берилган. IV синфда олинган тушунчалар V синфда анча чуқурлаштирилади, фойдала қазилмаларнинг пайдо бўлиши ва тарқалиши, қуруқлик юзаси ҳамда денгиз остининг тузилиши ҳақида тўлароқ билимлар берилади. Ўқувчилар геосферани ўрганар эканлар, улар геология, геоморфология, океанология, метеорология ва иқлимшунослик каби фанлардан хабардор бўлади. Курс охирида биосфера ва Ернинг географик қобиғи, ер шарни аҳолиси ва дунёнинг сиёсий картаси ҳақида тушунчалар олади.

VI синф материклар географияси курсининг асосий мазмуни — қуруқлик (материклар) табиатини ўрганишдан иборат. Бу курсда табиат ресурслари ва аҳоли яшайдиган табиий шароитни ўрганишга алоҳида эътибор берилади. Аҳолининг сони, этник таркиби, зичлиги, жойланиш хусусияти таърифлаб берилади.

Мазкур курс яхлит қуруқликлар бўйича осондан мураккабга деган дидактик принцип асосида (Африкадан бошланиб сўнг Австралия ва Океания, Антарктида, Жанубий Америка, Шимолий Америка ва Евросиё) кўриб чиқилади.

Ҳар бир материк қуйидаги тартибда: географик ўрни, кашф этилиши ва текширилиш тарихи, рельефи, фойдала қазилмалари, иқлими, дарё ва қўллари, табиат зоналари, аҳолиси ва сиёсий картаси ўрганилади. Материкларнинг умумий обзоридан сўнг табиий географик ўлкалари кўриб чиқилади. Материклар географияси курсида олинган билимлар «Умумий гео-

график қонуниятлар» деган охириги темада яқунланади. Бу бўлимда материклар рельефи ва океан остининг генезиси, атмосферанинг умумий циркуляцияси ва унинг аҳамияти атмосфера билан дунё океанининг бир-бирига таъсири, иқлимни тупроқ ҳамда ўсимликка таъсири ва табиат билан жамият ўртасидаги муносабат бир қадар тўла ўрганилади.

VI синфда ўқувчиларнинг картографик билимлари чуқурлашади, улар махсус — геология, иқлим, гидрография, тупроқ, ўсимлик, ҳайвонот, этнографик ва сиёсий карта (айрим мамлакатларнинг хўжалиги ўрганилмайди) билан танишадилар.

VII синфда Ватанимиз табиати ўрганилади. Бу курсда аввал «СССРнинг табиий географик обзори» (географик ўрни, геологик тузилиши ва ер юзаси, денгизлари, иқлими, ички сувлари, тупроқ қатлами, ўсимлик ва ҳайвонот дунёси) ўрганилади. Ундан сўнг СССР йирик территорияларининг табиий шароити ва табиат ресурслари ўрганилади.

Ўзбекистон ССР нинг табиий географияси ҳам СССР табиий географияси курсининг бир қисми тарзида VII синфда ўрганилади.

VIII синфдаги СССР иқтисодий географияси курси VII синфдаги курснинг мантиқий давоми бўлиб ўқувчиларга СССР нинг аҳолиси ва халқ хўжалиги ҳақида билим беради. Курс асосан икки қисмдан: СССР нинг умумий иқтисодий географик обзори ва СССР нинг иттифоқдош республикалари ва йирик иқтисодий районлар обзоридан иборат.

Умумий обзорда: СССР нинг аҳолиси ва муҳим ресурслари, СССР халқ хўжалигининг умумий хусусиятлари (ривожланиши, структураси, жойлаштириш принциплари), СССР саноати, қишлоқ хўжалиги ва транспортнинг асосий тармоқлари ўрганилади. Курснинг иккинчи қисмида РСФСР иқтисодий районлари, сўнгра барча иттифоқдош республикалар кўриб чиқилади.

Ўзбекистон ССР иқтисодий географияси ҳам шу курсда ўрганилади.

IX синфда чет мамлакатлар иқтисодий географияси жаҳон хўжалигининг умумий масалалари ва айрим давлатлар иқтисодий географиясини ўз ичига олади. Курсда дунёнинг ҳозирги сиёсий картаси, дунё аҳолисининг географияси, жаҳон хўжалиги географияси ва халқаро меҳнат тақсмоти ўрганилади. Регионал қисмида эса Европа, Осиё ва Америкадаги социалистик системадаги барча мамлакатларга, ривожланган йирик капиталистик ва айрим ривожланаётган мамлакатларга характеристика берилади.

Совет мактаб программаси 1981—1982 ўқув йилида такомиллаштирилди. Программани такомиллаштиришга сабабчи бўлган омиллар қуйидагилар:

1) КПСС съездлари, партия ва ҳукуматнинг директив кўрсатмалари томонидан совет мактабига қўйилган талаблар;

2) Программда акс этиши ва амалий таълимда татбиқ этилиши лозим бўлган география ва педагогика фанлари ютуқлари.

3) Мактаб географиясидаги муҳим тарбиявий вазифаларни тўла амалга оширишга халал берувчи география таълимидаги камчиликлар.

Программдаги асосий масалаларга эътиборни ошириш, эгалланган билимларни мустаҳкамлаш мақсадида айрим материаллар соддалаштирилган. Мураккаб, иккинчи даражали материаллар чиқариб ташланган. Ёрдамчи материаллар эса алоҳида берилган.

Такмиллашган программда асосий илмий тушунчалар (масалан, «Қуёш радиацияси», «Ҳаво массалари», «Урбанизация», «Меҳнат ресурслари») га алоҳида эътибор берилди. Демак, асосий илмий тушунчаларга қатъий таъриф бериш ва аниқ мисоллар билан мустаҳкамлаш лозим.

Программани соддалаштириш географик номенклатурани саралаб олиш имкониятини берди. Ҳар бир курс қатъий белгиланган географик номенклатуралар минимумига эга бўлди. Программанинг «номенклатура» рубрикасида ўқувчилар томонидан мустаҳкам ўзлаштирилиши шарт бўлган номлар берилди.

Амалий ишлар системаси сезиларли ўзгарди, муайян бир тартибга солинди. Такмиллашган программда ҳар бир курс бўйича аниқ амалий топшириқлар ўз ифодасини топди. Топшириқлар системасини ишлаб чиқишда қуйидагиларга эътибор берилди: 1) курс мазмунидаги асосий масалаларни қамраб олиш; 2) географик билимнинг барча манбалари (текст, картографик ва статистик материаллар, натурал объект ва ҳодисалар) дан фойдаланишни назарда тутиш; 3) амалий топшириқларни миқдори ва усуллари, ҳамда иш воситаларига кўра секин-аста мураккаблаштириб бориш. Амалий ишларни янги материални ўрганиш жараёнида, ўқувчилар билимини аниқлашда, эҳтиёж туғилганда эса махсус дарсда ўтказиш мумкин.

Такмиллашган программа бир неча янги рубрикаларга эга.

«Предметлараро алоқа» рубрикаси асосан, география ўқув фанини бошқа ўқув фанлари билан боғлаб ўқитишни назарда тутди. Бу тарих, табиатшунослик, биология каби фанларда такрорланадиган материаллар география программасидан чиқариб ташланди.

«Якуний такрорлаш» рубрикасида такрорлаш ва якунлашга тегишли масалалар ўз ифодасини топган.

Ҳар бир курс программаси «Ўқувчиларнинг билим ва кўникмаларига қўйиладиган асосий талаблар» рубрикаси билан тугалланади. Мазкур рубрикада ўрганилиши зарур бўлган географик билим ва кўникмалар аниқ белгилаб берилган. Бу асосий масалани иккинчи даражали масалалардан ажратиб

олишда ўқитувчига қўл келади. Бу рубрика ўқув жараёнини самаралироқ ўтказишга имкон беради.

Такмиллаштирилган программда, юқоридагилардан ташқари «Ўқувчиларнинг географик билим, кўникма ва малакаларини баҳолашнинг тахминий нормалари» рубрикаси ҳам бор. Баҳо нормалари беш балли система бўйича берилган. Мазкур рубрика ўқувчиларнинг курс материалларини ўзлаштириш сифатини объектив контрол қилиш имкониятини беради.

Программа ниҳоясида «Ўқув қуроллари» рўйхати берилган. Ўқув-кўрсатмали қўлланмаларнинг намунавий рўйхати ўқитувчига дарсда кўрсатмали воситалардан ижодий фойдаланиш имкониятини беради.

СССР Педагогика Фанлари академияси қошидаги таълим мазмуни ва методлари илмий тадқиқот институти мактабни ислоҳ қилишнинг асосий йўналишларига мувофиқ географиядан ўн бир йиллик мактаб программасини ишлаб чиқди. Бунда, мавжуд программа ва дарсликлардаги асосий масалаларни сақлаб қолган ҳолда, мактаб географиясининг тарбиявий имкониятларини, таълимнинг амалий йўналишини ва ўқитишнинг илмий савиясини оширишга ҳаракат қилинди.

Янги программда география курсларининг структураси асосан ўзгаришсиз қолдирилди. Фақат икки курсда жузъий ўзгариш рўй берди. «Материклар географияси» курсига «Дунё океани» темаси киритилди, курснинг номи эса «Материклар ва океанлар географияси» деб ўзгартирилди. «СССР табиий географияси» курсининг пировардига «Табиий география курсларидаги билимларни якунлаш» темаси киритилди.

Ўқув курсларидаги билимлар системаси қайта кўриб чиқилди ва системага солинди. Асосий тушунча ва қонуниятлар, асосий ва ёрдамчи билимлар алоҳида-алоҳида қайд этилди.

Предметлараро алоқаларга эътибор орттирилди.

Синф, табиат ва ишлаб чиқаришдаги амалий ишларда асосий эътибор табиат билан аҳолининг ҳўжалик фаолияти ўртасидаги алоқаларни аниқлашга, бу алоқаларнинг табиат бойликларидан фойдаланиш ва табиатни муҳофаза қилишдаги моҳиятини тушуниб етишга қаратилган.

Ислоҳ талаблари асосида ишлаб чиқилган ўн бир йиллик мактаб география программасига, ўқувчиларнинг ёш хусусиятлари ва географик билимларни ўзлаштириш имкониятларини назарда тутган ҳолда тегишли аниқликлар киритилди.

Программа материалларини осонлаштириш мақсадида: метеор ва метеорит, планеталарнинг йўлдошлари, атмосферанинг умумий циркуляцияси, ёғинларнинг атмосфера босимида боғлиқлиги, урбанизация жараёнининг бошқариш даражаси каби маълумотлар олиб ташланди. Шунингдек, Қутб юлдузи, Катта Аинқ юлдузлар туркуми, Птолемей картаси, альтиметр, материклар аҳолисининг миллий ва этник таркиби, буғланиш, топографик картадан магнит ва ҳақиқий ази-

мулларни аниқлаш, турли мамлакатлардаги аҳолининг жинсий таркиби ҳақидаги маълумотлар ҳам тушириб қолдирилди.

Айрим материаллар курслар бўйича қайта тақсимланди: масалан, ернинг шакли, глобус, материк ва океанлар ҳақидаги маълумотлар V синф табиатшунослик курсига, «Географик карталарда ер юзасининг тасвирланиши» деган тема эса «Материклар ва океанлар географияси» курсига киритилди.

Предметлар мазмунини тартибга солиш мақсадида айрим аниқликлар киритилди. Табиатшунослик курсидаги «Ер—Қуёш системасидаги планета» темаси «Ер ва бошқа осмон жисмлари» деб, «Ўсимликлар, ҳайвонлар ва ташқи муҳит» темаси «Ўсимликлар, ҳайвонлар ва атроф муҳит» деб ўзгартирилди.

Табиий география бошланғич курсидаги «Ернинг шакли» темаси «Ернинг космосдан кўриниши» деб, «Қуруқликнинг оҳиста тебранишлари» темаси «Ер пўстининг ҳаракатлари» деб ўзгартирилди.

Программанинг пировардида ҳар бир география курсида ўқувчилар ўзлаштириши зарур бўлган асосий билим ва кўникмалар рўйхати берилган.

Мактабни ислоҳ қилишнинг асосий йўналишлари асосида ишлаб чиқилган ўн бир йиллик мактаб программасида география курслари қуйидагича тақсимланди:

V синф. Табиатшунослик курси (35 соат, ҳафтада 1 соат).

VI синф. Табиий география бошланғич курси (68 соат, ҳафтада 2 соат).

VII синф. Материклар ва океанлар географияси (102 соат, ҳафтада 3 соат).

VIII синф. СССР табиий географияси (68 соат, ҳафтада 2 соат).

IX синф. СССР иқтисодий географияси (68 соат, ҳафтада 2 соат).

X синф. Чет мамлакатлар иқтисодий географияси (51 соат, ҳафтада 1,5 соат).

III БОВ

ГЕОГРАФИЯ ТАЪЛИМИ МЕТОДЛАРИ

14-§. География таълимида ўқувчиларнинг билиш фаолиятларини активлаштириш¹

Ўзбек тилида география методикасига оид кўпчилик адабиётларда асосий эътибор таълим процессига (муаллим тегишли маълумотларни қандай метод ва усуллар билан ўқитиши, дарсни қандай йўллар билан ташкил этиши, ўқувчига қандай

¹ А. В. Даринскийнинг «Методика преподавания географии», («Просвещение», М., 1975) китобидан фойдаланилган.

ёndoшиши, ўқувчига қандай тарбия бериши ва ҳ. к. га) қаратилган бўлиб, ўқувчининг таълим олаётган вақтида нима қилиш кераклигига, ўқув таълимидаги ролига, географик билимларни ўрганаётган вақтда ўқувчи қандай ишларни бажариши зарурлигига етарли эътибор берилмай келинган.

Программа талаб этган янги билимларни ўзлаштиришда ўқувчилар ҳам бевосита иштирок этишлари, муайян ишларни бажариши лозим. Шундагина билимлар пухта ўзлаштирилади. Ўқувчилар фаолияти активлаштирилган шароитдаги таълимгина билимларнинг онгли ва пухта ўзлаштирилишида яхши натижа беради. Ўқувчилар муайян проблемаларга дуч келгандагина уларнинг тафаккури, билиш қобилиятлари активлаша олади. Проблемали масалаларни ўқувчилар билан биргаликда ҳал қилиш уларнинг ақлий қобилиятини ривожлантиришдаги энг муҳим ва энг самарали йўлдир. К. Д. Ушинский, С. Т. Шацкий ва М. А. Даниловлар проблемали масалаларни мустақил ҳал қилиш ўқувчилар зеҳнларининг ўсишига ёрдам беришини уқтириб ўтганлар.

Ўқувчиларнинг географик билимларни ўрганиш процессидаги мантиқий мулоҳазалари ва мустақил тафаккури дарсни ўқитувчи томонидан ташкил этирилишига боғлиқ. Ўқитувчи ўқувчилардан мураккаб масалаларни ҳал этишни талаб этса, уларнинг зеҳний қобилиятларини ишга соладиган усулларни татбиқ эта олса, ўқувчилар ўша мураккаб масалаларни билишга интиладилар. Аввало ўқитувчи ўқувчилар ўрганадиган билимларнинг мазмунини таҳлил қилиб, ўқув ишларидаги усулларни аниқлайди. Шундан кейин ўқувчилар фикрини қайси воситалар билан ривожлантириш мумкинлигини билиб олади.

Ҳозирги таълим, ўқувчилардан билим, кўникма ва малакаларни ўзлаштириш билан бирга, улардан ақлий фаолият усулларини ҳам эгаллаб боришни талаб этади. Билимларни эгаллаш ва уларни турли амалий ишларда татбиқ этиш жараёни (иккита географик объектни қиёслашда, улардаги умумийлик ва тафовутларни аниқлашга, карта ва бошқа билим манбалари асосида географик характеристика тузиш) да ўқувчилар турли кўникма ва малакаларни татбиқ этадилар.

Ақлий фаолият усуллари — анализ, синтез, умумлаштириш, қиёслаш, сабаб боғланишларни аниқлаш, фикрлаш кабилар — кўникма ва малакаларнинг психологик моҳиятини ташкил этади. Шунинг учун география таълими жараёнида ўқувчиларнинг ақлий фаолият усуллари, уларни қайси шароитда татбиқ этилиши, татбиқ этиш қайси ҳаракатларни ўз ичига олиши билан таништириб бориш лозим.

Ақлий фаолият усуллари билан таништириш аста-секин такомиллаштириб борилади. Масалан, VI синф ўқувчиларини қиёсий усул билан таништириб боришда ўқитувчи икки географик объектни қай тарзда қиёслашни: дастлаб қиёсланадиган белгиларни аниқлаш, кейин белгиларни бўйича қиёс-

лашни ва умумий белгилари бўйича хулоса чиқаришни тушунтириб беради.

Кейинчалик нисбатан мураккаброқ қиёслашни, чунончи, бир неча объект ва ҳодисаларни ўхшаш ва тафовут этувчи белгиларига кўра, сабабларини аниқлаб қиёслашни топшириш мумкин.

Шунингдек, дастлаб сабаб боғланишларни аниқлаш усули, ўқувчиларга ёниларнинг тақсимланиши тоғларнинг жойлашишига боғлиқлиги мисолида кўрсатилган бўлса, таълимнинг кейинги жараёнида мураккаб сабаб боғланишларни (рельеф билан иқлим) ва бошқа ҳодисалар (иқлим билан ўсимликлар, географик ўрни билан транспорт) ҳал этишда ҳам мазкур усулдан фойдаланишга ўргатиб борилиши лозим. Ўқувчилар фаолиятини активлаштириш мақсадида, илгари олинган билим ва кўникмаларни татбиқ этиш ва фикрлаш талаб этиладиган топшириқларни ҳал этиш талаб қилинади.

География таълимида ўқувчиларни географияга қизиқтира олиш катта аҳамиятга эга. Ўқувчилар географик билимларни қизиқиш билан ўргансалар билимлар пухта бўлади. Билишга қизиқиш ўқувчилар тафаккурини активлаштиради, хотирани кучайтиради, фикрни ривожлантиради.

Ўқувчиларни ўқув фанига қизиқтириш мақсадида, табиий география курсларида геологик ва географик мазмундаги фан янгилликлари, космик тадқиқот янгилликлари, иқлимшунослик ва океаншунослик соҳасида эришилган ютуқлар, Арктика ва Антарктикадаги совет тадқиқотлари ҳақида маълумотлар билан, иқтисодий география курсларида СССРнинг эришган ютуқлари ва капиталистик мамлакатларнинг иқтисодий аҳволи ҳақидаги маълумотлар билан уларни таништириб бориш лозим.

Хусусан, ажойиб, антиқа ва қизиқарли географик маълумотлар ўқувчиларда ҳаяжон, кўтаринки руҳ, қизиқиш уйғотади, фикрни активлаштиради.

Ўқувчиларни географиядан билим олишга қизиқтириш учун, географик билим ва кўникмаларнинг амалий аҳамиятини атрофлича тушунтириш керак.

Тақомиллашган география таълими ўқувчиларга асосан билим кўникмалар берибгина қолмасдан, билим ва кўникмаларнинг эгаллаш усулларини ҳам ўрганишларини тақозо этади. Мактабни тамомлаган ўқувчилар фан асосларини эгаллаш билан бирга, янги билимларни мустақил ўрганишга тайёр бўлишлари, ўзларига мос келадиган даражада фан методларини эгаллашлари лозим.

Мактабда ўқувчиларнинг ижодий қобилиятларини, билиш қобилиятларини ривожлантириш, мустақил билим олиш йўллариини ўрганиш, эгалланган билим ва кўникмаларни янги шароитда татбиқ эта олиш — проблемали таълим деб юритила бошланди. «Проблемали» термини география таълими наза-

рияси ва амалиётида таълим методи, таълим принципи ва таълимга ёндашиши тарзида қўлланила бошланди.

М. К. Ковалевская проблемали таълимни принциплар кате-горияси (туркуми)га киритишни мақбул деб ҳисоблаган эди. У — «Проблемали таълим — бу, аввало, география фанида вужудга келган гипотезалар, уларни синаш (текшириб кўриш) усуллари, хронологик илмий кашфиётлар, йирик олимлар ва ҳ. к. билан, яъни янги илмий билимларни эгаллаш «механизми» билан ўқувчиларни таништиришдан иборатдир» — деган эди. Юқоридаги тадбирлар таълимнинг барча метод ва воситалари билан амалга оширилиши мумкин.

Умуман, проблемали таълим — ўқувчилар онгини ривожлантиришига, самарали фикрлашга, ижодий мустақилликка имкон беради.

Проблемали таълимда ўқувчилар олдинга муайян проблема-лар (ҳал қилиниши талаб этиладиган муайян масала, муам-молар) қўйилади, бу проблемаларни ўқувчилар мустақил ҳал этадилар.

Ўқувчиларга берилган проблемали топшириқларни улар ўзларидаги билим ва кўникмаларни татбиқ этиш билангина ҳал эта олмасликлари мумкин. Топшириқни бажариш учун, ҳал этишнинг ўзига хос усулларини топиш ёки билим ва кў-никмалардан янги шароитда ижодий фойдаланиш талаб эти-лади. Бундай ҳолда, одатда, проблемали вазият вужудга ке-лади. Кўпинча проблемали вазият ўқитувчи томонидан вужуд-га келтирилади.

Биз проблемали вазият вужудга келтиришнинг уч хилини кўриб чиқамиз:

1) Ўқувчиларга топширилган вазифани ҳал этиш учун улардаги билим етарли бўлмаса проблемали вазият вужудга келади. СССР табиий географияси курсидан «Тупроқлар. СССР нинг табиат зоналари» темасини ўрганишда проблема-ли вазият вужудга келтиришга оид мисол келтирамиз. Ер ша-ридаги табиат зоналари, иқлим минтақаларига мувофиқ тарз-да кенглик бўйлаб жойлашганлиги ўқувчиларга илгари ўрга-нилган курслардан маълум. Шу билан бирга ўқувчилар СССР табиат зоналари картасида бир хил кенгликда ҳар хил табиат зоналари жойлашганлигининг гувоҳи бўладилар. Демак, ўқув-чилардаги билим билан картадаги маълумотлар орасида зид-дият вужудга келади. Шундай қилиб проблемали вазият ке-либ чиқади.

2) Ўқувчиларга топширилган вазифани ҳал этиш учун, улар ўзларидаги билимларнинг қай бирдан фойдаланишни танлаб олишда ҳам проблемали вазият вужудга келади. Ўқувчиларга «СССР территориясида тундра зонасининг шарққа томон ке-нгайиб бориш сабабини тушунтиринг» деган проблемали топ-шириқ берилади. Бу топшириқни бажариш учун ўқувчиларда керакли билимлар (табиат зоналарнинг ўрнини иқлим минта-қаларига боғлиқлиги) ва кўникмалар (турли мазмундаги кар-

таларни солиштириш) мавжуд. Улар, ўзаро бир-бирига таъсир этувчи сабаб-омилларни (иқлим-рельеф ва рельеф-табиат зоналари) ва солиштирилаётган карталарни (табиий, иқлим, табиат зоналари) танлай олишлари лозим.

Проблемали вазият вужудга келтириш ўқувчилар фаолиятини активлаштиради, топшириқни мустақил бажариш йўлларини топишга ундайди.

3) Ўқувчилар билимларини янги шароитда татбиқ этишга дуч келганларида ҳам проблемали вазият вужудга келади. Масалан, VII синфда, материклар географияси курсида баландлик минтақаларини ўрганишда тоғларда баландликка кўтарилган сари иқлимнинг ўзгариши натижасида баландлик минтақалари ҳосил бўлиши ўқувчиларга маълум. Бу ҳодисани улар Альп тоғларида кузатганлар. Ўқувчиларга бошқа тоғлардаги (масалан, Апеннин ёки Ҳимолай) баландлик минтақаларини аниқлаш топширилади. Апеннинда Альпдан фарқли ўлароқ ўрмон минтақаси ва доимий қорлар йўқ. Ҳимолайда эса, Альпда учрамайдиган жунгли, доимий яшил тропик ўрмонлар минтақалари мавжуд. Демак, ўқувчиларда проблемали вазият вужудга келади. Улардан бошқа тоғлардаги баландлик минтақалари Альп тоғидаги баландлик минтақаларидан фарқ қилувчи сабабларини тушунтириб бериши талаб этилади.

Проблемали вазият вужудга келтириш билан ўқувчилар изланишга жалб этилади. Аммо ўқитувчи масалани ҳал этиб бермайди, балки ўқувчиларга тегишли йўлланмалар беради. Ўқувчи томонидан проблемани қай тарзда бажарилишини ўқитувчи кузатиб боради, ўқувчиларга айрим ҳолларда тегишли маслаҳат беришга тўғри келсада, кўпинча проблеманинг айрим-муайян босқичларини мустақил бажариш талаб этилади.

Бундай таълим ўқувчилар тафаккурини, фаолиятини ривожлантиради, активлаштиради.

15-§. География таълими методлари системаси

География асосларини пухта ўзлаштириш, ўқувчиларнинг билим олиш қобилиятларини ривожлантириш ва уларни ҳаётга тайёрлаш маълум даражада таълим методларига боғлиқ.

Таълим методлари — ўқитувчи томонидан ўқувчилар фаолиятини белгилайдиган иш усуллари. Таълим методлари ўқувчиларга билим бериш, кўникма ва малакаларни эгаллаш билангина чекланиб қолмайди. Таълим методлари дейилганда, ўқувчиларнинг ижодий фаолиятларини ривожлантирадиган, билимларни мустақил ўзлаштиришга ўргатадиган, уларда илмий билимга асосланган тўғри дунёқараш ва эътиқодни тарбиялайдиган усуллар тушунилади.

Методлар ўқитувчининг иш усуллари бўлиши билан бирга ўқувчиларнинг қай тарикқа фикрлашларини белгилашга имкон берадиган йўл ҳамдир.

География ўқитиш методлари ҳақида сўз борар экан, «метод», «усул», «приём» деган сўзлар ёнма-ён учраб туради.

География методикаси адабиётларида «метод» ва «усул» сўзлари бир-бирдан фарқ қилинмай, баъзан бир хил маънода юритиб келинади. Масалан, карталарни солиштириш усулини кўпинча «таққослаш методи» деб юритилади. Карталарни солиштириш метод эмас, солиштириш усулидир. Бундай ноаниқликлар таълим методларини такомиллаштириш борасида тўғри йўл тутишни қийинлаштиради. Ўзбек тилидаги мавжуд методик қўлланмаларда «таққослаш» (сравнение) ҳам, «солиштириш» (сопоставление) ҳам «таққослаш» деб ишлатилади. Бундай чалкашлик ва ноаниқликка йўл қўймаслик лозим; таққослаш — ўрганилаётган географик объектнинг илгари ўрганилган объект билан таққослаш туфайли ўзига хос хусусиятларини очиб беришдир. Масалан, Жанубий Америка чўлини Осиё чўли билан, Турон пасттекислигини Ғарбий Сибирь пасттекислиги билан, Амударёни Волга билан таққослаб ҳар қайси объектнинг ўзига хос хусусияти аниқланади. Таққослаш — оғзаки баён методининг бир усулидир.

Солиштириш — карталарни солиштириш ва таҳлил қилиш билан бир географик объектга хос бўлган объект ва ҳодисаларнинг сабабларини аниқлашдан иборат. Масалан, турли мазмундаги карталар таҳлил қилиниб ва солиштирилиб Шимолий Американинг шарқий қисмидаги табиат зоналарининг меридионал жойланиш сабаблари ёки Ҳимолайнинг шимол томони билан жануб томони табиати (иқлими, ўсимлик зоналари) ўртасидаги кескин фарқларнинг сабаблари аниқланади. Солиштириш — «Картографик қўлланмалар билан ишлаш методи» нинг бир усулидир. Ноаниқликларга йўл қўймаслик учун русча «приём» деган сўзни «усул» деб ишлатиш маъқул.

Метод — усуллар йиғиндисидан иборат. Усул эса методнинг таркибий қисмидир. Айрим ҳолларда бир усул бир неча хил метод таркибида иштирок этиши ҳам мумкин. Масалан, таққослаш усули оғзаки баён этиш методида ҳам, суҳбат методида ҳам, карта билан ишлаш методида ҳам иштирок этади. Ҳар бир метод маълум бир масалани ўрганишда ҳал қилувчи бўлса, бошқа бир масалани ўрганишда ёрдамчи сифатида келади. Демак, метод билан усул ўртасида ўзаро узвий боғланиш бор.

География таълими методларини классификациялаш турли адабиётларда турлича берилган.

Билим олиш манбалари асос қилиб олинган методлар классификациясига география таълимида амалий аҳамиятга эга. Билим олиш манбалари асос қилиб олинган методлар классификацияси кўпчилик адабиётларда ўз ифодасини топган. Шунга қарамай, бу классификация бундан буён ҳам энг мақбул ва бирдан-бир классификация бўлиб қолаверади, деб бўлмайди.

Ўқув процессининг такомиллаштирилиши, география дарсларида янги техника воситаларини жорий этилиши, дарсда ўқувчиларнинг мустақиллигини оширилиши методларнинг мав-

жуд классификациясини ўзгартириши ҳам мумкин. Ҳозир географияни ўқитиш методларини ўқитувчи ва ўқувчилар фаолиятининг нисбати бўйича классификация қилишга уриниб кўрилмоқда.

Таълим методлари унинг мақсад ва мазмунига боғлиқ. Таълимнинг мақсад ва вазифаси илмий-техника ва социал тараққиёт таъсирида ўзгаради. Шунинг учун ҳам турли даврларда география таълими методлари классификацияси ўзгариб борган.

Энг кўп тарқалган ва барқарор классификация — билим олиш манбалари асос қилиб олинган классификациядир. У қуйидагича:

1. Ўқитувчининг оғзаки баёни (лекция, ҳикоя, тушунтириш, суҳбат).

2. Дарслик билан ишлаш.

3. Картографик қўлланмалар (карта, карта-схема, контур карта) билан ишлаш.

4. Статистик материаллар (график, диаграмма, жадваллар) билан ишлаш.

5. Тасвирли воситалар (схема, расм, диапозитив, кинолавҳа, натурал объектлар) билан ишлаш.

Мазкур классификациянинг афзаллиги, география дари жароёнида ўқитувчи ва ўқувчилар нима билан ва қайдай иш олиб боришларини аниқ кўрсатиб бериши, мактаб таълимидаги умумий ва махсус информация манбаларининг жалб этилиши назарда тутишидир.

Юқоридаги таълим методлари бошқа ўқув фанларида ҳам қўлланилади. Таълим методларининг географияга хос томонлари бир неча метод ва усулнинг бир-бири билан уйғуллашиб боришидир. Чунончи, карта билан ишлаш дарслик тексти билан, ўқитувчининг оғзаки баёни картада ишлаш билан, карта билан ишлаш расмлар билан қўшиб олиб борилиши шулар жумласидандир.

Такимиллашган программа асосида таълим бериш бир неча методлардан биргаликда фойдаланишни тақозо этади. Бунда ўқувчиларнинг мустақил ишлари ҳам такомиллашиб боради.

Шунга кўра ўқувчиларнинг билим олиш манбалари асос қилиб олинган классификациядаги таълим методлари асосан уч гуруҳга бўлинади:

I. Оғзаки методлар.

1) Ўқитувчининг оғзаки баёни (лекция, ҳикоя, тушунтириш, суҳбат), телевидение.

2) Дарслик ва бошқа адабиёт (илмий-оммабоп, справочник) лар билан ишлаш.

3) Рақамли материаллар билан ишлаш.

II. Кўрсатмалли методлар.

1) Картографик материал (карта, карта-схема, контур карта) лар билан ишлаш.

2) Статистик материал (график, диаграмма, жадвал)лар билан ишлаш.

3) Тасвирли восита (расм, схема, профиль, диафильм, кинофильм) лар, натурал объектлар билан ишлаш.

4) Кузатиш.

III. Амалий методлар.

1) Тажрибалар.

2) Жойдаги ўлчов ишлари (план олиш, тепаликнинг баландлигини ўлчаш, дарёнинг эни, чуқурлиги ва оқимини ўлчаш).

3) Ижтимоий фойдалн меҳнат.

География таълими процессида камдан-кам ҳолларда бир методдан фойдаланилади. Ўқитувчи бир дарсда бир неча хил метод ва усуллардан фойдаланади. Баъзи ўқитувчиларда «актив метод» ва «пассив метод» деган тушунчалар бор. Бу тушунчалар нисбий тушунчалардир. Агар ҳар бир метод ва усуллардан тўғри фойдаланилса, улар ўқувчилар активлигини оширади.

Методларнинг бири ўқувчи хотирасини, иккинчиси — тафаккурини, учинчиси — идрокини, тўртинчиси — ҳис ва туйғусини активлаштириши мумкин. Ҳар бир методнинг ўзига хос томонлари бор, улар таълим-тарбия масалаларини турлича ҳал қилади. Бир хил метод карта билан ишлаш малакасини ҳосил қилса, иккинчи хили кузатувчанликни, бошқа бири мустақилликни тарбиялайди, яна бири нутқини ўстиради.

Ўқитувчи метод ва усуллардан моҳирлик билан фойдалансагина ўқувчиларга билим беришда ва уларда кўникма ҳамда малакалар ҳосил қилишда яхши натижага эга бўлиши мумкин. Географияни ўқитишда самарали натижаларга эришишнинг асосий йўли — метод ва усуллардан ижодий тарзда фойдаланишидир.

16-§. Оғзаки баён

Ўқитувчи география дарсида татбиқ этиладиган метод ва усулларнинг қай биридан фойдаланишидан қатъий назар жонли сўздан фойдаланишга тўғри келади.

Ўқитувчининг оғзаки баёни таълим-тарбияда муҳим аҳамиятга эга. Ўқитувчи ўқувчиларга жонли сўз орқали чуқур билим беради, уларни география фанининг асосий проблемалари ва энг сўнгги ютуқлари билан таништиради.

Оғзаки баён методидан моҳирлик билан фойдаланилса 10—15 минут давомида ўқувчиларга кўп маълумот бериш мумкин. Аммо оғзаки баён методи мактаб географияси олдидаги барча вазифаларни (ўқувчиларни карта, дарслик, ўқув қўлланмалари билан ишлашга ўргатиш вазифаларини) ҳал эта олмайди. Шу сабабдан ҳамма дарсни оғзаки баён методи билан ўқиш, бу методни бирдан-бир ва асосий метод, деб ёпишиб

олиш маъқул эмас. Чунки оғзаки баён билан чекланиб қолиш ўқувчиларнинг карта, дарслик ва бошқа қўлланмалар, техника воситалари билан ишлаш ва тажриба ўтказишларига имкон бермайди. Мактабларда ўқув-моддий базалар йўқ вақтларда оғзаки метод ўқитишнинг асосий методи ҳисобланган. Оғзаки баён методи турли мазмундаги ўқув-кўрсатмали қўлланмалар билан бирга қўшиб олиб борилгандагина яхши самара беради.

Бирон темани оғзаки баён этганда ўқувчилар қунт билан тинглашлари керак. Тема ва план тушунтирилгандан сўнг ўқитувчи сўзлаб берадиган маълумотни шу план асосида баён этиши, баён давомида ўқувчилар фаолиятини оширувчи турли усуллар (таққослаш, ном ва жойларни картадан топтириш, савол-жавоб) дан фойдаланиши, ўрганилган масалалар юзасидан хулосалар чиқариши лозим.

Ўқувчилар билим ва маълумотларни яхшироқ ўзлаштириб олишлари учун уларнинг эътиборини кўпроқ асосий масалаларга жалб қилиш, масаланинг асосий ва иккинчи даражали ўринларини ажрата олишларига имконият яратиш зарур.

Ўқувчиларнинг ўқитувчи баёнини диққат билан тинглай олиш қобилиятлари турли синфда турлича бўлади ва кўпинча бундай қобилият барқарор бўлмайди. Шундай экан оғзаки баёнга озроқ вақт ажратиш маъқул. Оғзаки баён методи бир неча усулдан иборат.

Тушунтириш. Ўқувчиларга географик қонуниятларни, географик процессларни кенгроқ очиб бериш лозим бўлганда тушунтириш усулидан фойдаланилади. Тушунтириш усули билимларни изчил ўрганиш имкониятини беради. Мактаб табиий география курсларида ернинг шакли ва катталиги, ернинг суткалик ва йиллик ҳаракати, градус тўри, тоғларнинг пайдо бўлиши, бриз, муссон, пассат, циклон ва антициклонларнинг вужудга келиши ва геологик ҳодисаларни ўрганишда тушунтириш усулидан фойдаланилади. Бунда ўқитувчи ўқувчиларни факт ва ҳодисалардан хабардор қилади, улар ўртасидаги алоқаларни очиб беради, хулосалар чиқаради ва якунлайди. Тушунтириш вақтида кўрсатмалилик ва карта билан ишлашнинг турли усулларида фойдаланиш лозим. У содда, аниқ, раво бўлиши керак.

Ҳикоя. Ўқувчиларга географик жой (объект), ҳодиса ва процессларни аниқ тасвирлаб беришда, географик кашфиётлар, алоҳида ландшафтлар, турли ўлкалардаги аҳолининг ҳаёти ҳақида гапирганда ҳикоя усули қўл келади. Агар ўқитувчи фактик маълумотларни тўплаб, бу маълумотларни ва турли хил ҳодисаларни усталик билан ўрни-ўрнида сўзлаб берса, бунинг устига бу ҳикоя жонли, бадий ва ҳаяжонли бўлса ўқувчилар мароқ билан тинглайдилар.

Ҳикоя усулининг ҳам муайян талаблари бор. Ҳикоя қилиш лозим бўлган маълумотлар, фактлар, тасвирлар, танлаб олинса ўқувчилар онгида аниқ тасаввур ҳосил бўлади ва ўқув материаллари хотирада мустақкам ўрнашиб қолади. Энг му-

ҳими ҳикояни ишончли бўлиши, асосий фикрларни иккинчи даражали фикрлардан ажралиб турилишидир. Ўқитувчининг ўзи кўрган ва бевосита кузатган жой ва ҳодисалар ҳақидаги ҳикоялари ўқувчиларда чуқур таассурот қолдиради. Ўқитувчи ҳикоя давомида турли мазмундаги карта ва кўрсатмали қуроллардан фойдаланади. Шунингдек, айрим ҳолларда ўқитувчи қисқа ҳикоядан сўнг тушунтиришга ўтиши мумкин. Масалан, ер қимирлаш процессини ҳикоя қилиб, кейин унинг сабабини тушунтиради.

V—VI синфларда материални кўпроқ тасвирий тарзда ҳикоя қилиб бериш керак бўлади. Масалан, йирик шаршаралардан Ниагара ва Викторияни ёки Конго ҳавзасидаги нам экваториал ўрмонларни ёки баланд тоғ ўлкаси — Тибет манзарасини тасвирлаб бериш керак.

VII—VIII синфларда жой ва ҳодисаларни тасвирлаш, тушунтириш, шарҳлаш ва илмий далиллар билан қўшиб олиб борилади. Бир дарс давомида, V—VI синфларда ҳикояга 5—10 минут, VI—VII синфларда 10—15 минут, VIII—IX синфларда 15—20 минут вақт ажратилиши маъқул. Ўқитувчи ҳикоясини хрестоматия маълумотларидан, илмий-оммабоп ва бадий адабиётлардан парча ўқиб бериш билан бирга қўшиб олиб бориши ҳам мумкин.

Лекция. Такмиллашган программада умумлаштирувчи бўлимлар жорий этилиши билан, иқтисодий география курсларида лекциянинг аҳамияти янада ортди.

Лекция ўқувчилардан узоқ муддатгача тинглашни талаб этади. Шунинг учун у асосан юқори синфларда қўлланилади. Лекция бир дарсда 25—30 минут давом этиши мумкин.

Лекция тасвирлаш ва тушунтириш элементларини қамраб олади. Лекцияга қўйиладиган асосий талаб—мазмунан бир бутун бўлиши, у қамраган масалаларнинг тугал бўлишидир.

Мактаб география курсларида лекция кириш ва якунловчи темаларда, умумий характеристика талаб этиладиган темаларда қўлланилади. Масалан, «Закавказье иттифоқдош республикаларига умумий обзор», «Дунё сиёсий картаси» каби темаларни ўрганишда лекциядан фойдаланиш мумкин. Лекция усулида ўқувчиларнинг билиш фаолиятини бошқариш мақсадида ўрганилаётган материалнинг ифода тартиби, яъни лекция планини синф доскасига ёзиб, тушунтириш жараёнида асосий ўринларига алоҳида эътибор бериб бориш лозим.

Мактаб лекцияси таълимнинг бошқа методлари билан биргаликда олиб борилади. Лекцияда ўқувчиларнинг мустақил ишлашлари учун одатда вақт ажратиш имконияти йўқ. Аммо, лекция ўқувчиларни назарий билимлар билан қуроллантириб, кейинги дарсларда олиб бориладиган мустақил ишлар учун замин яратиб беради.

Ўқитувчидан лекция жараёнида вужудга келган ўқувчиларнинг саволларига жавоб бериш, янги тушунчаларга изоҳ бериш талаб этилади.

17-§. Суҳбат

Суҳбат методида ўқитувчининг саволи ва ўқувчининг жавоби асосий ўрни тутати. Ўқитувчи суҳбат вақтида ўқувчилар фикрини ўрганиладиган географик объект ва ҳодисаларнинг асосий белгиларига йўналтиради ва уларнинг билиш фаолиятларини бошқариб боради. Ўқитувчи дарсда ўрганиладиган темани эълон қилади, баъзи зарур саволларни ўртага ташлайди, суҳбатни мантиқий қисмларга бўлади, ўқувчилар жавобини тинглайди, уларнинг жавобларидаги хатони тузатади ва тўлдиради. Шундан сўнг ўқувчиларни яқун ясашга ундайди.

Ўқитувчи суҳбат вақтида карта ва турли кўрсатмаларни қуроллардан, ўлка материалларидан, шунингдек, ўқувчиларнинг илгари олган билимларидан кенг фойдаланади. Бериладиган саволлар ўқувчиларга географик қонуниятларни тушуниб олишга ёрдам беради.

Демак, география таълимининг мазкур методида ўқувчилар программада берилган материалларни бошқа методларга нисбатан анча яхшироқ ўзлаштирилади. Суҳбат методи билан иш олиб борилганда янги материалларни ўрганиш билан ўқувчилар билимини аниқлаш бирга олиб борилади ва ўқувчилар билан яккама-якка ишлаш учун қулай шароит вужудга келади. Ўқитувчи «орқада қолувчи» ўқувчиларни ҳам дарсга фаол иштирок эттира олади.

Суҳбат ўқувчиларни материални мустақил ўрганишга жалб эта олганлигидан, ўқитувчи суҳбатдан билимни ишончга айлантирувчи восита сифатида ҳам фойдаланади. Суҳбат ўқувчиларнинг ўз фикрларини исботловчи тарзда ифода қилишга ўргатибгина қолмасдан, уларни турли билим манбалари (карта, глобус, коллекция, гербарий ва ҳ. к.) билан мустақил ишлаш олишга ўргатади.

Шуларга кўра «суҳбат» ни география таълимидаги энг етакчи методлардан бири деб ҳисоблаш мумкин. Шунинг ҳам айтиш керакки, суҳбат методи ҳамма дарсларда қўлланавермайди. Масалан, кўёш системасидаги сайёралар, Ернинг Кўёш атрофидаги ҳаракати, Абу Райҳон Берунийнинг география фанига қўшган ҳиссаси каби билимларни ўқувчиларга суҳбат методи орқали ўргатиш қийин. Ўқувчилар зарур билим запасига эга бўлган тақдирдагина суҳбат методидан фойдаланиш лозим бўлади. Суҳбат методи бир неча усуллардан иборат.

Савол-жавоб (катехизик) суҳбати. Бу усулда ўқувчилар ўқитувчи саволига қисқа жавоб берадилар, савол-жавоб орқали факт ва географик объектларнинг жойланиши ҳақидаги билимлар аниқланади. Масалан, чўл зонаси Ер шарининг қаерларида тарқалган? Африка билан Евросиё чегараси қаерлардан ўтади? Тоғ деб нимага айтаминз? Гейзер нима?

Савол-жавоб усулида ўқувчиларнинг илгари олган билимлари такрорланади.

Кенг кўламдаги (эвристик) суҳбат. Бу усулда ўқитувчи

ўқувчилар олдида маълум бир проблематик масала қўяди. Кейин ўқитувчи ёрдамчи саволлар ва айрим маълумотларни эълон қилиш йўли билан ўқувчиларни илгари олган билимларига таяниб масалани мустақил ҳал этишга ундайди. Саволлар берилганда шунинг эътиборга олиш керакки, берилган жавоб асосий фикрни исботлаш ва шу фикрни давом эттириш лозим. Масалан, материклар географияси курсида Евросиё иқлимини ўрганишда иқлим картасида қуйидаги саволларга жавоб беришни талаб қилиш мумкин: Осиёнинг марказий ва шарқий қисмида ёзда ҳаво температураси қандай? Шу жойда қишқи температуралар қандай? Марказий ва Шарқий Осиё ҳаво температурасининг йиллик амплитудаси қандай? Марказий Осиё билан Шарқий Осиё температураси амплитудасининг бунчаллик фарқ қилишига сабаб нима? Марказий Осиё билан Шарқий Осиёда ёғин миқдори қандай? Ёғинларнинг бунчаллик фарқ қилишига сабаб нима? Совуқ кунлар Марказий ва Шарқий Осиёда қанча вақт давом этади?

Иқлим диаграммасига қараб Шарқий Осиёда йил давомида ёғиннинг тақсимланишини аниқланг. Ёғин нима учун кўп ёғади? Жадвалдан фойдаланиб Шарқий Осиё иқлим хусусиятини тушунтиринг. Ўқувчилар Марказий Осиёнинг иқлим хусусиятини аниқлагач, ўқитувчи шу жойда қандай иқлим типлари борлигини айтиб беради. Шарқий Осиёнинг иқлим типини ҳам шу тариқа белгиланади.

Кенг кўламдаги бу хил суҳбат асосан янги билимларни ўрганишда ва яқуний такрорлашда фойдаланилади. Табиий география бошланғич курсининг кўп темаларида, материклар географияси ва СССР табиий географияси курсларида, Ўзбекистон ССР ва табиий географик районларининг географик ўрни, иқлими, ички сувларини ўрганишда эвристик суҳбат қўл келади.

Суҳбат методини дидактик мақсадига қараб уч хилга бўлиш мумкин:

1) **Кириш суҳбати.** Бу суҳбатнинг мақсади янги билимни яхшироқ ўзлаштириш учун зарур бўлган (илгари ўзлаштирилган) билим ва кўникмаларни ўқувчилар хотирасида қайта тиклашдан иборат.

2) **Ўрганиш суҳбати.** Бу суҳбатнинг мақсади янги билимни ўқувчилар олган билим асосида ўрганишдан иборат. Бундай дарсларда ўрганилган янги билим шу дарсда олиб бориладиган мустақил ишларда татбиқ этиб кўрилиши мақсадга мувофиқдир.

3) **Яқунловчи суҳбат.** Суҳбатнинг бу тури такрорлаш ва билимларни муайян бир тартибга тушириш, шунингдек, ўрганилган нарсаларни умумлаштириш ва кенгайтиришда татбиқ этилади. Суҳбат ўқувчиларнинг ёш хусусиятларига қараб мураккаблашиб бориши лозим.

18-§. Дарслик ва қўшимча адабиётлар билан ишлаш

Дарслик билан ишлаш. Ҳозирги география дарсликларидан фойдаланиш учун бир неча таълим методларини тадбиқ этишга тўғри келади. Дарсликнинг барча босқичларида дарслик билан мунтазам ишлаб бориш — мустақам билим, кўникма беришдаги, ўқувчиларнинг билиш қобилиятларини ривожлантиришдаги асосий йўналишдир. Ўқувчиларни китобдан фойдаланишга ўргатиш мактаб географияси олдида қўйилган муҳим вазифалардан биридир. Дарслик ўқувчилар учун асосий қўланма, улар оладиган билимларнинг энг муҳим манбаидир.

Мактабда дарсликларнинг таълим-тарбия беришдаги барча имкониятларидан тўлиқ фойдаланилмоқда, дейиш қийин. Кўпчилик мактабларда янги материални ўрганишда дарсликдан кам фойдаланилади, ўқувчилар билимини аниқлашда эса мутлақо фойдаланилмайди. Оқибатда кўпчилик ўқувчилар дарслик билан ишлашни билмайдилар, берилган топшириққа оид жавобни дарслик текстидан топишга қийналадилар, зарур иллюстрация ва жадвалларни узоқ вақт қидирадилар.

Шунинг учун дарслик билан ишлаш энг муҳим педагогик масаладир. Ўқувчилар дарслик билан ўқитувчи раҳбарлигида ишлайдилар. Ўқитувчи ўқувчиларни дарслик билан ўқув йилининг бошида биринчи дарсда таништиради: дарсликнинг титул варағини ўқувчилар очиб дарсликнинг номи ва муаллифини билиб оладилар, дарсликнинг энг охириги варағида мундарижа билан танишадилар. Ўқитувчи дарсликнинг карталари, схемалари, жадваллари, профиллари, расмлари, иловалари, саволлари, топшириқлари ва уларнинг аҳамиятини тушунтириб, дарслик билан ишлаш йўллари ҳақида умумий кўрсатма беради.

Синфда дарслик билан ишлаш усуллари турлича бўлиб, улардан бири текст билан ишлаш ва янги билим олишдир. Дарслик тексти билан ишлашни изоҳли ўқишдан бошлаш маъқул; изоҳли ўқиш V ва VI синфларда ўқув йилининг бошлариданоқ бошланади. Текстнинг маълум қисми ўқилгач, ўқувчи унинг мазмунини ўз сўзи билан ифодалаб бериши керак. Ўқитувчи текстда учраган қийин иборалар ва янги терминларга изоҳ бериб, географик объектларни картадан кўрсатади.

Дарслик билан ишлашнинг яна бир усули — дарсликнинг айрим темаларига план тузишдир. Бунда ўқувчилар тегишли текстни ўқиб чиққач, уни қисмларга бўладилар, энг муҳимларини ажратадилар, ажратилган қисмларга кичик темалар белгилайдилар. Ўқувчилар дарсликдаги айрим темаларга план тузиб бўлгач, унинг мазмунини пунктлар бўйича баён этадилар.

Ўқувчилар бундай жадвалларни тўлдиришлари учун фақат дарслик текстини англаш ва тушунишлари кифоя қилмайди, улар илгари олган билимларни эсга олишлари керак.

Дарслик билан ишлашда ўқувчиларга бериладиган топши-

риқлар аниқ бўлса яхши натижа беради. Масалан, Ўзбекистон ССР иқлими учун характерли бўлган иқлим ҳосил қилувчи омилларни дарсликдан топиб дафтарингизга ёзиб қўйинг.

Дарслик тексти билан мустақил ишлашда контур карта тўлдириш ҳам муҳим аҳамиятга эга. Масалан: материклар географияси курсидан «Австралиянинг географик ўрни, қирғоқларининг қиёфаси ва ер юзаси» темаси ўрганилаётганда дарсликда берилган географик номларни картадан топиб, контур картага туширилади. Контур карта тўлдириш ўқувчиларнинг дарслик мазмунини пухта ўзлаштиришга ундайди, у VI ва X синфларда бир ўқув йили давомида 2—3 марта ўтказилиши мумкин. Бу иш ўқувчиларга билимни чуқурроқ ўрганиш, темаларнинг айрим қисмларини бир-бирига боғлаш ва билимларни тартибга солиш учун ёрдам беради.

Дарслик тексти асосида турли мазмундаги жадвалларни тўлдириш ҳам яхши натижа беради. Бу иш V синфдан бошланиши керак.

3-жадвал

Материкларнинг қирғоқ чизиқлари

Океанлар	Денгизлар	Қўлтиқлар	Бўғозлар	Оролар	Яриморалар

Материклар ва океанлар географиясидан ҳар қайси материкнинг географик ўрни ўрганилаётганда дарслик текстидан фойдаланиб ўқувчиларга учинчи жадвални тўлдириш топширилиши лозим.

Табиат зоналари ўрганилгандан кейин дарслик ва карта материаллари асосида қўйидаги жадвални тўлдириш топширилиши мумкин.

4-жадвал

Табиат зонасига таъриф

Табиат зонаси	Географик ўрни	Иқлим минтақаси	Температура		Егин		Тупроғи	Характерли ўсимликлари	Характерли ҳайвонлари
			Қишда	Ёзда	Йиллик миқдори	режими			

Дарсликдаги расмлар билан ишлашнинг аҳамияти катта. Баъзи расмлар ўқитувчи томонидан олдиндан тузилган саволлар асосида таҳлил қилинади. Масалан, «Евросиёнинг экваториал ўрмони» расмини анализ қилинаётганда қуйидаги саволлар берилиши мумкин: экваториал ўрмонлари ўсимликларининг хусусиятлари нималардан иборат? Ўрмонлар нима учун бунчалик қуюқ ва хилма-хил? Экваториал ўрмонлар ўртача минтақанинг қайси табиат зонасига ўхшайди? Бу расмда йилнинг қайси фасли тасвирланган?

Дарсликдаги топшириқларни бажаришга алоҳида эътибор бериш зарур. Ўқувчиларнинг мустақиллигини орттириш учун ўқитувчи топшириқларни ўқитмай, «биринчи топшириқ»қа ёки «учинчи топшириқ»қа жавоб талаб қилиши мумкин. Бунинг учун ўқувчилар ҳар бир топшириқ мазмунини дарсликдан ўқиб олиб, жавоб тайёрлайдилар.

Ўқитувчи ўқувчиларни дарсликда берилган рақамли маълумотлар билан ишлашга ўргатиши лозим. Бу маълумотлардан географик объектлар, ўлкалар ва табиий географик районларни таърифлашда фойдаланилади. Масалан, VI синфда ўқувчиларга ер шаридаги йирик дарёлар узунлигини кўрсатувчи диаграмма, VII синфда материклар катталигини тасвирловчи диаграмма ва VIII синфда йил давомида бирон жойнинг ёгин миқдорининг ўзгаришини кўрсатувчи диаграмма ёки ҳаво температурасини кўрсатувчи график чизишни топшириқ тариқасида бериш мумкин.

Янги материални дарсликдан мустақил ўрганиш ҳам мумкин. Танланган темани мустақил ўрганишдан аввал ўқитувчи ўзининг кириш сўзида дарс темасининг мазмуни билан қисқача таништиради ва тегишли параграфни мустақил ўрганиш учун ўқувчиларга топширади. Танланган тема аниқ, ўқувчиларга тушунарли бўлиши керак. Ўқитувчи ўқувчиларнинг жавоб тайёрлаши лозим бўлган саволларни синф доскасига ёзиб қўяди. Ўқувчилар тахминан 15 минут давомида дарслик текстини ўқиб саволларга жавоб тайёрлайдилар. Ўқитувчи ўқувчиларнинг жавобини қўшимча маълумотлар билан тўлдиради, охирида ўқитувчи жавобларни умумлаштириб тегишли хулосалар чиқаради.

Материклар географияси курсидан Жанубий Американинг дарёлари ва кўллари темасини дарсликдан мустақил равишда ўрганишга тавсия этиш мумкин. Материални мустақил ўрганиш учун тегишли кўрсатмалар берар экан, ўқитувчи Амазонка дарёси, шаршара ва кўлларнинг хусусиятига эътибор бериш зарурлигини уқтиради, сўнгра у синф доскасига қуйидаги: Жанубий Американи дарёлари океан ҳавзалари бўйича қандай тақсимланган? Амазонка дарёсининг асосий хусусияти нимадан иборат? Амазонканинг серсувлиги, узунлиги ва катталиги жиҳатидан Конго, Нил дарёлари билан таққосланг. Парана дарёси сув режимини Амазонка сув режими билан таққосланг. Ориноко дарёсини таърифлаб беринг. Жанубий

Америкадаги шаршаралар қандай хусусиятга эга? Жанубий Америка кўлларини таърифланг, деган саволларни ёзиб қўяди. Бу саволлар ёрдамида ўқувчилар ўзлаштирган билим аниқланади. Ўқувчиларнинг жавоби баҳоланади.

Дарсликдан янги билим ва маълумотларни ўрганишнинг бу усули ўқувчиларнинг мустақил ишлари сифатида ҳам катта аҳамиятга эга. Ўқувчиларнинг жавоб бериши учун дарсликнинг ҳар қайси параграфи охирида берилган савол, машқ ва топшириқлардан фойдаланиш мумкин. Дарслик билан ишланганда ўқувчиларнинг берган жавоблари улар билимини баҳолашда ҳисобга олинади.

Қўшимча адабиётлар билан ишлаш. Дарслик билан ишлашдан ташқари, ўқувчиларни қўшимча адабиётлар билан ишлашга қизиқтириш, ундан зарур географик маълумотларни топа олишга ўргатиш лозим. Ўқувчиларни қўшимча адабиётлар билан ишлашга қизиқтириш учун ўқитувчи илмий-оммабоп ва бадий адабиётлардан қизиқ фактлар, ажойиб ўсимликлар ёки ҳайвонлар ҳақида, аҳолининг урф-одатлари ҳақида сўзлаб бериши керак. Қўшимча адабиётлар юзасидан бериладиган топшириқ бир ёки бир неча ўқувчига топширилиши мумкин. Топшириқ бажарилгач, синфда ёки синфдан ташқари вақтда қисқача ахборот берилади.

Қўшимча адабиётлар билан ишлашда кўпроқ ўз республикасининг табиати ва аҳолисининг меҳнат фаолиятини ёритувчи илмий-оммабоп ва бадий адабиётларни тавсия этиш алоҳида аҳамиятга эгадир. Қўшимча адабиёт билан ишлаш география фанининг асосларини ўрганиш ва ўқувчиларнинг билим доираларини кенгайтиришда катта аҳамиятга эга.

19-§. Географик карталар билан ишлаш

Географияни картасиз тасаввур қилиб бўлмайди. Карта география ўрганадиган барча предмет ва ҳодисалар ҳақида ҳикоя қила олади, карта тез, аниқ ва лўнда қилиб ҳикоя қилишда китобдан ҳам афзаллик қилиши мумкин. Мактабда география ўрганилар экан, у билан бирга карта ҳам ўрганилади. География соҳасида олиб бориладиган ҳар қандай тадқиқот ишлари картасиз бажарилмайди. Карта — география дарсларида билим олишнинг асосий манбаидир. Шундай экан ҳар бир ўқувчи картани ўқий олиши лозим. Агар ўқувчи картага қараб ҳали ўрганилмаган денгиз ёки дарё ҳақида гапиролса, тоғларнинг баландлиги ва йўналишини аниқлай олса, маълум бир жойнинг ер юзасини ёки иқлимини таърифлай олса, бу ўқувчи картани билади, дейиш мумкин.

Картадан тўғри фойдалана олишни ўрганиш учун география ўқитувчиси ўқувчиларни ҳар қайси янги карта билан мана бундай тартибда таништириб бориши лозим: картанинг тури, ундан қандай мақсадда фойдаланиш ва унинг шартли белгиларини тушунтириши; ўқувчилар эътиборини карта масштаби-

га жалб этиши; картадаги жойни кўз билан чамалаб ўлчаб олишлари учун «ўлчов» сифатида хизмат қиладиган «мўлжал»ларни кўрсатиб ўтиши (масалан, Қора денгиз, Каспий денгизи ва Сахалин оролининг бўйи 1000 км. Байкал ва Тауганика кўлларининг бўйи 600 км); карта проекциясининг хусусиятини кўрсатиб ўтиши лозим.

Бундан ташқари, ўқитувчи ўқувчилар эътиборини градус тўрининг ҳолати, меридиан ва параллелларининг қандай ўтказилганлигига, кенглик ва узунликни белгиланган ўрнига, экватор, бош меридиан, қутбий ва тропик доираларга жалб қилиши лозим. Глобусдаги жой картада бошқача тасвирланганлигини кўрсатиб ўтиши керак.

Карта билан ишлаш. География ўқитувчисининг асосий вазифаларидан бири ўқувчиларга картани тушуниш ва ўқиб олишни ўргатишдир. Картани билишнинг маъноси шуки, ўқувчилар ундаги шартли белгиларга тушунишлари ва шу шартли белгилар орқали кўрсатилган предмет ва ҳодисаларнинг образларини кўз олдиларига келтира олишлари, картага қараганларида улар онгида дарёлар, тоғ тизмалари ва музликларнинг манзаралари ҳосил бўлиши керак.

Картани билиш учун жойда ориентирлашни, горизонт томонлари йўналишларини қоғозда тасвирлашни, масштаб билан ишлашни, жой планини ўқишни ва чизишни билиш керак. Ундан кейин эса ўқувчилар глобус ва карталарда географик кенглик ва узунликларни аниқлаш, турли мазмундаги (табиий, иқлим, тупроқ, ўсимлик, аҳоли ва бошқа) карталарни ўқишни, картанинг асосий афзал ва камчилик томонларини аниқлашни билиши лозим. Ўқувчилар картани билсалар шартли белгилар ва ёзувлар асосида территорияни тасвирлашга ўрганадилар. Шу билан бирга ўқувчилар картани шарҳлашга ҳамда ўзаро алоқа ва муносабатларни очиб беришга ҳамда картада бевосита кўрсатилмаган нарсаларни ҳам айтиб бера олишга ўрганадилар.

География таълимида карта билан ишлаш методлари бошқа методлар билан айниқса, суҳбат методи билан боғланган.

Карта билан ишлаш мана бундай тартибда олиб борилади:

а) ер юзаси элементлари, рельеф шакллари, вулканлар, денгиз, қўлтиқ, булоқлар, дарёлар, кўллар билан ўқувчиларни бевосита таништириш;

б) картани жой билан солиштирганда топографик картадаги белги (символ) лар билан таништириш;

в) объект катталигини кўз билан чамалашга ўргатиш;

г) ўқувчиларга картографик белгиларни ўргатиш мақсадида топографик ва географик карталарни солиштиришга ўргатиш;

д) градус тўрини яхши билиб олишлари учун географик координаталарни топишни машқ қилишга ўргатиш;

е) турли масштабни картадан айрим географик объектларни топишга ўргатиш.

Картани тушуниш. Жой планидан картага ўтиш картани тушунишнинг тўғри йўлидир.

Аввал мактаб ва мактаб атрофида ориентирлаш ўрганилгач (ориентирлай олиш, йўналишини чизмага чиза олиш, жойда масофаларни ўлчаб ва масштаб асосида қоғозга чиза олиш), план олишга (аввал синф ва мактаб планини, сўнгра каттароқ маъдон планини чизиш ва шу асосда топографик план билан ишлаш), сўнгра эса картани (топографик пландан йирик масштабни картага ўтиш, ундан кейин эса, майда масштабни картани) тушунишга ўтилади.

Шундай қилиб, ўз жойининг манзараси ва плани асосида йирик масштабни ва майда масштабни географик карталарни яхшироқ билиб оладилар.

Ўлкашуносликка амал қилинган ҳолда қуйидаги тартибда картани тушуниш мумкин:

1) ўқувчиларда горизонт ва унинг томонлари ҳақидаги тасаввур шакллангандан кейин улар горизонт томонларини қоғозга тушира оладилар;

2) горизонт томонларини жойда ориентирлашни яхши билиб олганларидан кейин уни чизмада ориентирлай оладилар;

3) жойда масофани аниқ ўлчаб олишни билиб олгач, масштаб ёрдамида чизмада масофани ўлчашга ўрганадилар;

4) план ҳақидаги тасаввур ва оддий план олишни билгандан (топографик белгилардан фойдаланган ҳолда) кейин топографик план ва топографик карта ҳақида муайян тушунчага эга бўлиш мумкин;

5) ўқувчилар жойни топографик план ва топографик картада тасаввур қила олгач, ўз шаҳар (қишлоқ) атрофи, ўз ўлкаси ва Ватанининг картадаги тасвирини тушуниб ета оладилар.

Картани тушуниш учун градус тўри билан ишлаб боришга эътибор бериш керак. Градус тўри аҳамиятини билишлари ва ундан фойдаланиш учун пункт координаталарини топиш устида ўқувчиларни мунтазам равишда машқ қилдириб бориш зарур. Машқларни ҳаётий мисоллар билан боғлаб борилса, яхшироқ тушунилади. Масалан, ўқувчиларга ўз шаҳрида қурилган ГЭС лар, каналларнинг бошланиш, содир бўлган воқеаларнинг ўринини координаталар билан топтириш маъқул. Ўқувчилар градус тўри ва унга боғлиқ бўлган машқларни бажариш орқали горизонт томонларини, объектнинг географик ўринини ва оралиқларини билиб оладилар.

Картани тушуниш учун масштаб билан танишиш керак. Ўқувчилар картанинг қанча кичрайтирилганлигини билишлари керак. Картадаги айрим объектлар бир-биридан қанча масофада эканлигини ёки картада икки нуқта оралиғини ўлчаш каби ишларни бажаришлари лозим.

Градус тўридан оралиқларни ўлчаш мақсадида фойдала-

ниш ва машқ қилиш мақсадга мувофиқдир. Масалан, материклар географияси курсидан Евросиёнинг географик ўрни ва катталиги ўрганилганда берилган саволларга мана бундай жавоб олиш мумкин: Евросиёнинг шимолий чекка нуқтаси қайси кенгликда жойлашган? (Челюскин бурни, 78° ш. к. да.) Шимолий кутбдан Челюскин бурнигача бўлган оралиқни ўлчанг ($90^\circ - 78^\circ = 12^\circ$; $111 \text{ км} \times 12 = 1332 \text{ км}$). Евросиёнинг жанубий чекка нуқтаси қайси кенгликда жойлашган? (Пиай бурни, 1° ш. к. да) Евросиё шимолдан жанубга (километр ҳисобида) қанча масофага чўзилган? ($78^\circ - 1^\circ = 77^\circ$; $111 \text{ км} \times 77 = 8547 \text{ км}$.)

Бундай машқларни бошқа темаларда ҳам бажариш мумкин.

Картани ўқиш. Картани ўқиш кўникмаси географиянинг барча курслари давомида географик материалларни ўрганиш билан бирга шаклланади. Картани махсус машқлар ёрдамида ҳам, географик материални ўрганиш процессида ҳам ўқишга ўргатиб борилади.

Картани ўқишдан аввал картани тушуниш керак. Картани тушуниш учун эса картанинг «алифбеси»ни билиш зарур. Аммо ўқувчига карта алифбеси ўргатилса-ю, картани ўқишга оид машқлар ўтказилмаса, у самарали натижа бермайди.

Ўзбек тилида ўқитиладиган мактаблардаги асосий ўқув карталари рус тилидадир. Бинобарин, картада кўп учрайдиган географик термин ва ибораларнинг маъносини — таржимасини ўқувчиларга айтиб тушунтириб бериш керак. Ўқувчиларга географик терминларнинг русча-ўзбекча луғатини туздириб бориш мақсадга мувофиқдир. Бундай ишлар учун дарсда сарф этилган 2—3 минут вақт, ўқувчиларнинг 10—15 минут вақтини тежайди.

Картани ўқиш малакасини эгаллаш учун аввало унинг шартли белгиларини билиш зарур. Ўқувчилар жойдаги предметларни планда тасаввур қила олишлари керак. Агар ўқувчилар кўз билан чамалаб план олишда бевосита иштирок этган ва уни тушуниб етган бўлсаларгина топографик картанинг шартли белгиларини, қолаверса, бошқа географик карталарни яхши тасаввур эта оладилар.

Топографик план ва картани ўрганиб бўлгач, ўқувчилар глобус, яримшарлар, СССР ва ЎзССР табиий карталарини, кейин эса турли мазмундаги махсус карталарни ўқий ва ўргана бошлайдилар.

Картани ўқий олиш аввало оддий тарзда бўлиб, бора-бора мураккаблаштирилиб борилади. VI синф ўқувчилари оддий саволларга жавоб беришлари мумкин. Масалан, Ўзбекистонда рельефининг қандай шакллари учрайди, деган саволга, ўқувчилар картага қараб, Ўзбекистондаги муҳим тоғ ва пасттекстикларни кўрсатиб бериш билан қифояланадилар. Бундай иш VII синфда анча мураккаблаша боради. Картани ўқиш мураккаблашган сайин ўқувчиларнинг билими ҳам чуқурлашиб

боради. Масалан, Марказий Осиё ер юзасини қандай тасвирлаш мумкин? Марказий Осиёнинг ғарбида рельефининг қандай шаклини кўриш мумкин? Помирдан шимол ва шарқда қандай тоғ тизмалари жойлашган? Помирдан шарқда, у билан деярли бир кенгликда қандай тоғ жойлашган, унинг номи нима? Тибетни жанубдан қандай тоғлар ўраб туради? Унинг баландлигини аниқланг. Ҳимолай тоғлари қайси йўналишда жойлашган ва унинг узунлигини аниқланг ва ҳ. к.

Ўқувчилар кейинчалик картада берилмаган айрим маълумотларни ҳам билиб олишга интиладилар. Картани ўқиш асосида тегишли хулоса ва яқунлар чиқара олишлари учун ўқувчиларга бериладиган саволлар назарий билимларга асосланувчи, ҳодиса сабабларини аниқловчи саволлар бўлиши керак. Масалан, мана бундай: Ҳимолай тоғларининг жанубида ёгин нима учун жуда кўп-у, шимолида кам? Қорақум билан Қизилқумнинг чўл бўлишига сабаб нима? деган саволлар.

Ўқувчиларнинг картадан оладиган билимлари маълум бир тартиб, план асосида (масалан, жойнинг географик ўрни қуйидаги тартибда: жойнинг номи, у жойлашган материк, унинг географик кенлиги ва узунлиги, денгиз ва қуруқликдаги чегаралари, географик ўрнининг қулай ва ноқулайлиги) бўлиши керак.

Картани ўқиш кўникмаларини такомиллаштиришда карта бўйлаб «саёҳат» нинг аҳамияти катта. Ўқувчиларни «саёҳат» маршрутлари билан таништириш керак. Картада қилинадиган «саёҳат» билан ўқувчилар картани жонлантирадилар, картадаги объектларни ўзлари ўша жойларда бўлгандек ҳикоя қилиб берадилар.

Евросиё темасига оид бир неча «саёҳат» маршрутларини кўриб чиқайлик.

1-маршрут. Лондондан Евросиёнинг жанубий қирғоқлари бўйлаб кемада Владивостоккача саёҳат.

2-маршрут. Тошкент — Кобул — Деҳли (автомашинада) — Калькутта (поездда) — Жакарта (кемада) саёҳати.

3-маршрут. Тошкент кенлиги бўйлаб Евросиёнинг ғарбий чеккасида шарқий чеккасигача самолётда саёҳат.

Бу саёҳатларда ўқувчилар Евросиёнинг турли мазмундаги карталари, расмлар, гербарийлардан фойдаланадилар. Биринчи маршрутда ўқувчилар қандай океан, денгиз, бўғоз орқали, қайси яриморол ва ороллар ёнидан ўтганликлари ҳақида денгизларнинг музлаш ёки музламаслик сабаблари ҳақида сўзлаб берадилар. Иккинчи ва учинчи маршрутларда йўлда учраган ҳар бир жойнинг ер юзаси, денгизлар, иқлимнинг ўзига хос хусусияти, дарё ва уларнинг хусусияти, ўсимлиги ва ҳайвоноти, аҳолиси ҳақида, шунингдек саёҳат учун қулай вақт ва йўлда учрайдиган қийинчиликлар ҳақида гапириб берадилар. «Саёҳат» вақтида ҳар бир жойнинг табиий шароитини ўз ўлкасининг табиий шароити билан таққослаб борадилар. Бир маршрутга 2—3 ўқувчи (маршрутни бир неча қисмга

бўлиб) жавоб бериши мумкин. Карта бўйлаб қилинган саёҳат ўрганилган материални мустаҳкамлаш ва такрорлаш мақсадида ташкил этилиши мумкин.

Карталарни солиштириш. Ўқувчилар онгида географик тасаввур ва тушунчалар ҳосил қилишда солиштириш усули катта аҳамият касб этади. Турли мазмундаги карталарни солиштириш билан ўқувчилар бирон жойнинг географик хусусиятини аниқлайдилар, табиатнинг ўзига хос хусусиятлари ҳақида тегишли хулосалар чиқарадилар ва бир-бирига боғлиқ бўлган оддий географик қонуниятларни аниқлайдилар.

Карталарнинг бир-бирига солиштириш усули ўқувчиларнинг карталарни қунт билан ўқишларига, улардан кўпроқ маълумот олишларига ёрдам беради.

Австралия, Жанубий Америка, Шимолий Америка ва Евросиёнинг табиий географик шароитларини ўрганишда ўқувчилар меридионал йўналишда жойлашган табиат зоналарига дуч келадилар. Масалан, ўқувчиларга Шимолий Америкадаги зоналарнинг жойлашши хусусиятларини ва унинг сабабларини аниқлаш учун умумгеографик, иқлим ва ўсимлик карталарини бир-бирига солиштириш вазифаси топширилади. Ўқувчилар карталарни таҳлил қилиб океан ва денгиз оқимлари ҳамда рельефнинг иқлим шароитига таъсирини ва шунга мувофиқ ҳолда зоналарнинг жойлашшини аниқлайдилар. Шундай қилиб, турли мазмундаги карталарни солиштириш ўқувчиларга Шимолий Американинг географик ўрни ва ер юзасининг хусусияти табиат зоналарининг меридионал ҳолда жойлашшига сабабчи бўлган, деган хулоса чиқаришга имкон беради.

Солиштириш усулида картани таҳлил қилишга ўргатиш муайян бир тартиб билан олиб борилади.

Ўқувчиларга иккита картани бир-бири билан солиштириш ва табиат элементлари ўртасидаги ўзаро боғланишларини аниқлаш тавсия этилади. Масалан, Африканинг (VII синф) умумий обзорида умумгеографик ва иқлим карталаридан иқлим билан рельеф ўртасидаги, иқлим шароити билан дарё режими ўртасидаги ўзаро боғланишни аниқлаш вазифаси топширилади. Евросиёнинг табиий географик ўлкаларига географик характеристика беришда ўқувчилар бир қанча картани масалан, умумгеографик, иқлим, табиат зоналари, аҳоли ва сиёсий карталарни солиштирадилар, улар табиатнинг асосий элементлари, аҳоли фаолиятининг айрим томонлари ўртасидаги боғланишларини аниқлайдилар.

Карталарни одатда суҳбат йўли билан солиштирилади, масалан, ўқитувчи ўқувчиларга савол беради, ўқувчилар саволларга карталар асосида жавоб бериш билан фактик маълумотларни аниқлайдилар ва бу карталарни бир-бирига солиштириб тегишли хулосалар чиқарадилар.

Ўқувчиларда карта ҳақидаги тасаввурларни шакллантириш. Бундай тасаввурлар картадан географик объектларни кўрсатиш, бу объектларнинг номини ёздириш, муҳим фактлар

келтириш, кўрсатмаларни қуrollар кўрсатиш, дидактик материаллардан фойдаланиш, географик диктант олиш, схема ва карта-схемалар чиздириш, контур карталар билан ишлаш йўли билан ҳосил қилдирилади.

Ўқувчилар географик номлар ва объектларнинг ер шарида тутган ўринини билмай туриб, улар ҳақидаги маълумотларни онгли ҳолда ўзлаштира олмайдилар. Ўқитувчи ўқувчиларнинг янги географик объектлар билан таништирар экан, уларни аввал деворий картадан кўрсатиб, сўнгра бу объектларни атлас ёки дарслик картасидан топишни ва уларнинг жойлашган ўрни ҳақида гапириб беришни таклиф қилади.

Ўқувчилар айрим географик номларни (масалан, Скандинавия, Кордильера, Атлантика, Антарктида, Гольфстрим, Климанжаро, Ньюфаундленд, Сихотэ-Алинь ва ҳ. к.) ҳамма вақт тўғри талаффуз этавермайдилар. Шунинг учун жойларнинг номларини тўғри талаффуз этиш ва тўғри ёзишга ўргатиш лозим. Қийин географик номларни ургуси билан синф доскасига ёзиб қўйилса ва ўқитиб кўрилса яхши натижа беради.

Ўқувчилар географик объектларни яхшироқ эслаб қолишлари учун, уларнинг манзараси, фотосурати ёки расмини кўрсатиш зарур. Айрим ҳолларда номларнинг қердан келиб чиққанини ўрганилаётган жой билан боғлиқ бўлган воқеаларни айтиб бериш лозим.

Атоқли сайёҳ ва тадқиқотчи номи билан боғлиқ бўлган географик номларни ўрганишда, мазкур жойга қачон ва нима учун шу ном берилганлигини ўқитувчи изоҳлаб ўтади. Шу зайлда ўрганилган номлар узоқ вақт хотираларидан кўтарилмайди.

Ўқувчилар хотирасида картадаги маълумотларни мустаҳкамлашда қўлда ишланган дидактик материаллардан (шартли белгилар, доирачалар, «ўқ»лар, турли шаклчалардан) фойдаланиш ҳам яхши натижа беради.

Дидактик материаллардан бири бўлган доирачалар карта билан мустақил иш олиб боришда ҳам зарурдир. Доирачалар билан ишлаш VI, VII ва VIII синфларда олиб борилиши мумкин. Ўқувчилар картондан диаметри тахминан 1,5 см келадиган доирачаларни қирқиб оладилар. Доирачалар қизил, яшил, сариқ, зангори, жигар рангда бўлади. Тайёрланган доирачалар кичик пакетча ёки конвертда сақланади. Доирачаларнинг миқдори 25—30 та бўлиши мумкин.

Ўқувчилар доирачалар билан ишлаганда маълум рангдаги доирачаларни бир хил объектка қўйиб чиқадилар. Бу ишнинг афзаллиги шундаки, ўқитувчи ҳар бир ўқувчининг ишини яхши кузатиб боради. Ўқувчилар бу ишни қизиқиб бажарадилар. Масалан, материклар географияси курсидан Евросиёнинг Тинч океан денгизларини ўрганишда, атласдан тегишли карта варағи очтирилиб шундай дейилади:

Тинч океан денгизларига яшил доирачалар, яриморолла-

рига қизил доирачалар, оролларига сариқ доирачалар қўйиб чиқинг.

Ўқувчилар бундай ишларни қизиқиш билан бажарадилар. Ҳар бир доирача тегишли географик объектга қўйилаётган вақтда шу жойнинг номини ҳам билиб оладилар.

VIII синфда «СССР нинг географик ўрни ва чегаралари» темаси ўрганилаётганда ҳам доирачалардан фойдаланиш мумкин: СССРга, қўшни социалистик мамлакатларга қизил, капиталистик мамлакатларга оқ доирачалар қўйиб чиқилади. Бу иш бажарилиб бўлгандан кейин социалистик мамлакатлар ҳам, капиталистик мамлакатлар ҳам яққол кўриниб қолади. Бундай ишни олдиндан тайёрлаб қўйилган қизил ва оқ байроқчалар билан ҳам бажариш мумкин.

Ўзбекистоннинг фойдали қазилмаларини ўрганишда программа талаб этган фойдали қазилмаларни айтиб, картада фойдали қазилмалар чиқадиган жойига уларнинг белгилари қадаб чиқилади. Изотерма чизиқлари ва табиат зоналарининг чегараларини картада рангли иплар билан белгилаб қўйилади, шамолнинг эсиш томонлари «ўқ» билан кўрсатилади.

Баъзан карталарга белгилар ўрнига «жадвалча»лар ҳам қадаш мумкин. Масалан, Ўзбекистон картасига иқлим кўрсаткичли қуйидаги «жадвалча»лар қадалади:

Нукус ёнига

январь	— 6°
июль	+ 27°
ёғини	82 мм

Термиз ёнига

январь	+ 3°
июль	+ 32°
ёғини	133 мм

Тошкент ёнига

январь	— 1°
июль	+ 27°
ёғини	370 мм

Белгилар картага қадалганда синфнинг орқа парталарида ўтирган ўқувчиларга яхши кўринадиган бўлиши керак.

Байроқча, фойдали қазилмалар белгилари, иқлим жадвалчалари пластилин ёки тўғнағич билан, рангли иплар, «ўқ» кўрсаткичлари пластилин билан картага қадаб қўйилади.

Деворий картада ишлаётган ўқитувчи ҳам, ўқувчилар ҳам географик объектларни кўрсатиш қоидаcига, яъни дарёни бошланишидан қўйилиш жойиғача, шаҳарлар ёзувини эмас,

белги — пунсонни, океан, денгиз, материк, мамлакатларни кўрсатишга кўрсаткични объектнинг ўртасига қўйиб, кейин унинг контурини айлантириб чиқишга, яриморолларни кўрсатишда контурини айлантириб чиқишга, шунингдек карта олдидан тўғри туришга риоя қилишлари зарур.

Контур карта билан ишлаш. Контур карта билан ишлаш географик объектларнинг номларини, уларнинг карталардаги ўринларини ўқувчилар хотирасида мустақкамлайди. Ўқувчиларда географик номларни тўғри ёзишга ва тўғри талаффуз қилиш, материалларни мукаммал ўрганиш имконияти вужудга келади. Контур карта билан ишлаш ўқувчиларни оддий карта-схемалар тузишга ўргатади.

Мактабларда контур карталарни кўпинча дарс охирида тўлдирадилар ҳамда уларга уйга топшириқ тариқасида берилади. Уйда бажарилган контур карталар аниқ, чиройли бўлса ҳам бироқ кўчириб олинган ёки бошқа бир киши ишлаб берган бўлиши мумкин, бу иш ўқувчига етарли билим бермайди.

Контур карталарни синфда ишлаш яхши натижа беради, бунда ўқувчилар янги материални ўрганадилар, билимлари мустақкамланади.

Контур карта билан олиб бориладиган ишдан олдин ўқитувчи уни бажаришга доир кўрсатмалар бериши керак.

Объект контур картага туширилгач, ўқувчидан бу объект ҳақида қисқача маълумот беришни талаб қилиш мумкин. Контур картани изоҳ билан тўлдириш усулидан кенгроқ фойдаланиш керак. Контур картага тушириладиган географик номларнинг миқдори жуда кўп бўлмаслиги керак.

Контур картада бажариладиган ишлар ижодий характерга эга бўлиши, ўқувчилар бу ишларни онгли ва мустақил бажаришлари керак. Бир хил турдаги ишлар ўқувчиларни зериктириб қўяди, шу сабабдан контур картада бажариладиган ишлар хилма-хил бўлиши керак.

Контур картада қуйидаги ишларни бажариш мумкин:

1. Географик объектларни тушириш. Бунда янги материални ўрганишда ўқитувчи томонидан айtilган географик номлар ёки дарслик тексти мустақил ўқиб ўрганилаётганда учраган географик номлар контур картага туширилади.

2. Ўқитувчи бирон ўлка контурини синф доскаcига чизиб унга географик объектларни туширади. Ўқувчилар доскада ифода қилинган объектларни андаза ёрдамида дафтарига чизган контурга тушириб оладилар, Масалан, Ўзбекистоннинг рельефи ўрганилаётганда муҳим тоғ тизмалари доскадаги Ўзбекистон контурида белгиланади, ўқувчилар эса уни дафтардаги контурга туширадилар ва номларини ёзиб қўядилар. Кейинги дарсда Ўзбекистоннинг фойдали қазилмалари картасини чизиш ҳам мумкин.

3. Контур карталарга шартли белгилар тушириш. Ўқувчилар мустақил иш бажараётганларида тоғлар, вулканлар, фойдали қазилмалар, остоналар, шаршаралар, дарё ва кўллар,

йирик электростанциялар каби объектларни тегишли белгилар билан контур картага туширадилар.

4. Карта-схема ва карта-диаграмма чизиш. Контур картага тоғ тизмалари, кўп эсувчи шамоллар, денгиз оқимлари, йиллик ёгин миқдори туширилади. Уларнинг катта-кичиклиги масштаби фигуралар билан кўрсатилади.

5. Контур картада контрол иш олиш. Бу усул ўқувчиларнинг картани қанчалик ўзлаштирганлигини аниқлашда қўл келади. Контрол иш диктант характерида бўлиши мумкин.

Географик диктант аввал ўрганилган материаллар асосида ўтказилади. Бунда ўқувчилар ўқитувчи томонидан диктовка қилинган номларни контур картада тегишли ўринга ёзиб борадилар. Диктантда географик номларни ўз ўрнига ёзишдан ташқари, табиат зоналарини ажратиб ёзиш, тоғ тизмаларининг йўналишларини чизиб, номини ёзиш ёки фойдали қазилмаларни тегишли белгилар билан аниқлаш каби ишларни бажарадилар.

Контур карта билан ишлашда қуйидагиларга амал қилиш шарт: карта номи юқорига, ўқувчининг исми, фамилияси ва синфи пастда, ўнг томонга ёзиб қўйилади. Географик объектларнинг номлари босма ҳарф билан ёзилади. Дарё, тоғ тизмаларининг номи уларнинг йўналишига мослаб, шаҳар, орол, кўлларнинг номлари параллел чизиқларга параллел қилиб ёзилади. Езувлар сиёҳ ёки тушъ билан ёзилади. Контур картада бажарилиши керак бўлган ишнинг мазмуни аввал шу карта орқасига ёзиб қўйилади, сўнгра тартиб билан бажарилади. Бу ишнинг аниқ бажарилишини таъминлайди.

Контур картада олиб бориладиган иш ўз вақтида текширилиб, баҳоланиб ва тегишли кўрсатмалар берилиб турилиши лозим. Контур карталарни текширгандан сўнг ижобий ва камчилик томонларини синфда муҳокама қилиш керак. Ўқув йилининг охирида яхши ишланган контур карталар кўргазмага қўйилади.

Глобус билан ишлаш. Глобус география учун энг зарур қўлланмадир. Ер шарининг модели — глобуснинг қимматли ва ўзига хос хусусияти унинг тенг масштабигидир. Глобус — Ер ҳақида тўғри тасаввур берадиган, майдон ва энг қисқа оралиқларни (ортодромия) тўғри кўрсатадиган ва ифодалайдиган асосий ўқув қуролидир. Глобус ўқувчиларга бир қанча ноаниқ нарсаларни билиб олишга имкон беради.

Глобус билан асосан V синфдан бошлаб ишланади. Табиатшунослик курсида ернинг шарсимонлиги, қутб, меридиан, параллел ва экватор ҳақидаги тушунчалар, ернинг суткалик ва йиллик ҳаракати, ернинг «усти» ва «ости» йўқлиги каби бир қанча масалаларни фақат глобус ёрдамида ўрганиш мумкин.

Йирик географик объектлар (материклар, океанлар, мамлакатлар) нинг шакли, жойланишини глобуссиз тўғри тасаввур қилиб бўлмайди. Уларнинг яримшарлардаги тасвири глобусдаги ҳақиқий тасвирдан фарқ қилади, баъзилари эса яримшарлар ва дунё карталарида бўлиб кўрсатилади. Чунончи,

Атлантика, Тинч, Шимолий Муз океанлари ва Антарктида материги яримшарлар ва дунё карталарида икки бўлак ҳолда тасвирланади.

Ер шарининг табиати Қуёшдан тушадиган нурнинг тик ёки қиялигига боғлиқ эканлиги ҳам глобусдан ўрганилади.

Яримшарлар ва СССР карталари билан ишлаганда ўқувчиларга глобусдаги қавариқ юза картада текис юза ҳолда тасвирланишини тушунтириш керак.

Картада меридианларнинг шимолий ва жанубий йўналишларини, параллелларининг шарқий ва ғарбий йўналишларини ҳам глобусда машқ қилиб, кейин карталардан аниқланса тўғри тушунча ҳосил бўлади; географик кенглик ва узунликларни топишга, аниқлашга оид кўникмалар ҳосил қилиш учун ҳам глобусда машқ бажариш керак.

Баъзи ўқитувчилар VI синфдан кейин глобусдан фойдаланмай қўядилар. Бу тўғри эмас. Глобусдан бутун география таълими давомида фойдаланиш лозим.

Ҳаво транспорти ва ракета техникаси ривожланган ҳозирги даврда глобус айниқса катта амалий аҳамиятга эга. Ҳозир глобус аэронавигация ва космик учишларда ҳам қўлланилмокда.

Глобус барча табиий география курсларида, хусусан қуйидаги масалаларни ҳал этишда: ернинг умумий кўринишини тасаввур этишда; ернинг шарсимонлигини исботлашда; ер юзасидан кўтарилган сари горизонтнинг кенгайиб боришини тушунтиришда; материклар билан океанларнинг ўзаро ҳолати, катталиги, шакллари ўрганишда; қутб нуқтасининг хусусияти ва қутбдаги йўналишларни ўрганишда; қутб, экватор, меридиан, параллелларни ўрганишда; яримшар тушунчаларини эгаллашда; ернинг ўз ўқи атрофидаги ҳаракатини, кун ва тунининг ҳосил бўлишини тушунтиришда; Ернинг Қуёш атрофидаги йиллик ҳаракатини тасаввур этишда; Ер ўқининг орбита юзасига нисбатан оғанлигини тушунтиришда; йил фасллари ўрганишда; ойнинг ер атрофидаги ҳаракатини ўрганишда; ой фазаларининг вужудга келишини тушунтиришда; қуёш ва ой тутилишини ўрганишда; ер шаридаги «юқори» ва «қуйи» тушунчаларини ҳал этишда; ернинг катталиги ва эллипселигини тушунтиришда; ер шарининг катталигига нисбатан тоғ тизмаларининг баландлигини тасаввур этишда; градус тўрини ўрганишда; кенглик ва узунлики тасаввур этишда; географик координаталарни белгилашда; Қуёш нурининг ер шарининг турли кенгликларида турли бурчак билан тушишини кўрсатишда; тропиклар ва қутбни, доираларни тушунтиришда; ер шарининг иссиқлик минтақаларини ўрганишда; ортодромия ва локсодромияни тушунтиришда; атмосферанинг умумий циркуляциясини ўрганишда; пассатларни ўрганишда; денгиз оқимларини тушунтиришда; экспедиция, саёҳат ва учиб йўлларини кўрсатишда; жойнинг географик ўрини аниқлашда; ҳаво ва сув йўлларининг узунлигини кўрсатишда; Арктика ва Антарк-

тида тушунчаларини билиб олишда; СССР ва Ўзбекистоннинг ер шаригаги ўрнини тасаввур этишда; ер шаригаги айрим нуқталари (масалан, Тошкент билан Москва, Нью-Йорк, Токио) ўртасидаги энг қисқа масофани аниқлашда қўлланилади.

Глобусдан, одатда, карта билан бирга фойдаланилади. Баъзи масалалар аввал глобусдан, кейин картадан ўрганилади.

20-§. Кузатиш ва тажриба

Табиатни кузатиш, шунингдек, табиий географиядан ўтказиладиган тажрибалар муҳим билим манбаларидан ҳисобланади. Кузатиш ва тажриба материалларига асосланган таълимнинг аҳамияти катта.

Кузатиш. Кузатиш — ҳодиса ва объект (жой)ларни табиий ҳолатда идрок этиш мақсадида ўтказилади. Ўқувчилар кузатиш туфайли географик ҳодиса ва жойлар билан бевосита танишадилар. Ўқитувчи кузатиш натижалари ва ўқувчиларнинг ҳаёт тажрибаларига таяниб географик тушунчаларни тўғри тушунтира олади.

Кузатиш ўқувчиларнинг билиш қобилиятларини ривожлантиради, мунтазам кузатиш натижасида улар мустақил хулоса чиқаришга ўрганадилар.

Кузатиш — атрофимизни ўраб турган табиат ҳодисаларининг бир-бирига боғлиқ эканлигини тушунишга имкон беради. Кузатиш ўқувчиларда материалистик дунёқарашни шакллантиради.

Географик ҳодиса ва жойларни синфда, география майдончасида, ўз шаҳари ёки қишлоғи чеккасида, ниҳоят, ўз области ва республикаси доирасида кузатиш мумкин. Баъзи бир ҳодисанинг, масалан, об-ҳавони узоқ вақт кузатишга тўғри келса, бошқа бирини, масалан, дарё ва кўлларнинг музлаши, Қуёшнинг горизонтдан баландлигини муайян вақт ичида, яна бошқа бирини масалан, бўрон, чақмоқ, қуюнларни рўй берган вақтдагина кузатишга тўғри келади. География асосларини ўрганишда энг зарур астрономик, метеорологик, гидрологик, геоморфологик, фенологик ва комплекс кузатишларига катта эътибор бериш лозим.

Кузатишни муваффақиятли ўтиши учун ўқувчиларга кузатишнинг мақсади ва мазмунини тушунтириш, кузатиш объектларини кўрсатиш ва кузатиш олиб бориш йўллари ҳақида тегишли кўрсатмалар бериш лозим. Кузатиш ишлари программа асосида олиб борилади.

Ўқитувчи кузатиш олиб бориш учун зарур бўлган асбоблардан масалан, компас, термометр, флюгер, скафис ва бошқалардан қандай фойдаланиш кераклигини тушунтиради. Ўқувчилар кузатиш натижаларини ҳисобга олиб бориш йўллари билишлари керак.

Кузатиш ўқувчиларга географик ҳодисалар ўртасидаги алоқаларни (масалан, дарё сувининг кўпайиши ёғин ва қорнинг эришига боғлиқлиги) аниқлашга имкон беради. Ўқувчилар кузатувини донмо назорат қилиб бориш керак. Кузатиш якунларини ўқувчиларнинг ўзлари ишлаб чиқишларига эришиш муҳим аҳамиятга эга. Агар ўқувчилар ўз кузатиш натижаларининг амалий моҳиятини тушуниб олсалар, уларнинг кузатишга бўлган қизиқишлари янада ортади.

Географик кузатиш мазмунига кўра бир неча хил бўлиши мумкин: астрономик, метеорологик ва фенологик кузатишлар.

Астрономик кузатиш Қуёшнинг чиқиши ва ботиши, горизонтга нисбатан Қуёш баландлигининг ўзгариши, юлдузлар, сайёралар, Ой фазаларининг ўзгариши каби кузатишларни ўз ичига олади. Бундай кузатишлар географик қонуниятларнинг таркиб топишида катта аҳамиятга эга. Чунончи, Қуёшнинг горизонтдан баландлигини кузатишда:

1) Қуёшнинг кўринма ҳаракати Ернинг Қуёш атрофидаги йиллик ва суткалик ҳаракати оқибати эканлиги;

2) Қуёшнинг туш вақтидаги баландлиги йил давомида ўзгариб туриши;

3) ҳаво температурасининг сутка давомидаги ўзгариши Қуёшнинг горизонтдан баландлигига боғлиқлиги;

4) Қуёшнинг горизонтдан баландлигига боғлиқ ҳолда ҳаво температурасининг йил давомида ўзгариб бориши каби тушунча ва билимларнинг шаклланиб боришига имкон беради.

Метеорологик кузатишда об-ҳавони кузатиш алоҳида ўрин эгаллайди.

Об-ҳавони кузатиш ишлари III синфдан бошланиб, VIII синфларда ҳам давом эттирилади.

Ўқитувчи ўқувчиларнинг об-ҳавони кузатишни ташкил этиш ва кузатиш усуллари билан ўқув йили бошида махсус дарсда таништиради.

Об-ҳавони кузатиш ва уни таърифлаш метеорологик асбоблар билан ишлаш кўникмаларини ҳосил қилишда катта аҳамиятга эга. Бундай кузатиш ўқувчиларнинг атмосфера ҳодисалари ҳақидаги тасаввурларини ва об-ҳаво ҳақидаги билимларини аниқлаш воситаларидан биридир. Об-ҳавони V синфда, шунингдек, VI синфда «Атмосфера» темасини ўргангунга қадар оддий (ҳаво температураси, шамолнинг йўналиши, булутлилик ва ёғинларни) кузатиш кифоя қилади. Кейинчалик ҳаво босими, шамол кучи, қуёшнинг горизонтдан баландлиги каби мураккаб кузатишлар олиб борилади. Ҳаво температураси ва шамол йўналишини дастлаб бир кунда бир маротаба (1-смена ўқувчилари дарсдан сўнг, 2-смена ўқувчилари дарсдан олдин) кузатадилар. Булутлилик ва ёғинлар кун давомида кузатилиб, сўнг белгиланади. Қуёшнинг горизонтдан баландлиги ойда бир марта (ойнинг 20—24 кунларида) соат 13 да кузатилади.

Шамолнинг йўналиши ва кучи қуйидагича белгиланиб ҳисобга олинади:

- Шимолдан, кучи 3 балл. Шамолнинг кучи
 Шимол-шарқдан, кучи 2 балл. „ўқ“лардаги қанот
 Шарқдан, кучи 6 балл. билан кўрсатилади.
 Ғарбдан, кучи 5 балл. Узун қанот—2 балл,
 Жануби-ғарбдан, кучи 4 балл. калта қанот—1 балл.

4-расм. Шамолнинг йўналиши ва кучини ифодаловчи белгилар.

- Ҳаво (осмон) очиқ. Будутлилик қуйидагича
 ① Осмон булутли. белгиланади:
 ● Булут билан қопланган Ёгинлар қуйидаги бел-
 гилар билан кўрсатилади.

5-расм. Будутлиликни ифодаловчи белгилар

... ёмғир ≡ туман ▲ дўл
 * қор └ қиров ∩ шудринг

6-расм. Ёгинларни ифодаловчи белгилар.

Ўқувчилар об-ҳаво ҳолатини махсус деворий «Об-ҳаво кундалиги» га ва география дафтарларига ёзиб борадилар. VI синфнинг иккинчи ярим йилидан бошлаб об-ҳаво қуйидаги жадвал асосида кузатиб борилади.

5-жадвал

Об-ҳавони кузатиш жадвали

Ой ва кун	Ҳаво температураси	Ҳаво босими	Шамолнинг йўналиши ва кучи	Будутлилик	Ёгинлар	Қуёшнинг горизонтдан баландлиги	Изоҳ
-----------	--------------------	-------------	----------------------------	------------	---------	---------------------------------	------

Кузатилган ҳар ойлик об-ҳаво натижалари ишлаб чиқилади. Ўқувчиларни янада мураккаброқ кузатишга тайёрлаш мақсадида: ойнинг қайси кунда температура энг паст бўлди? Шамол кўпроқ қайси томонга эсди? Будутли ва будутсиз кунларнинг нисбати қандай? Ёгиннинг қайси турлари ёғди? каби саволларни бериш мумкин.

Об-ҳавони кузатиш натижалари ўқув йилининг охирида таҳлил қилинганда, ундаги ўзгариш сабабларини ва элементлари ўртасидаги алоқаларни изоҳлашга алоҳида эътибор бериш лозим.

Куз, қиш ва баҳор ойларида ҳавонинг ўртача температураси қандай ўзгарди? Сабаб нима? Қуёш баландлигининг ўзга-

риши об-ҳавога қандай таъсир кўрсатди? Ёгинлар фасллар бўйича қандай ўзгарди?

Ойлар ва фаслларда об-ҳавонинг ўзгариши билан қандай қонуниятлар кузатилади?

Фенологик кузатишлар. Фенологик кузатиш—табиат ва табиат объектларидаги мавсумий ўзгаришларни кузатишни назарда тутати.

Табиий география курсларида, хусусан табиатшунослик ва Ўзбекистон ССР табиий географияси материалларини ўрганиш жараёни ўсимликларнинг гуллаши, меваларининг пишиб етилиши, ҳазонрезгилик, қушларнинг учиб келиши, учиб кетиши каби мавсумий ҳодисаларни кузатиш билан боғланган.

Жонли табиатнинг мавсумий ривожланиш қонуниятларини шароит ва ташқи муҳитга боғлиқ ҳолда ўрганувчи фан — фенология дейилади.

Табиатда (масалан, экскурсияда), қишлоқ хўжалик ишлаб чиқаришида, мактаб ўқув-тажриба участкасида, география майдончасида фенологик кузатишлар олиб борилади. Бу кузатишлар об-ҳаво кузатиш билан бевосита боғлиқ.

Табиатдаги мавсумий ҳодисаларни кузатишдан кўзда тутилган асосий мақсад қуйидагилар:

1) мавсумий ҳодисалар ҳар қандай жой табиатининг асосий хусусиятидан иборат эканлигини ўқувчилар онгига етказиш;

2) табиатдаги даврий ҳодисаларни ўрганиш халқ хўжалиги учун катта аҳамиятга эга эканлигини ўқувчиларга аниқ мисоллар билан кўрсатиб бериш;

3) ўқувчиларда табиатга муҳаббат ҳисси ва уларда мустақил тадқиқот ишлари олиб бориш иштиёқини уйғотиш;

4) ўқувчиларни фенологик кузатишлар олиб бориш методикаси билан таништириш;

5) ўсимликлар ҳаёти ва ҳайвонот оламида рўй берадиган мавсумий ўзгаришлар мазкур жойнинг табиий иқлим шароитига боғлиқ бўлиб, даврий такрорланиб туришига ўқувчиларни ишонтириш;

6) ўқувчиларда фенологик кузатишлар ҳаво температураси, ўсимликларнинг ривожланиши, ҳайвонот оламининг ҳаёти, шунингдек инсон фаолияти, қуёшнинг горизонтдан баландлигининг мавсумий ўзгаришига боғлиқлигини аниқлашга имкон бериши ҳақидаги тушунчани шакллантириш.

Фенологик кузатишлар жонажон табиат ҳодисалари орасидаги энг муҳим боғлиқликларни кўриш имкониятини беради. Масалан, майнанинг сайраши, гунафшанинг очилиши—баҳор бошланганлигидан дарак беради. Шафтолининг гуллаши — баҳордаги кеча-кундуз тенглигига, олманинг гуллаши — тоғ олди районларида дарё сувининг кўпайишига тўғри келади. Гилос ва қулупнайнинг пишиши эса — ёз бошланганлигидан далолат беради ва ҳ. к.

Умуман кузатишга онд маълумотлардан ўқув жараёнида —

янги материални ўрганишда, ўқувчиларнинг билим ва кўникмаларини аниқлашда фойдаланиб борилса, ўқувчиларнинг билимини аниқ ва мустаҳкам бўлишига ёрдам беради.

Кузатишга оид кўникмаларнинг амалий аҳамияти катта.

б-жадвал

Фенологик кузатиш программаси¹

Кузатиладиган ҳодисалар	Ой ва кун	Кузатувчи	Изоҳ
Суткалик температура 0° ли дастлабки кун			
Қорнинг эриб тугаши			
Майнинг биринчи сайраши			Баҳорнинг бошланиши
Бойчечак очилиши			
Лайлак келиши			
Мусичанинг ин қуриши			
Ўрик гуллаши			
Толнинг барг чиқариши			Кун ва туннинг бараварлашуви
Шафтоли гуллаши			
Олча гуллаши			
Булбулнинг дастлабки сайраши			
Ўсмолиларнинг инидан чиқиши			Дарё сувининг кўпайиши
Олма гули			
Қалдирғочнинг келиши			
Дастлабки момақалдиқ			
Атиргул очилиши			
Қулупнай пишиши			Ёз бошланиши

Тажриба. Тажриба ҳодисани тадқиқотчи вужудга келтирган сунъий шароитда ўрганиш мақсадида ўтказилади. Шундай географик ҳодисалар борки, ўқувчи уларни табиатда бевосита кузатиш имкониятига эга эмас. Айрим ҳодисалар (масалан, тоғ ва водийларнинг ҳосил бўлиши) шунча секин рўй берадики, ҳатто уни кузатиш учун киши ҳаёти етмайди. Бу хил табиий географик ҳодисаларни тажрибасиз ўрганиб бўлмайди.

Тажриба методи ўрганилаётган ҳодисани кузатишга нисбатан анча батафсил ва чуқур таҳлил қилишга, унинг моҳиятини тушунишга, сабабларини бошқа ҳодисалар билан боғлиқ томонларини аниқлашга имкон беради.

Тажриба ўқувчиларнинг ижодий қобилиятларини ривожлантиришга, уларда билим олишга тадқиқотчилик нуқтаи назаридан ёндашишга ёрдам беради. Тажриба ўқувчилар фаолиятини

¹ Жадвалдаги кузатиладиган ҳодисалар рўйхати маҳаллий шароитга қараб ўзгартирилиши мумкин.

активлаштириш билан бирга уларнинг диалектик-материалистик, атеистик дунёқараш руҳида тарбиялашда муҳим аҳамиятга эга.

Тажрибалар ўқувчиларга объектнинг хоссалари ва ҳолатининг ўзгариши, ривожланишини кўриш ва идрок этишга имкон беради. Бу жиҳатдан ҳеч қандай метод тажрибанинг ўрнини боса олмайди. Демак, ўқувчиларга эмоционал таъсир кўрсатиш кучига кўра бу метод барча таълим методларидан устун туради.

Тажрибалар ўқитувчи раҳбарлиги ва назорати остида ўқувчилар томонидан бажарилади. Ҳар бир тажриба ўқитувчидан жиддий тайёргарлик талаб этади. Тажриба учун зарур бўлган барча асбоблар ҳозирлаб қўйилиши, ўқитувчи тажриба ўтказиш техникасини мукамал эгаллаган бўлиши, тажриба жараёнида қўлланиладиган асбоб ва воситалардан моҳирона фойдалана олиши керак. Ўқитувчи тажриба ўтказиладиган дарсга тайёргарлик кўриш вақтида тажрибанинг барча босқичларини бажариб кўриши, уларнинг изчиллигини пухта ўйлаб кўриши лозим.

Географияга доир дастлабки маълумотлар табиатшунослик курсидан олинади, энг кўп тажриба ҳам шу курсда ўтказилади.

V синф табиатшунослик таълимида ўтказиладиган тажрибаларни шартли равишда икки гуруҳга бўлиш мумкин:

- 1) Дарс жараёнида, синфда ўтказиладиган тажрибалар;
- 2) География майдончасида, мактаб ўқув-тажриба участкасида ўтказиладиган, синфдан ташқаридаги тажрибалар.

География майдончасида: а) сув сатҳи ва қуруқлик юзасидаги ҳаво температурасининг ўзгариши; б) баландга кўтарилган сари ҳаво температурасининг ўзгариши; в) жарларнинг ҳосил бўлиши ва г) дарё водийсининг вужудга келиши каби масалаларни тажрибада кузатиш мумкин.

Табиатшунослик курсида синфда, янги материални ўрганиш билан боғлиқ ҳолда ўтказиладиган айрим тажрибаларга тўхтаб ўтамиз.

Сув бўлимида сувнинг исиганда кенгайиб, совуганда торайишини қуйидаги тажриба билан тушунтириш мумкин. Колбага сув қуйилади ва сувга бир неча томчи сиёҳ томизиб рангдор қилинади. Сувнинг колбадаги сатҳи (колбанинг ингичка қисми)га ип бойлаб белгиланади. Колбанинг оғзи ўртасидан шиша найча ўтказилган пробка билан яхшилаб беркитилади. Колбадаги сувни спирт лампаси алаңгасида қиздирилади ёки қайноқ сувли идишга солиб иситилади. Шунда сув ип билан белгилаб қўйилган сатҳдан юқори кўтарилиб, шиша найча ичига киради. (Дарсликдаги «Сувнинг исиганда ва совиганда ўзгариши» темасига қаралсин.)

Тупроқнинг хоссаларини ўрганишда тажриба асқотади. Турли хоссадаги тупроқларнинг сувни қай тариқа ўтказишини қуйидаги тажриба ёрдамида аниқлаш мумкин.

Иккита шиша воронка штативга ўрнатилади. Воронкаларнинг пастки тешиги пахта билан беркитилади. Биринчи воронкага ярим стакан соз (гил) тупроқ, иккинчисига ярим стакан қумли тупроқ солинади. Воронкалардаги тупроқлар устига ярим стакандан сув қуйилади. Тажрибада сув гил тупроққа нисбатан қум тупроқдан яхшироқ ўтиши аниқланади, қумли тупроқ юзасига қуйилган сувнинг деярли ҳаммаси ундан ўтиб кетади, гил тупроқ кўп сув ўтказмай тутиб қолади.

География курсларида табиатшунослик, физика ва химия фанларига нисбатан тажриба кам ўтказилса-да, табиий география бошланғич курсининг айрим темаларини тажрибасиз тушунтириш қийин. Тажриба янги билимларни ўрганиш вақтида синфда ёки география майдончасида ўтказилиши мумкин.

Табиий география бошланғич курсидан, дарсда қуйидаги тажрибаларни ўтказиш мумкин:

Литосфера темасида чўкинди тоғ жинслари устида тажриба ўтказилади. Бунинг учун бир литрли шиша банкага яримроқ қилиб сув солинади, кейин унга икки қошиқ йирик қум ва икки қошиқ соз тупроқ солиб, чайқатиш керак, кейин стол устига қуйилади. Бунда ўқувчилар олдин қум, сўнггра лойқа чўкишини кўрадилар. Шундан кейин ўқувчиларга мазкур тажриба билан боғлиқ бўлган мана бу саволларни бериш мумкин:

а) қайси жинс олдинроқ чўкди? б) нима учун идиш тагида ҳосил бўлган жинсга чўкинди жинс дейилади? в) чўкинди жинсларни қайси белгиларига қараб аниқлаш мумкин?

Гидросфера темасида оддий ва артезиан қудугининг тузилишини, сувнинг тушиш бурчагига қараб грунтнинг ювилишини; шаршаранинг ҳосил бўлишини тажриба ёрдамида кўрсатиш мумкин.

Атмосфера темасида табиатда ҳавонинг борлиги ва унинг босимини, босимни юқори кўтарилган сари камайишини, булут ва ёмғирнинг ҳосил бўлишини, қуруқлик ва сувнинг турлича исиши ва турлича совишини тажрибада кўрсатиш мумкин. Булут ва ёмғирнинг ҳосил бўлишини тажрибада кўрсатиш учун баландлиги 25—30 см келадиган шиша идиш олинади. Идишнинг деворлари терчиламаслиги учун олдин бир оз қиздирилади. Идиш ичига бир оз иссиқ сув солинади, унинг тагидан спирт чироғи ёқиб қиздирилади. Агар идишнинг оғзи муз солинган бирон мослама билан беркитилса (7-расм), муз остида «булут» пайдо бўлади. Бир оздан сўнг бу булутдан «ёмғир» ажраб чиқа бошлайди.

Қуруқлик ва сувнинг турлича исишини тажрибада кўрсатиш учун иккита бир хил идиш олинади, идиш металл, шиша ёки чиннидан бўлиши мумкин. Идишнинг узунлиги 15—20 см, эни 7—10 см, қалинлиги 5 см дан кам бўлмаслиги керак. Идишларнинг бири қуруқ тупроқ билан, иккинчиси — сув билан тўлдирилади. Иккала идишга биттадан термометр қўйилади. Тажриба бошланмасдан аввал иккала идишнинг температураси бир хил (тахминан 18°) бўлиши керак. Идишларни қуёш

нурида (ёки қалпоқли стол чироғи ёрдамида) иситиш мумкин. 30—35 минут чамаси иситилгандан сўнг идишлардаги температура яна ўлчанади. Тупроқ температураси тахминан 40° га етганда сув температураси +21° бўлади, холос. Агар идишларни 30—35 минут салқин жойда совитилса тупроқ температураси 17° гача, сув 19° гача пасаяди. Демак, тупроқ температураси 22° исиганда, сув 3° исиган, тупроқ 23° совиғанда, сув 2° совиған, холос.

Тажриба натижасида ўқувчилар қуруқлик тез исиб, тез совиши, сув секин исиб, секин совишига, бунинг натижасида иқлим ҳам ўзгаришига ишонч ҳосил қиладилар. География майдончасида қуруқлик ва сув юзасидаги температуранинг ўзгариши, юқори кўтарилган сари ҳаво температурасининг пасайиши, жарларнинг, дарё водийларининг вужудга келиши каби ҳодисаларни тажриба асосида билиб олиш мумкин.

Тажрибани самарали ўтказиш учун қуйидагилар талаб қилинади: тажриба янги билим ўрганиш билан боғланган бўлиши, тажрибага киришишдан аввал унинг мақсади ва мазмуни билан ўқувчиларни таништириш, тажрибаларнинг мазмунига тегишли саволлар бериб бориш, ўқувчилар олиб бораётган тажриба устида назорат қилиб туриш тажриба натижасини ўқувчилар томонидан муҳокама қилиниши талаб этилади. Тажриба узоқ вақт давом этмаслиги керак. Тажрибанинг самарадорлиги ўқитувчининг тайёргарлигига боғлиқ.

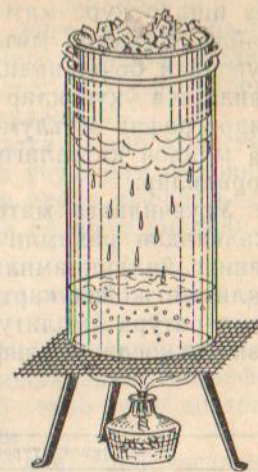
21-§. Амалий ишлар

География таълими кўпгина амалий ишлар бажаришни талаб этади. Амалий ишлар курс мазмунига қараб белгиланади. Амалий ишларни олиб боришдан мақсад — турли мазмундаги карталар ва глобус билан ишлаш, табиатни кузатиш каби географияга хос кўникма ва малакалар ҳосил қилишдан иборат. Амалий ишлар асосан икки хил йўл билан олиб борилади:

а) синфда бажариладиган; б) синфдан ташқарида бажариладиган амалий ишлар.

Амалий ишлар ўқувчиларнинг назарий билимларини амалда татбиқ этишга, материалларни онгли ва пухта ўзлаштиришга, амалий аҳамиятга эга бўлган кўникма ва малакаларни шакллантиришга имкон беради.

Ўқувчилар рақамли маълумотлар билан ишлаганларида турли жадвал, график ва диаграммалар тузишга ўрганадилар.

7-расм. Булут ва ёмғирнинг ҳосил бўлишини кўрсатувчи тажриба

Бу ишлар курс материалларини яхши ўзлаштиришни таъминлайди. Рақамли маълумотлар билан ишлаш табиатшунослик курсидан бошланади. Материклар географиясини ўрганилаётганда эса ўқувчилар ўқитувчи раҳбарлигида табиат (иқлим ва гидрографик маълумотлар) ҳақидаги рақамли маълумотларни ва майдон катталигини жадвал тарзида дафтарларига чизиб борадилар.

Ўқувчиларга материклар географиясидан қуйида берилган жадвалдан рақамли маълумотлар асосида ҳаво температура-сининг йиллик амплитудаси ва иқлим типини аниқлашни, шу иқлимли жойни картадан кўрсатишни, турли иқлим типидagi температура амплитудаси, ёгин режимини ўз жойи иқлими билан таққослаш вазифасини топшириш мумкин.

7-жадвал

Ҳаво температураси			Йиллик ёгин миқдори	Иқлим типи
Январь	Июль	Йиллик амплитуда		
+ 5°	+ 15°		500 — 100 мм	
— 10°	+ 30°		300 мм дан кам	
— 20°	+ 5°		300 мм	

Бундай жадваллар билан ишлаш иқлим типларини онгли равишда ўзлаштиришга ёрдам беради. Рақамли маълумотларни график тарзда ифодалаш ва уни ўқишни биринчи дарсдан ўргатиш зарур. Кейинги синфларда бу иш аста-секин такомиллаштирилиб борилади.

Синфдан ташқари ўтказиладиган амалий ишлар — план олиш, турли ўлчов ишларини бажариш, табиат элементларини кузатиб бориш, ер қатламларининг тузилишини далада кўриш ва бошқа бир қанча ишларни бажаришдан иборат.

Кузатиш ва жойда олиб бориладиган амалий ишларга оид кўпгина кўникма ва малакалар, асосан, табиатшунослик ва табиий география курсларидаги синфдан ташқари ўтказиладиган амалий ишларда кузатиш алоҳида ўрин тутати. Кузатиш юзасидан олиб бориладиган амалий иш V синфдан бошланиб, VI синфда «Атмосфера» темасида такомиллашади. Бу иш IX синфда Ўзбекистон ССР табиий географияси ўрганилаётганда кенг қўламда олиб борилади, айрим билимлар кузатиш маълумотларига асосланиб ўрганилади.

Географияни ўрганишда олиб бориладиган амалий ишларнинг қўлами жуда кенг, масалан, жойда ориентирлаш, план олиш, об-ҳаво ва табиатдаги мавсумий ўзгаришларни кузатиш, осмон jismlарини кузатиш, рақамлар билан ишлаш. Амалий ишни бошлашдан олдин ўқитувчи ўқувчиларга унинг бажари-

лиши ҳақида тегишли маслаҳатлар бериши, иш усуллари ва бажариш тартиби ҳақида сўзлаб бериши, сўнгра ишнинг бажарилишини кузатиб бориши керак. Ўқувчилар амалий ишларнинг бажариш усуллари билиб олганларидан кейин, уларни ўзлари мустақил бажара оладиган бўладилар.

Ўқувчиларни ижтимоий фойдали меҳнатга жалб этиш географик билим олиш ва уни кенгайтириш учун янги имконият яратади. Бу ҳол географияни ҳаёт билан янада яхшироқ боғлайди, меҳнатга коммунистик муносабатда бўлишга ундайди.

22-§. Синф доскасидан фойдаланиш

География таълими воситаларидан бири — синф доскасидан фойдаланишдир. Синф доскасидан фойдаланиш география таълимида алоҳида ўрин тутати. Шундай экан синф доскасидан имконияти борича фойдаланиш зарур.

Янги темани ўрганиш процессида ўқитувчи синф доскасига шу темани, унинг планини ёки айрим географик объектлар (масалан, денгиз, бирон табиий географик ўлка)ни таърифлаш планини ёзиб қўяди. Ўқувчилар талаффуз қилиши қийин бўлган термин ва номларни синф доскасига тегишли урғуси билан ёзиб қўяди. Ўқувчиларга бериладиган топшириқлар, амалий ишлар ва график-схемалар ҳам доскага ёзиб қўйилади. Синф доскасига чизилган чизма ва расмлар ўқувчилар томонидан маълумотни пухта ўзлаштиришга, уларнинг фаолиятини оширишга, географик объектлар ва ҳодисаларни аниқ кўрсатишга ёрдам беради.

Синф доскасига чизиладиган чизма ва расмлар ўқитувчининг ифодасини мазмунан бойитади. Дарсликда берилган расм ва диаграммаларни синф доскасига чизиб кўрсатиш шарт эмас.

Қартани ўзлаштиришга ёрдам берадиган усуллардан бири синф доскасига карта-схема чизишдир.

Таълим жиҳатидан карта-схема чизиш тайёр картани кўрсатишдан афзалдир. Синф доскасига чизилган карта-схемадаги маълумотларни ўқувчилар контур картага туширишлари, баъзан (чизма мураккаб бўлмаганда) уларни ўз дафтарларига кўчириб олишлари ҳам мумкин. Синф доскасига чизиб кўрсатиладиган карта-схемалар яхши чиқиши учун ўқитувчи доимо машқ қилиши керак. Мураккаб контурли материклар (масалан, Евросиё) нинг карта-схемасини синф доскасига чизиш анча қийин. Бу ҳолда уларнинг андазасини қалин картон ёки фанердан тайёрлаб, унинг контурини синф доскасига бўр билан чизилади. Вақтни тежаш мақсадида олдиндан кўчма доска ёки синф доскасига уларни чизиб, устига парда ташлаб қўйиш ҳам мумкин.

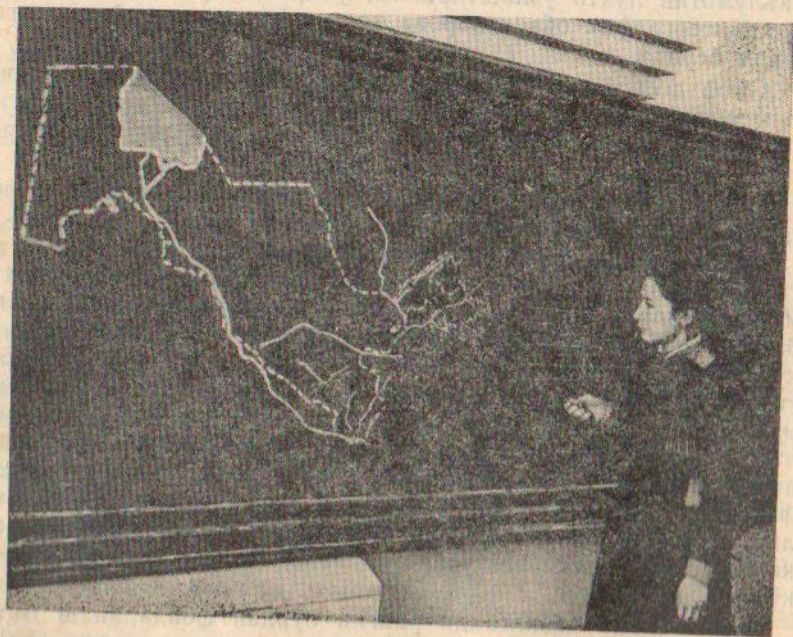
Карта-схема чизилганда рангли бўрдан фойдаланиш маъқул, бу ҳолда бир карта-схемада бир неча маълумотни ифода

қилиш имконияти туғилади. Масалан, тоғ йўналишлари — жигар ранг, январь изотермаси — зангори, июль изотермаси — қизил бўр билан, денгиз — зангори, пасттекислик — яшил ва қир — сариқ бўр билан ёзилади.

Синф доскасига туширилган карта-схемадаги объектларни ўқитувчи деворий ўқув картадан кўрсатиб борса, ўқувчилар уларни ўз атласларидан топиб борсалар, карта билан карта-схема бир-бирига боғланади.

Синф доскасига доимий карта-схема — контур карта ҳам чизиб қўйиш мумкин. Масалан, синф-кабинет доскасига чизиб қўйилган Ўзбекистон ССР карта-схемасидан «Ўзбекистон ССР» темаси ўрганилганда фойдаланилади. Синф доскасига ярим-шарлар ёки СССР картасини чизиб қўйиш ҳам мумкин. Синф доскасига чизилган доимий карта-схеманинг ёзуви доимий бўлмайди. Бу карта-схемалардан картани ўрганишда ё бўлмаса ўқувчилар билимини синаб кўришда ҳам фойдаланиш мумкин.

Ёзувсиз картанинг ёзувли картадан фарқи шундаки, географик объектлар аниқ ажралиб туради. Картада ёзувларнинг ўқилиши ўқувчилар диққатини географик объектларга жалб этади ва уларнинг жойларини хотирада сақлаб қолишга имкон беради. Бундай карта-схема ўқувчиларнинг географик номларни билишга доир турли мазмундаги ўйинлар ўтказиш учун ҳам қўл келади. Доимий карта-схема ўқитувчини ҳар дарсда синф доскасига карта-схема чизишдан озод қилади.

8-расм. Синф доскасига чизилган Ўзбекистон ССР карта-схемаси.

Синф доскасидан тўлиқ фойдаланиш мақсадида карта илдиган махсус мослама, шунингдек карта-схема, расм, жадвал, диаграммаларни сақлаш учун махсус яшиқлар ясаб, синф доскаси ёнига ўрнатиш мумкин.

23-§. География дафтари

Ўзбек тилида стабил дарсликлар вужудга келгунга (1936 йилга) қадар география дафтари фақат зарур географик маълумотларни ёзиш мақсадида тутиб келинган. Стабил география дарсликлари вужудга келгандан сўнг географик материалларни дафтарга ёзишга эҳтиёж қолмади. География дафтари географик материаллар конспектини ёзиш учун керак, деб тушунувчилар бундай дафтарни тутиш шарт эмас, деган фикрга келганлар. Бундай фикр, география дафтарининг аҳамиятига тор назар билан қарашдан, унинг география таълимидаги ролига етарли эътибор бермасликдан келиб чиққан эди. Дафтар билан ишлаш география таълими методларидан ҳисобланмаса ҳам, географиядан бериладиган билим асосларини ўзлаштиришда аҳамияти катта.

Ўқувчилар географик қонуниятлар, термин, номи ва рақамларни дафтарларига ёзиб борар эканлар, бу уларнинг хотираларида мустаҳкам ўрнашиб қолади. Ўқувчилар география дафтарларига табиатдаги кузатиш натижаларини, чиқарилган хулосаларни ёзиб борадилар, схема ва жадваллар, карта-схемалар, диаграмма ва графикларни чизиб борадилар.

География дафтари: ўқувчилар томонидан ўзлаштирилган маълумотларни мустаҳкамлайди; дарсликдан олинган билимларни кенгайтиради, чуқурлаштиради ва янада аниқлаштиради; ўқувчиларда махсус географик кўникма ва малакалар ҳосил қилишга ёрдам беради; таълимнинг кўргазмали ва қизиқарли бўлишига имкон беради; ўқитувчи томонидан берилган вазифа ва топшириқларни синфда ва уйда бажаришни осонлаштиради, ўқувчиларнинг географик саводхонлигини оширади; ўқувчиларни ўз ишларига муҳаббат ва масъулият билан қарашга ўргатади. Ўқувчилар аниқ, узоқ вақт эсда қолиши зарур бўлган маълумотларни, рақамларни дафтарларига ёзиб оладилар.

Фан янгиликлари ва айрим ўзгаришларни дарсликда ўз вақтида акс эттириш имконияти йўқ. Бинобарин, ўқувчилар дарсликда берилмаган ва ўқитувчи томонидан қўшимча қилинадиган маълумотларни дафтарларига ёзиб боришлари керак. Ўлкашуносликка доир айрим маълумотларни дафтарга ёзиб қўйиш билан ўқувчилар ўз республикаси географиясини пухтароқ ўрганиш ва уни бошқа территориялар билан таққослай олиш имкониятига эга бўладилар.

Ўқувчилар дарслик тексти билан мустақил иш олиб борганларида ўша текстин ўрганиш юзасидан тузиладиган планни

ҳам дафтарга ёзиб қўядилар. Масалан, ўқитувчи ўқувчиларга материклар географияси дарслигидан Африка «саванна зонаси»ни ўрганиш планини тузиб чиқишни тавсия этади. План тахминан қуйидагича тузилиши мумкин: саванналарнинг тарқалган жойлари; саванна зонасининг ўзига хос хусусиятлари; тупроғи; ўсимликлари; ҳайвонот дунёси; аҳолисининг асосий машғулоти.

Дарслик тексти асосида тўлдириладиган жадваллар ҳам дафтарга чизилиб, графалари тегишли рақам ва маълумотлар билан тўлдирилади.

Баъзан дарслик текстлари охирида бериладиган машқ ва топшириқларга ёзма жавоб беришга тўғри келади. Бундай ҳолда савол ёки топшириқлар дафтарга кўчирилади ва уларга ёзма жавоб берилади.

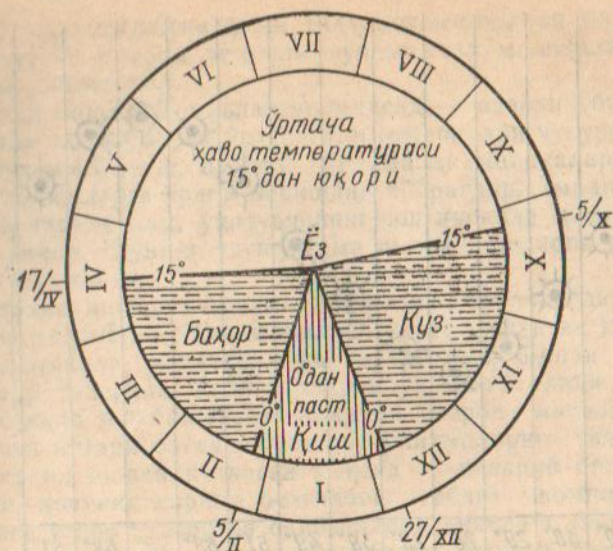
Ўқувчиларга қизиқарли ҳодиса ва объектлар ҳақида қўшимча адабиётлар ўқишни тавсия этилганда, улар адабиётнинг ва муаллифнинг номини география дафтарига ёзиб қўядилар.

География дафтарига айрим янги термин ва номларга изоҳ бериб ёзиб борилади. Масалан, атмосфера — ер юзини ўраб турган ҳаво қатлами. Қўлтиқ — океан ва денгизларнинг қуруқлик ичига ёриб кирган қисми. Яриморол — қуруқликнинг сув ичига ёриб кирган қисми. Дарё ҳавзаси — дарё сув йиғадиган жой. Зирдарё — «сир қабилиси» исмидан олинган. Исландия — «Музлар мамлакати», Помир — «Қуёш оёғи», Ҳимолай — «Қорлар макони», Гоби — «чўл», Сахрон Қабир — «катта чўл», Индонезия — «ороллардаги Ҳиндистон», Гвадалквивер — «Катта водий», Гвадиана — «бой водий», Жазoir — «орол», Нидерландия — «паст мамлакат», Хуанхэ — «сарик дарё», Пекин — «шимолий пойтахт», Миссисипи — «катта дарё», Иртиш — «ер теш», Алдан — «олтин», Ямал — «ёр чеккаси», Байкал — «бой кўл», Тяньшань — «осмон барабар тоғ» ва бошқалар.

Рақамлар ҳисоблаш, таҳлил қилиш ва хулосалар чиқариш мақсадида дафтарга ёздириб борилади. Масалан, VI синфда сутканинг ўртача температурасини топиш учун қуйидаги рақамлар берилиши мумкин: соат 1 да $+10^{\circ}$, соат 7 да $+8^{\circ}$, соат 13 да $+24^{\circ}$ ва соат 19 да $+14^{\circ}$. Сутканинг ўртача температурасини ҳисобланг. Ўқувчилар бу рақамларни дафтарларига ёзиб олиб ўртача ҳисобини чиқарадилар: $10 + 8 + 24 + 14 = 56$; $56 : 4 = 14$. Сутканинг ўртача температураси $+14^{\circ}$ бўлган.

Ўқувчилар география дафтарларига ҳар қайси тема юзасидан карта-схемалар, масалан, Ўзбекистоннинг географик ўрни, тектоникаси, ер юзаси, фойдали қазилмалари, изотерма ва ёғинлари, дарё ва кўллари, тупроқ, ўсимлик, ҳайвонот дунёсига доир карта-схемалар ишлаб борсалар, бундай дафтарлар ажойиб қўлланмага айланиши мумкин.

Дафтарга чизилган карта-схемалар оддий усулларда ва

9-расм. Тошкентнинг йил фасллари тасвирловчи секторли диаграмма.

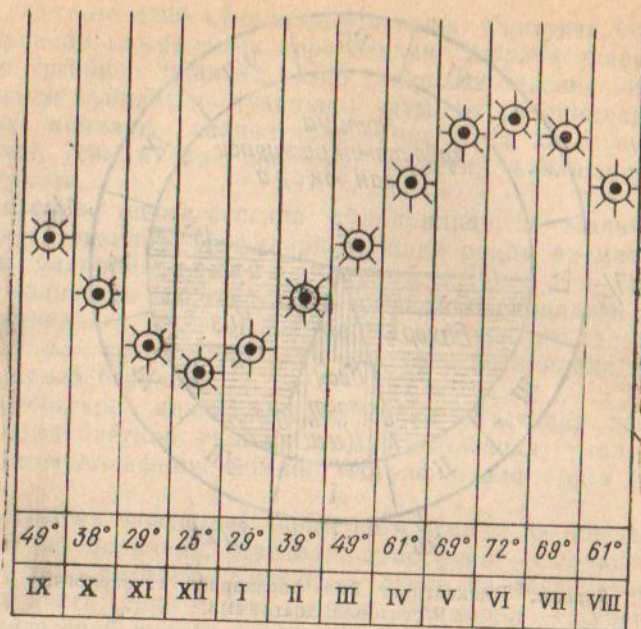
схематик тарзда бажариладиган бўлгани учун ўқувчилар қийналмайдилар. Аксинча, уларни ҳавас ва қизиқиш билан бажарадилар, ҳатто ўқувчилар худди шу усулда ўзларининг табиий географик районларига доир карта-схемалар, карта-диаграммалар ишлайдилар.

Ўқувчилар кузатиш якунларини ҳам тегишли белгилар билан дафтарларига қайд қилиб борадилар. Масалан, об-ҳаво кузатиш натижаларини дафтар варағининг бир томонига ёзиб, иккинчи томони об-ҳаво якунларини ишлаб чиқиш учун очиқ қолдирилади. Об-ҳаво кузатиш якуни, ҳаво температураси, босим, булутли кунлар ва ёғин миқдори график ва диаграммаларда акс эттирилади.

Булардан ташқари, дафтарга йил фаслларига доир секторли диаграмма ҳам чиздириш мумкин. Фаслларнинг бошланиши ва тугаши вақти доирага рақамлар билан белгилаб қўйилади. Масалан, Тошкент шаҳрининг йил фасллари 9-расмдагидек чизини мумкин.

Ҳар ойда кузатиш маълумотлар асосида ўқувчи ўзи яшаб турган жойда Қуёшнинг йил давомида горизонтдан баландлигини (ойлар бўйича) қуйидаги график билан белгилаши мумкин (10-расм).

География дафтарида текстлар қисқа ва тушунарли қилиб ёзилиши, график ва схемалар эса аниқ ҳамда тўғри ишланиши керак. Катакли қоғозга расм солиш, жадвал ва графиклар чизини осон бўлганлигидан география дафтари катакли бўлгани маъқул.

10-расм. Тошкентда йил давомида Қуёшнинг горизонтдан баландлиги

Ўқувчиларнинг география дафтарларини ой сайин текшириб, баҳо қўйиб бориш керак. Намунали тутилган география дафтарлари ўқув йили охирида кўргазмага қўйилиши мумкин.

24-§. Ўқувчиларнинг мустақил ишлари

География таълимининг асосий вазифаларидан бири ўқувчиларни янги билимларни мустақил ўрганиш ва олган билимларини амалда татбиқ эта олишга ўргатишдан иборат.

Психолог ва педагогларнинг таъкидлашича, ўқувчи билим олишда мустақилликка ўргатилмаса, унинг олган билимлари юзаки бўлади. Б. П. Есипов, М. А. Данилов, Л. В. Занков ва Г. С. Асоноваларнинг асарларида ўқувчиларнинг мустақил ишлари таълимининг самарали воситаси деб таъкидланган.

Ўқитувчи ва методистлар ўртасида мустақил ишларнинг мазмуни ҳақида ягона фикр йўқ. Айрим методистлар ва мактаб ўқитувчилари «мустақил иш» билан «амалий иш» тушунчаларини бир хил тасаввур этадилар. Фикримизча ўқувчиларнинг мустақил ва амалий ишлари бир-биридан тафовут қилади.

Амалий ишлар — табиат ҳодисаларини кузатиш, кузатиш асбоблари билан ишлаш, тажриба ўтказиш, план олиш, тепалик баландлигини ўлчаш, дарёнинг эни, чуқурлиги ва оқим тезлигини ўлчаш каби ишларни ўз ичига олади. Бу ишлар

Ўқувчиларни география фани тадқиқот методлари билан таништириш ва уларда тегишли кўникма ва малакалар ҳосил қилишга қаратилган.

Амалий ишлардан кўзланган мақсад — назарий билимларни амалда татбиқ этиш, ўрганилган материални чуқурроқ, пухтароқ тушуниб етиш, амалий кўникма ва малакаларни эгаллашда ўқувчиларга ёрдам беришдан иборатдир. Амалий ишлар оммавий тарзда ҳам, ўқитувчининг иштирокида ҳам бажарилиши мумкин. Шунинг учун ҳамма амалий ишларни мустақил иш деб бўлмайди.

Мустақил ишлар — янги материални ўрганиш, дарслик ва қўшимча адабиётлар билан ишлаш, картографик ва кўрсатмалли қўлланмалар, коллекция ва гербарийлар билан ишлаш, докладлар тайёрлаш каби ишларни ўз ичига олади. Ўқувчилар мустақил иш бажараётганларида бирон масалани ҳал этиш учун илгари олган билим ва кўникмаларига таянадилар.

Мустақил ишдан кўзлаган мақсад — назарий билимларни эгаллаш, қонуниятларни белгилаш, табиат компонентлари орасидати ўзаро таъсир ва оқибатларни аниқлаш, билим олиш кўникмаларини ҳосил қилишдан иборат. Ўқувчи бирор масалани тадқиқ этса, бирор ҳодиса ёки қонуниятни аниқлашда ўзига номаълум бўлган сабабларни ахтарса, бирон масалани ҳал этиш учун янги иш усулини изласа, ўқувчининг мустақил фаолияти янги натижалар берса, бундай ишни мустақил иш дейиш мумкин.

Мустақил иш дарс жараёнининг барча босқичларида — янги билим, маълумотларни ўрганишда, ўқувчиларнинг билим ва кўникмаларини аниқлашда, ўрганилган янги материални такрорлаш ва мустаҳкамлашда татбиқ этилиши мумкин.

Таълим жараёнида бажариладиган мустақил ишлар ўқитувчининг раҳбарлик ролини сусайтирмайди, балки ундан янада кўпроқ маҳорат талаб қилиб, таълимининг хилма-хил метод ва воситаларини татбиқ этиш, ўқувчиларнинг тайёргарликларини ҳисобга олиб, янги топшириқлар ишлаб чиқиш, ўқувчиларда мустақиллик, активлик ва ташаббускорлик каби хусусиятларни ривожлантиришни тақозо этади.

Ўқувчилар мустақил иш топшириқларини яхши тушуниб етган, бажариладиган иш босқичларини тасаввур қилган, уларни қайси усуллар билан бажаришни ва маълумотларни қаердан олишни билган, иш натижасини тасаввур этган тақдирдагина белгиланган вазифалар муваффақият билан бажарилиши мумкин.

Мустақил ишни муваффақиятли бажариш учун ўқувчи назарий билим ва кўникмаларни эгаллаган бўлиш билан бирга бир қанча иш усулларини ўзлаштирган бўлиши ва уни амалда татбиқ эта олиши лозим. Чунончи, карталар асосида Ўзбекистон ССР ёки унинг бирор табиий географик ўлкаси иқлимга характеристика бериш учун ўқувчи ўртача ойлик ҳаво температуранинг нимагини, карталарда улар қандай тасвирла-

ЎҚУВ ҚУРОЛЛАРИ

25- §. Ўқув қуроллари ва уларнинг аҳамияти

География таълимида ўқувчиларни ҳар томонлама етувчи билимдон бўлиб етишишида, таълимни ҳаёт билан chambarchas боғлаб боришда ўқув қуролларининг роли катта.

Ўқитишдаги кўрсатмалilik ўқувчиларнинг географик тасаввур доираларининг кенгайишига, теманинг тушунарли бўлишига ва пухта ўзлаштирилишига имкон беради. Турли ўқув кўрсатмалари, асбоблар географик билимлар яхши ўзлаштирилишига ва хотирада узоқ сақланишига сабабчи бўлади. Бу ҳақда К. Д. Ушинский бундай деган эди: «Биз равшан таассуротларни кўриш орқали ҳосил қиламиз, чунки биз ўзимиз эшитган нарсалардан кўра, кўзимиз билан кўрган нарсаларни осонроқ тасаввур қиламиз. Айни бир вақтда ҳам кўриш, ҳам эшитиш, ҳам мускул ҳаракати ёрдами билан ҳосил қилинган таассурот эса... айниқса, равшан тасаввур ҳосил қилади ва хотирада узоқ сақланади».

Кўрсатмалар қўлланмалар, хусусан тасвирли қўлланмалар айрим табиий географик ҳодисалар ўртасидаги боғланишни, инсоннинг табиатга таъсирини ва унинг турли шароитдаги фаолиятини акс эттириб, ўқувчиларнинг диалектик-материалистик дунёқарашини шакллантиришга ва уларни совет ватанпарварлиги руҳида тарбиялашга ёрдам беради.

Мактабларда географияни ўрганишда, хилма-хил метод ва усуллардан фойдаланишда, дарс сифатини яхшилашда, уни мазмунли ўқишда ҳамда ўқувчиларнинг фанга бўлган қизиқишини янада оширишда ўқув қуролларининг роли каттадир. Дарсни кўрсатмалар қуроллардан фойдаланиб ташкил этиш айрим географик тушунчалар мазмунини жуда аниқ тушуниб олишга ёрдам беради.

Географияни ўқитиш методикасига доир мавжуд қўлланмаларда ўқув қуроллари тушунчаси турлича фойдаланади.

Ўқув қуроллари деганда нимани тушуномок керак? У нима-ларни ўз ичига олади? Таълим-тарбия савиясини янада юқори кўтариш мақсадида махсус тайёрланган ва дарсда бевосита татбиқ этиладиган, қўлланиладиган, фойдаланиладиган барча қўлланмалар ўқув қуроллари тушунчасига мансубдир.

География таълимида қўлланиладиган ўқув қуроллари хилма-хил бўлганлигидан улардан тўлиқроқ ва самарали фойдаланиш учун уни группаларга бўлиб характерлаш мақсадга мувофиқдир. Ўқув қуролларини тўрт группага бўлиш мумкин.

Биринчи группа — дарсликлар ва ўқув қўлланмалари.

Иккинчи группа — ўқув-кўрсатмалар қўлланмалар.

Учинчи группа — асбоблар.

Тўртинчи группа — мосламалар.

нишини, иқлимнинг географик кенглик ва рельефга боғлиқлигини, ёғин миқдори, кўп эсувчи шамоллар йўналиши ва ҳ. к. ларни картадан аниқлай билиши, табиий ва иқлим карталарини солиштириб тегишли хулосалар чиқара олиши лозим.

Янги материални ўрганиш жараёнидаги ўқувчиларнинг мустақил ишлари алоҳида аҳамиятга эга. Улар картадан бирон объектга географик характеристика бериш, айрим территориялар табиий шароитини таққослаш, китоб тексти ва иллюстрацияларни мустақил ўрганиш ва таҳлил қилиш, контур карта тўлдиришдан иборат бўлиши мумкин.

Мустақил ишларнинг яхши самара бериши, ўқувчиларнинг билиш фаолиятларини ривожлантириш ва масалаларни мустақил бажаришга ўргатиш учун, қуйидаги талаблар қўйилади:

1. Курс олдига қўйилган вазифаларни бажаришда, у асосий тушунча ва кўникмаларни қамраб олиши, табиат компонентларининг бир-бирига боғлиқлигини очиб бериши;

2. Билимларнинг таркибий қисмлари (фактлар, умумий ва хусусий тушунчалар, географик қонуниятлар, табиат билан жамият ўртасидаги муносабатлар)ни ўзига қамраб олиши;

3. Турли билим манбалари (карталар, дарсликлар, рақамли материаллар ва ҳ. к.) билан ишлаш кўникмасини шакллантиришга қаратилиши;

4. Ўқувчиларнинг билиш қобилиятларини, мустақиллигини ва тафаккурини ривожлантиришга қаратилмоғи;

5. Ўқувчиларни география фанига бўлган қизиқишини орттириши лозим.

Материклар ва океанлар географияси курсида материклар бўйича СССР табиий географияси курсини ўрганишда табиий географик территориялар бўйича, Ўзбекистон ССР табиий географиясидан ўз ўлкасини ўрганишга оид қуйидаги масалаларни топшириш мумкин:

а) территориянинг географик ўрни, унинг табиий шароитини таркиб топишига таъсири;

б) табиат компонентларининг хусусиятлари ва йирик объект ҳамда ҳодисалар (тоғ, текислик, йирик дарёлар, иқлим типлари, тупроқ ва ўсимликлари) нинг жойланишидаги қонуниятлар;

в) табиий-территориал комплекслар (табиат зонаси, географик минтақа, табиий географик районлар) нинг жойланиши ва хусусиятлари;

г) табиат билан жамиятнинг бир-бирига таъсири.

Кўп йиллик тадқиқот натижалари шуни кўрсатдики, география курслари материалларини ўрганишдаги мустақил ишлар ўқувчиларга географик қонуниятларни, янги тушунча, билим ва кўникмаларни пухта ўзлаштириш, мустақил билим олишга оид зарур малакаларни такомиллаштириш имкониятини беради.

Ҳар бир группа ўз навбатида яна бир неча турларга бўли-
нади.

Дарсликлар ва ўқув қўлланмалари. Бу группадаги ўқув қуролини ўқитувчининг баёнидан кейинда турадиган билим манбаидир. Дарслик ўқувчилар учун асосий қўлланма, шунингдек, муваққил билим олиш манбаидир. Дарслик бўлмаса, таълим аниқ ва мукаммал бўлмайди. Ўқувчидан талаб қилинадиган билимлар минимуми ҳам дарсликдир. Ўқув қўлланмалари ўқувчилар билимини кенгайтириш мақсадида қўлланиладиган хрестоматия, справочниклардан иборатдир.

Ўқув-кўрсатмалӣ қўлланмалар. Ўқув-кўрсатмалӣ қўлланмалардан ўрганиладиган ҳодиса ва объектлар ҳақида аниқ тасаввур ҳосил қилиш мақсадида асосий билим манбаларидан бири сифатида фойдаланилади. Бу ўқувчиларнинг географик қонуниятларни яхши тушунишига ва кузатиш қобилиятининг ўсишига ёрдам беради.

Ўқув-кўрсатмалӣ қўлланмалар хусусиятига кўра яна 4 га бўлинади:

- 1) картографик қўлланмалар,
- 2) тасвирли қўлланмалар,
- 3) схематик қўлланмалар,
- 4) натурал қўлланмалар.

Картографик қўлланмалар Ернинг тасвирини (табiiй географик объект ва ҳодисалар, уларнинг жойланишини) шартли кичрайтирилган ҳолда ва муайян картографик проекцияда ифодалайди. Картографик қўлланмалар топографик, умумгеографик, махсус карталарни, географик атласларни, бланкали ва контур карталарни, глобусни ўз ичига олади.

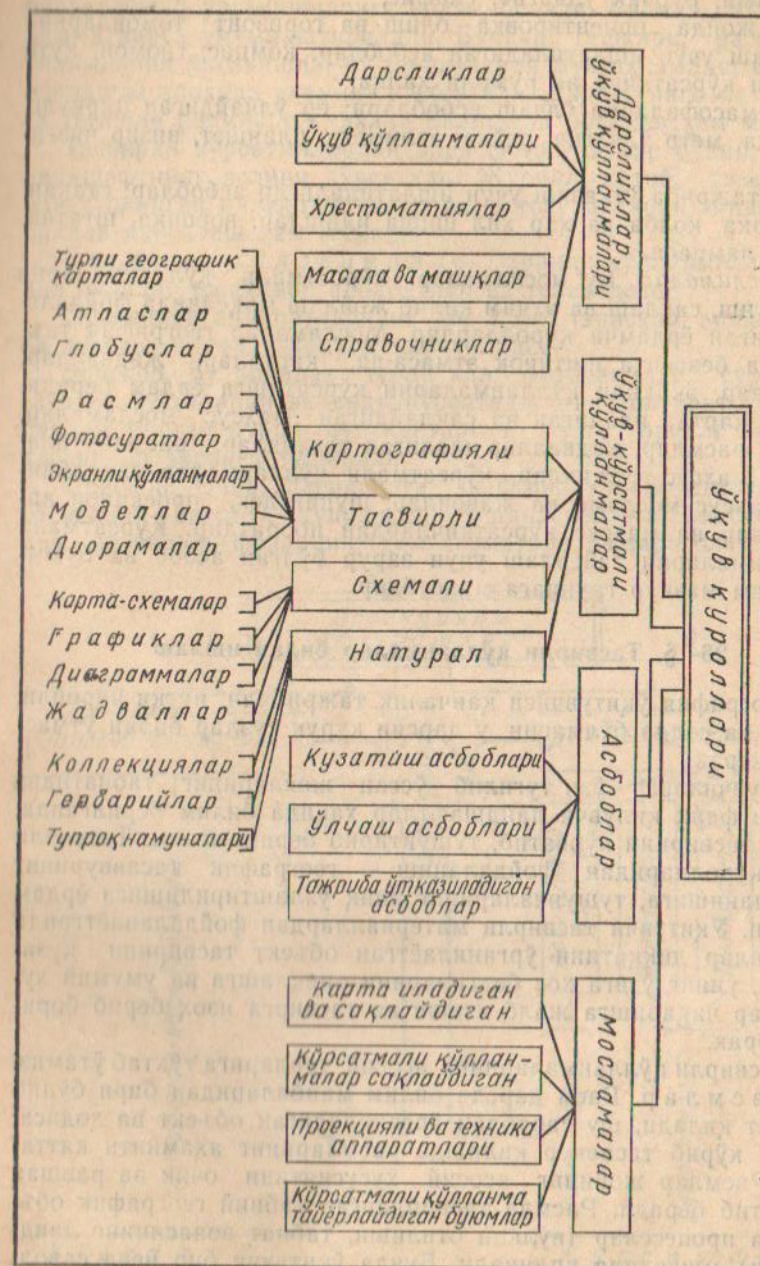
Тасвирли қўлланмалар географик объект ва ҳодисаларнинг ҳақиқий кўринишини тасвирлайди. Тасвирли қўлланмалар билимларни ўрганишда аниқ таассурот қолдириши туфайли билимлар пухта ўзлаштирилади. Тасвирли қўлланмалар турли расмларни, фотосурат, экранли қўлланма (диапозитив, диафильм, кинофильм), диорама, панорама, модель ва макетларни ўз ичига олади.

Схематик қўлланмалар географик объект ва ҳодисаларни шартли ҳолда тасвирлайди. Схематик қўлланмалар карта-схема, график, диаграмма ва жадваллардан иборатдир.

Натурал қўлланмалар ўрганиладиган географик объект ва ҳодисаларнинг аслидан иборатлиги учун ҳам алоҳида аҳамиятга эга. Ўқувчилар турли сезги аъзолари ёрдамида нарсалар ҳақида аниқ тасаввур ҳосил қиладилар. Натурал қўлланмалар турли коллекция, гербарий, тупроқ намуналарини тўп-лашдан иборатдир.

Асбоблар турли мазмундаги амалий ишларни бажариш учун зарур бўлган ўқув қуролиларини ўз ичига олади. Мактабда географияни ўқитишда татбиқ этиладиган асбоблар қуйи-дагилардан иборат:

- 1) кузатиш асбоблари: термометр (максимал, минимал),

11-расм. Ўқув қуролининг классификацияси.

термограф, флюгер, анемометр, барометр, барограф, гигрометр, гиетрограф, ёғин ўлчагич, қор қалинлигини ўлчайдиган рейка, қалқитма, бурчак ўлчагич, скафис;

2) жойда ориентировка олиш ва горизонт томонларини аниқлаш учун ишлатиладиган асбоблар: компас, гномон, қутб юлдузи кўрсаткичи ва румбли ҳалқа;

3) масофаларни ўлчаш асбоблари: ер ўлчайдиган циркуль, рулетка, метр ўлчагич, рейка, эклиметр, планшет, визир чизғичи;

4) тажриба ўтказиш учун ишлатиладиган асбоблар: стакан, пробирка, колба ва ҳар хил шиша идишлар, воронка, штатив, спирт лампаси.

Мосламалар. Бу мосламалар кўрсатмали қўлланмаларни кўрсатиш, сақлаш ва ихчам қилиб жойлаш мақсадида фойдаланиладиган ёрдамчи қуроллардир. Мосламалар география таълимида бевосита иштирок этмаса-да, карталар, жадваллар, схемалар, экранли қўлланмаларни кўрсатишга ёрдам беради. Улар карта иладиган ва сақлайдиган махсус мосламалар, карта, расмлар, жадваллар иладиган тагликлар, расмлар иладиган махсус тутқичлар, кўрсатмали қўлланмалар сақлайдиган махсус мослама ва жавонлар, шунингдек, проекцион аппаратлар ва махсус кўрсаткичлардан иборатдир. Кўрсатмали қўлланмаларни тайёрлаш учун зарур бўлган асбоб ва буюмлар ҳам мазкур группага мансубдир.

26- §. Тасвирли қўлланмалар билан ишлаш

География ўқитувчиси қанчалик тажрибали, нутқи чиройли, раво ва содда бўлмасин, у дарсни қуруқ сўзлар билан ўтмаслиги керак.

Ўқувчиларга ўзи туғилиб ўсган жойларнинг табиатидан кескин фарқ қилувчи ландшафтлар ҳақида билим берилганда, унинг тасвирини кўрсатиб, тушунтириб бериш лозим. Тасвирли ўқув қуролларидан фойдаланиш — географик тасаввурнинг шаклланишига, тушунчаларнинг аниқ ўзлаштирилишига ёрдам беради. Ўқитувчи тасвирли материаллардан фойдаланаётганда ўқувчилар диққатини ўрганилаётган объект тасвирини кузатишга, унинг ўзига хос белгиларини аниқлашга ва умумий хулосалар чиқаришга жалб этиши ва тасвирга изоҳ бериб бориши керак.

Тасвирли қўлланмаларнинг асосий турларига тўхтаб ўтамиз.

Расмлар. Расм дарсада билим манбаларидан бири бўлиб хизмат қилади, шу сабабдан ўрганиладиган объект ва ҳодисаларни кўриб тасаввур қилишда расмларнинг аҳамияти каттадир. Расмлар жойнинг асосий хусусиятини очиқ ва равшан кўрсатиб беради. Расмда тасвирланган табиий географик объект ва процесслар (вулкан отилиши, табиат зонасининг ландшафти) мушоҳада қилинади. Бунда ўқитувчи бир неча саволлар бериб ўқувчилар эътиборини расмнинг асосий қисмига

тортади. Расмни карта билан боғлиқ ҳолда ўрганиш ва ундаги тасвирни картадан топиш ўқувчиларни расм билан картани бирга қўшиб ўрганишларига ёрдам беради. Расмда кўрилган ҳамма нарсга умумлаштирилади. Бундан ташқари, расм янги билимларни ўрганишда, бу билимларни мустақамлаш ва такрорлашда алоҳида аҳамият касб этади. Дарсни янги материалга тегишли расмларни таҳлил қилишдан бошлаш ҳам мумкин.

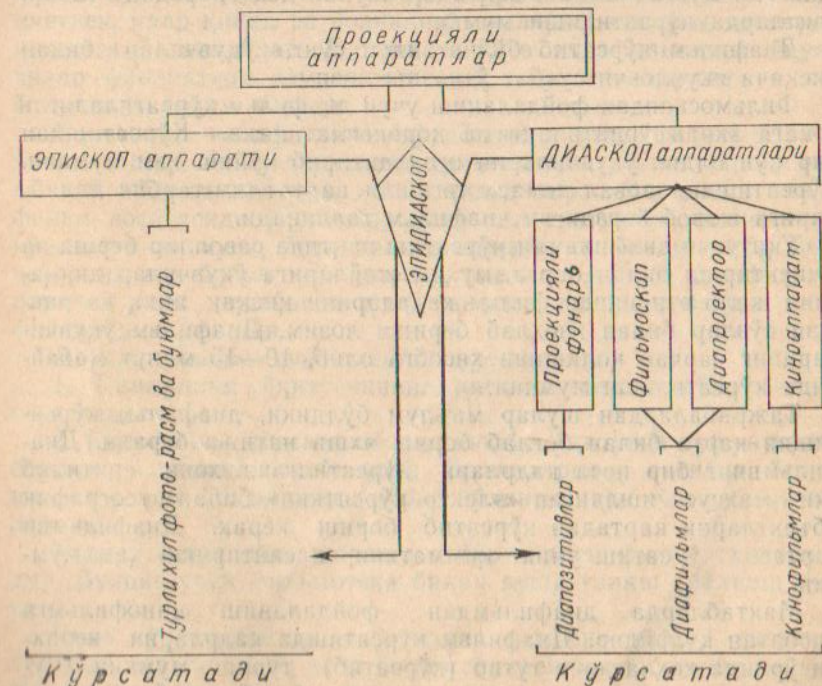
Тасвирли кўрсатмалардан бири фотосуратлар бўлиб, улар ландшафтнинг аслини кўрсатади. Журнал, китоб, газеталардан тўпланган иллюстрациялар ва фотосуратларни эпиднаскоп орқали кўрсатиш ҳам мумкин.

Экранли қўлланмалар. Экранли қўлланмалар икки хил бўлади: проекцион аппаратлар ва телевидение.

Проекцион аппаратларнинг ўзи 3 хил (эпископ, эпиднаскоп ва диаскоп аппаратлари)га ажратилади.

Эпископ. Бу аппарат турли хил фоторасмлар, суратлар, ёзув ва буюмларни экранда кўрсатади. Эпископ ёритгич манбаидан тушган нурни, нур қайтаргич, кўзгу орқали объект тасвирини экранга туширади.

Диаскоп. Ойна, плёнкадаги шаффоф диапозитивларнинг тасвирини экранга туширади. Эпиднаскоп эса эпископнинг ҳам, проекцион фонарининг ҳам хизматини бажара олади.

12- расм. Просекцияли аппаратлар классификацияси.

Схемада кўрсатилгандек диаскоп аппаратлари: проекцион фонарь, фильмоскоп, диапроектор ва киноаппаратдан иборат.

1) Проекцион фонарь билан ишлаш. Кичикроқ шишага, киноплёнкага ва бошқа шаффоф пластинкага туширилган расмлар — диапозитивлар проекцион фонарь ёрдамида катталаштирилиб экранга туширилади.

Ёруғлик воситасида катталаштириб кўрсатилган расмлар ўқувчилар учун оддий расмларга қараганда қизиқарли ва таъсирли бўлади.

Диапозитивларни мактабда тайёрлаш ҳам мумкин. Ўқувчилар ўзлари тайёрлаган диапозитивларни мароқ билан томоша қиладилар ва кўрган нарсалари узоқ вақт эсдан чиқмайди. Диапозитив кўрсатиш учун фонарнинг диапозитиви ўрнатилган рамкасини бир томонга суриш керак, рамканинг кассет-касига диапозитивнинг тескари томони қўйилади, шунда фонарь проекти тушириладиган расмнинг тасвири экранда тўғри кўринади. Бир дарс давомида кўрсатиладиган диапозитивлар сони 10—12 донадан ортиқ бўлмаслиги керак.

2) Фильмоскоп билан ишлаш. Фильмоскоп диафильмлар кўрсатади. Диафильмлар бир темага доир бир неча диапозитивнинг плёнкага туширилганидир. Диафильм дарс бошлаш олдидан, янги материални ўрганиш, темани такрорлаш ёки мустақамлаш вақтида, шунингдек дарсдан ташқи вақтларда кўрсатилиши мумкин.

Диафильм кўрсатиб бўлингандан сўнг, ўқувчилар билан қисқача яқунловчи суҳбат ўтказиш лозим.

Фильмоскопдан фойдаланиш учун диафильм кўрсатиладиган хонага экран ўрнатилади ва қоронғилатилади. Кўрсатишдан бир кун олдин ўқувчиларни огоҳлантириб қўйиш ҳам мумкин. Кўрсатишдан аввал темага тегишли ва таълим-тарбия талабларига жавоб берадиган диафильм танланади.

Ўқитувчи диафильмни кўрсатиш вақтида саволлар бериш ва тушунтириш билан бирга, муҳим жойларига ўқувчилар диққатини жалб этиши, диафильм кадрларини қисқа, аниқ ва равшан сўзлар билан изоҳлаб бериши лозим. Диафильм ўқувчиларнинг чарчаб қолишини ҳисобга олиб, 10—15 минут мобайнида кўрсатилиши мумкин.

Тажрибалардан шулар маълум бўлдики, диафильм кўрсатишни карта билан боғлаб бориш яхши натижа беради. Диафильмнинг бир неча кадрлари кўрсатилгач, хона ёритилиб ёки махсус ишланган «электр кўрсаткич» билан географик объектларни картадан кўрсатиб бориш керак. Диафильмни картасиз кўрсатиш унинг қимматини пасайтириши ҳам мумкин.

Мактабларда диафильмдан фойдаланиш кинофильмга нисбатан қулайдир. Диафильм кўрсатишда кадрларни керакли ўринда хоҳлаганча тутиб (кўрсатиб) туриш мумкин. Шунингдек экран олдида кадрларга изоҳ бераётганда фильмоскопни ўқувчилардан биронтаси кўрсатиб туриши ҳам мумкин.

Темани диафильм кўрсатиб ўрганилса, ҳатто уй вазифасига ҳам эҳтиёж қолмайди.

3) Диапроектор билан ишлаш. Диапроектор билан ҳам диафильмлар кўрсатилади. Диапроектор (ЛЭТИ-60) мавжуд бошқа проекцияли аппаратларга, чунончи эпидиаскоп ва фильмоскоп (аллоскоп)га нисбатан бир неча афзалликларга эга: 1) аввало диапроекторни маълум бир масофадан туриб бошқариш мумкин; 2) диафильм плёнкасидаги кадрларни горизонтал ва вертикал ҳолда кўрсатиш мумкин; 3) синфни қоронғилатмасдан ҳам тасвири экранда кўрсатиш мумкин; 4) диапроекторни ёқиб ўчириш ва бошқариш нуқтаси (пульти) кўрсаткичнинг дастасига ўрнатилган. Кўрсаткични махсус теле-скопик трубкаси бор.

Диапроекторни 10 метргача бўлган ораликда бошқарилиши, ўқитувчига ёрдамчи кишисиз тегишли вақтда аппаратни ишга тушира олиш, бир кадрдан иккинчи кадрга (диафильм лентасини жойланишига қараб олдинги кадрга ҳам, кейинги кадрга ҳам) ўткази олиш ва айрим кадрларни кўрсатаётганда уни хоҳлаган вақтгача тўхтатиб туриш имкониятини беради.

4) Киноаппарат билан ишлаш. Кино — ўзбек мактабларида янги ўқитиш воситаларидан биридир.

Кино воситасида ўқувчилар бевосита кўриш ва кузатиш қийин бўлган ҳодиса ва ўзгаришларни кўра оладилар. Шунингдек, улар қийин ва ноаниқ объектларни яхшироқ тасаввур қилишга ўрганадилар. Географик ўқув кинофильмлари ўқувчилар фаолиятини активлаштиради, дарс темаларини яхши ўрганишга ёрдам беради.

Ўқувчилар кинофильмни кўраётган вақтда фақат темага доир назарий билимларнигина ўрганмасдан, балки бир қанча амалий кўникмалар ҳам ҳосил қиладилар. Масалан, кинофильм воситасида ўқувчилар ҳаво температураси, самолётнинг йўналиши ва кучи, ёғинларнинг миқдорини ўлчаш каби бир қатор ишлар билан ҳам таниша оладилар. Ўқув кинофильмларидан дарс жараёнида ҳам, синфдан ташқари вақтда ҳам фойдаланиш мумкин.

Дарсда кинодан фойдаланиш турлари:

1. Кинофильм ўқитувчининг қисқача кириш сўзи билан соҳланади.

2. Кинофильм кўрсатилаётган вақтда ўқитувчи тушунтириб боради ва керакли жойларига ўқувчиларнинг эътибор беришини уқтириб ўтади ҳамда кўриб бўлинганидан сўнг уни яқунлайди.

Ўқитувчининг кино дарсига тайёргарлиги фильм танлашидир. Вунинг учун фильмотека билан яхши таниш бўлиши керак.

Кино кўрсатилаётганда ўқитувчи ҳар бир кадрга қисқача тушунча беради. Изоҳ кадр билан синхронликда бориши керак. Кино жараёнида қисқа луқмалар ва саволлар билан ўқувчиларнинг фикрларини керакли жойларига жалб этиб бориш

лозим. Кинофильм кўрсатилаётганда узоқ тушунтиришлар фойда бермайди.

Кинодан кейинги якуловчи суҳбат карта билан боғлаб олиб борилади.

5) Кодоскоп билан ишлаш. Кодоскоп («код» франц. — айрим сўз, рақам, ҳарфлар тарзидаги шартли белгилар системаси ва «скоп» грек. — кўриш, кузатиш маъносини билдиради) — махсус шаффоф плёнка ёки шишага туширилган ёзув, расм, схема, чизмалар, шунингдек махсус йирик ўлчамли диапозитивларни экранда кўрсатадиган асбоб.

Кодоскопда кўрсатишга мўлжалланган текст ёки расмларни ўқитувчи дарсгача, шунингдек дарс жараёнида ҳам тайёрлаши мумкин. Ёзувлар ёки расмлар целлофан лентага авторучка, сиёҳ, фломастер ва тушъ билан ёзилади. Кўрсатилган ленталар эса махсус ғалтакка ўралаверади. Дарс тамом бўлгач, ёзувлар ўчириб ташланиши ёки қайта кўрсатиш учун сақлаб қўйилиши мумкин.

Кодоскопнинг бошқа экранли қўлланмалардан афзаллиги шундаки, ўқитувчи синфдаги ўқувчиларга қараб турган ҳолда хоҳлаган ёзув, схема, эскизларни экранда аниқ тасвирини бера олади.

Кодоскопда, мазкур аппарат учун тайёрланган йирик ўлчамдаги диапозитив — транспорантлар кўрсатиш айниқса қизиқарли. Одатда бир темага онд бир неча транспорантлар навбат билан бирининг устига иккинчиси қўйиб кўрсатилади, бу эса бирон процесс ёки ҳодисанинг изчиллигини кузатиш имкониятини вужудга келтиради.

Кодоскоп, одатда синфда ўқитувчи столи устига ўрнатилади. Тасвирни катта ўлчамда кўрсатиш эҳтиёжи туғилганда кодоскоп синф ўртасига (экрандан бир оз узоқроққа) ўрнатилади.

Кодоскоп учун тайёрланган махсус диапозитив — транспорантларнинг ўлчами 144 x 104 мм бўлиб аппаратга ўрнатиш учун чекка томонида иккита тешиги бўлади.

Транспорантларни синфни қоронғилатмасдан ҳам кўрсатиш (демонстрация қилиш) мумкин. Бу қулайлик экрандаги зарур тасвирларни дафтарга тушириш, тасвирни дарслик тексти ва карта билан боғлаб ўрганиш имкониятини беради. Транспорантларни кўрсатиш вақтида объектларнинг мураккаб формалари ва элементларини изоҳлаш, объект ва ҳодисаларнинг ўзгаришини босқичлар билан кўрсатиш мумкин.

Транспорантлар география дарсларида турли дидактик вазифаларни, аввало ўқитувчи баёнини иллюстрация билан бойитиш вазифасини ҳал этиш имкониятини беради. Транспорантлардан фактларни тўплаш, уларни аста-секин умумлаштиришда ҳам фойдаланиш мумкин. Масалан, «Табийй комплекс ҳақида тушунча» деган транспорантлар сериясини кўрсатишда, транспорантларнинг бирини устига иккинчисини тартиб билан қўйиб, дарё водийси табийй комплекси ва унинг таркибидаги

компонентларнинг схематик тасвирини экранда кўрсатиш имконияти вужудга келади. Айни вақтда табиат компонентлари орасидаги ўзаро алоқадорлиги ҳам намоён бўлади.

Транспорантлар ёрдамида машқлар ҳам ўтказиш мумкин. Масалан, «Географик кенглик ва узунликлари аниқлаш» деган транспорантлар сериясини кўрсатиш билан ўқувчилар билими мустаҳкамланади ва уларнинг фикрлаш қobiliятлари активлашади.

Транспорантлар карта билан ишлашни анча осонлаштиради. Хусусан карталарни солиштиришда катта аҳамиятга эга.

Транспорантлар воситасида ўқувчиларга турли мазмундаги топшириқларни ҳам бериш мумкин.

Телевидение. Бу таълим-тарбиядаги энг янги восита. Телевизор экрани объект, ҳодиса, воқеаларни, айни вақтда рўй бераётган ва ўзгараётган ҳаётни кўрсатувчи кўзгудир. Бу ўқувчиларга географик ландшафт, географик воқеликнинг ичига бевосита кириб боришига ёрдам беради. Телевидение катта эмоционал таъсир кучига эга. У ўқувчиларни ўзига жалб этувчи, битмас-туганмас билим манбаидир.

Телевидениедан таълим-тарбия ишларида билимнинг қўшимча манбаи ва ёрдамчи восита сифатида фойдаланилади.

Телевидениедан мактаб ўқувчиларига мўлжалланган бир неча илмий-оммабоп суҳбат, лекция, фильмлар, шунингдек оламга саёҳат, киносаяҳатчилар клуби, фан оламида каби эшиттиришлар берилади. Бу эшиттиришлар ўзининг мазмуни жиҳатидан география фанига тегишлидир. Бундай эшиттиришларнинг асосий мақсади ўқувчиларнинг билим доираларини кенгайтириш, уларнинг турли соҳадаги қизиқишларини маълум даражада қондиришдан иборатдир.

География ўқитувчиси юқорида айтиб ўтилган эшиттиришлардан таълим-тарбия процессларида фойдаланиши лозим. Ҳар бир ўқитувчи ҳафталик телеэшиттириш программасини кўрар экан, уларнинг қайси бирини ўз ўқувчиларига тавсия этиши, бу билан бирга уларга қандай кўрсатмалар бериши кераклиги ҳақида ўйлаб кўриши зарур. Ўқувчиларда кўрган эшиттиришларидан баъзи бир саволлар туғилиши мумкин, бу саволларга ўқитувчи ҳозиржавоблик билан жавоб қайтариши керак.

Тошкент телестудияси ўқув кинофильмлари билан бирга ўқув программалари асосида махсус ўқув эшиттиришлар уюштириб туради. «Теледарслар» синфда, ўқув соатларида кўришга мўлжалланган.

«Теледарс» бошладан илгари телестудияга таклиф этилган ўқитувчи мазкур дарсинг мақсади ва мазмуни, нималарга эътибор берилиши зарурлиги ҳақида ахборот беради. Кейин дарс бошланади. Ўқитувчи тегишли ўқув қуроллари ва воситалардан фойдаланиб дарс ўтади.

Теледарс тугагач, мактаб ўқитувчиси ўрганилган материал юзасидан суҳбат ўтказади. Ўқувчилар эса тегишли мустақил ва амалий ишларни бажарадилар. Телевидениедан темага доир махсус эшиттириш (теледарс) берилганда ўқитувчи ўқувчилар билан доимо контаклда бўлиб туриши, ўқувчилар эса зарур ёзув-чизувларни бажариб боришлари лозим.

Мактабда телевизорнинг бўлиши, ўрганиладиган темаларга оид мунтазам равишда телеэшиттириш бериб борилиши кўпгина дарсларда кинодан кенг фойдаланиш имконини беради. Демак, телевидениедан программа асосида ўқув фанлари, жумладан географиядан темалар бўйича дарс бериш таълим-тарбиявий аҳамиятга эгадир.

Моделлар. Моделларнинг афзаллиги шундаки, улар ўрганиладиган географик объектни аниқ тасвирлаб боради. Моделлар морфологик объектлар (тоғлар, дарё водийси, қир-гоқ типлари, горлар, жарлар) билан таништиришда қўлланилади.

Булардан ташқари, мураккаб табиий географик процессларни тушунтиришда ҳам моделлардан фойдаланилади. Масалан, теллурий ёрдамида Ернинг Қуёш атрофидаги ҳаракати ва йил фаслларининг ҳосил бўлиши тушунтирилади.

Табиат зоналарини, ўсимлик ва ҳайвонот дунёсини акс эттиришда одатда диорама ва панорамалардан фойдаланилади.

27- §. Натурал қўлланмалар

Бу қўлланмалар ўрганиладиган объект ва нарсаларнинг шакли, ранги, баъзан катталиги ҳақида тўғри ва аниқ тасаввур ҳосил қилади. Айрим ҳолда карта, сурат, схема каби қўлланмалар ҳам уларнинг ўрнига ўтмайди.

Ўқувчилар натурал қўлланмалар ёрдамида ўрганиладиган материалларни пухта ўзлаштириб оладилар.

Гербарийлар. Материклар ва айрим ўлкаларнинг табиат зоналарини ўрганишда ўсимликлардан йиғилган гербарийлардан фойдаланилади. Гербарий йиғганда ўтларнинг намуналари шикастланмаган илдизи ва меваси (ёки уруғи), дарахтларнинг намуналари эса барги, гули, меваси ва новдасининг бир бўлаги билан олинishi лозим.

Мактаб атрофидаги ўсимлик намуналаридан ҳам гербарийлар тўплаш мумкин. Гербарийлардан фойдаланиб дарс ўтилганда ўсимликларнинг хўжалик аҳамиятига ҳам тўхтаб ўтиш мақсадга мувофиқдир.

Коллекциялар. Табиий география курсларида тоғ жинслари, айрим территориядаги фойдали қазилмалар ва уларнинг аҳамиятини ўрганишда турли коллекциялардан фойдаланилади. Коллекциялар — тоғ жинслари (гранит, базальт, қумтош...), фойдали қазилмалар (кўмир, торф, темир ва мис рудалари...) ва қурилиш материаллари (шағал, қум, гил) дан иборат бўлади.

Мактабда коллекцияларни экскурсия вақтида олинган тоғ жинслари намуналаридан тўплаш мумкин.

Ўқитувчи натурал қўлланмалар миқдори етарли бўлса, мустақил ўрганиш учун уни барча ўқувчиларга бериб, оз миқдорда бўлса, намуналарни кўрсатиб тушунтиради.

Тупроқ намуналари. Табиатшунослик (V синф) курсидаги «Тупроқ», материклар географияси ва СССР географияси курсларидаги «Табиат зоналари» темаларида тупроқ намуналарини кўрсатиб ўрганиш дарсни яхшироқ ўзлаштиришга имкон беради.

28-§. Мактаб география кабинети ва ўқув қуролларини тайёрлаш

География кабинети — ўқув қуроллари, таълимнинг техника воситалари, оқилонга жойлаштирилган махсус хонадир. География кабинети — барча ўқув-тарбия ишларини ташкил этадиган ва олиб борадиган моддий база бўлиш билан бирга, синфдан ташқари экскурсия ва ўлкашунослик ишларининг маркази ҳисобланади.

Мактабларда география таълимнинг кабинет системаси — географик билимларни тез ҳамда актив ўзлаштиришга имкон берадиган таълимнинг янги формасидир.

География кабинетида қуйидагилар бўлиши керак:

География программаси талаб этган география дарсликлари, ўқув қўлланмалари; ўқув географик карталари, атласлари (курс бўйича), глобуслар; ўқув кўргазмалари қўлланмалар (схема, диаграммалар, деворий расм, коллекция, гербарий); таълимнинг техника воситалари (кинопроектор, кодоскоп, диапроектор, телевизор); ўқув мосламалари (доска, экран, карта иладиган мослама); сиравочниклар, лугатлар; илмий-оммабоп адабиётлар; «География в школе», «Вокруг света», «Фан ва турмуш» каби журналлар; ўқувчилар бажарган энг яхши иш намуналари; дидактик материаллар; ўқув кўргазмалари қўлланмалар тайёрлаш ва уларни таъминлаш учун асбоб-ускуналар.

География кабинетида таълим-тарбия ишларини бир меъёрга йўлга қўйиш учун ўқитувчи ва ўқувчиларнинг иш жойлари тегишли мебеллар (стол, стул, шкаф ва ҳ. к.) билан таъминланиши лозим.

География кабинетида ўқув ишларини яхши ташкил этиш учун қулай шароит яратиш зарур. Бунинг учун ўқув қуроллари ва ўқув кўргазмалари қўлланмалари, воситаларини тартиб билан жой-жойига ўрнатиш талаб этилади. Шкафларда ўқув қўлланмалар, дидактик материаллар шундай жойлаштирилиши керакки, зарур пайтда уни топиш осон бўлсин.

География кабинетида барча география курсларидан дарс, тўғарак машғулотлари, шунингдек факультатив курс машғулотлари ўтказиш учун зарур бўлган имкониятлар яратилиши мақсадга мувофиқдир.

Ўқувчиларнинг ўзлари қуйидаги ўқув қуролларни ясашлари мумкин: ўз республикасининг табиий шароитини акс эттирувчи стендлар, тоғ жинслари ва фойдали қазилмалар коллекциялари, гербарийлар, иқлим диаграммалари ва графиклари, об-ҳаво календарлари, ёғинларнинг тақсимланиши, дарё ва кўллар, ўсимликлар карта-схемаси. Жойда кузатиш ва ўлчаш ишлари учун ишлатиладиган асбоблар (планшет, бурчак ўлчагич, нивелир, флюгер, гномон, ёғин ўлчагич, скафис, қор қалинлигини ўлчайдиган рейка) ва ҳар хил қўлланмаларни кўрсатиш ва сақлаш учун мосламалар; табиий-географик процессларни кўрсатадиган қўлланмалар (тоғ жинсларининг нураши, муссон ва пассатларнинг ҳосил бўлиши ва ҳ. к.), рельеф шаклларининг макетлари, айрим мамлакатларнинг табиатини тасвирловчи расмлар. Булардан ташқари, география фанига ҳисса қўшган географ-олимларнинг фаолиятини акс эттирувчи расмлар, СССРдаги каналлар, сув омборларини кўрсатувчи карта-схема ва ҳар хил кўрсаткичларни ҳам ясаш мумкин.

Ўқувчиларнинг ўзлари қўлда ясаган қўлланмалардан география дарсларида фойдаланса, уларнинг географияга бўлган қизиқишлари ортади.

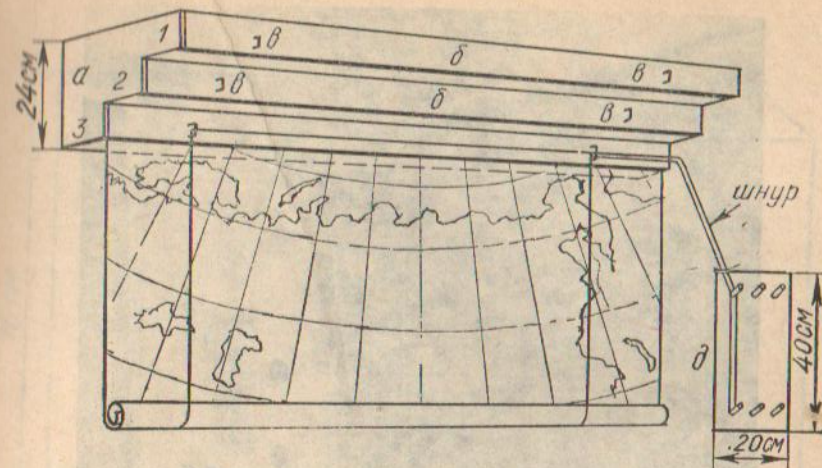
Карта иладиган мослама. Карта — географик билимларнинг асоси бўлганлиги учун ҳар бир дарсда ундан фойдаланишга тўғри келади.

Карта ва синф доскасидан унумлироқ фойдаланиш мақсадида синф доскаси чеккаларига қоқилган карта иладиган мосламалардан фойдаланиш мумкин. Бунинг учун катталиги 24×24 см ли, қалинлиги 2 см ли 2 та (ён) тахта, узунлиги 170 см (илинадиган карталарга қараб 190 см гача олиш мумкин), эни 8 см ли ва қалинлиги 1,5 см ли 3 та тахта керак бўлади. 24×24 см ли ён тахтанинг иккаласини расмда кўрсатилгандек қилиб қирқилади (13- расм, а). Сўнгра карта иладиган тахтанинг учаласи навбат билан 1,2 ва 3 рақамли жойларга тик қилиб бир-бирига нисбатан 90° бурчак билан қоқилади (б). Карта илинадиган тахта ўртасига шнур — ип ўтказиш учун ҳалқалар қоқилади (в). Мосламани деворга илиш учун ён тахта орқасига кўндаланг тахта қоқилади ва осма ҳалқа қилинади (г). Мосламадаги картани йиғиб, ортиқча шнурини ўраб қўйиш учун мослама ёнига қозиқли тахта ўрнатилади ва шнур қозиқларга (д) ўраб қўйилади.

Мослама ва қозиқли тахта бўялиб, сўнгра деворга (синф доскаси ёнига) қоқилади.

Фойдаланиладиган карталарнинг тепаси карта илинадиган тахтага бириктирилади, шнур тортилганда карта ўралади. Бир мосламага учта карта бириктирилади. Карталар фойдаланилмаган вақтда шнурини тортиб, ўраб қўйилади.

Кўрсатмали қўлланмалар сақланадиган мослама. Кўрсатмали қўлланмалар, схема, диаграмма, расмлар сақлашга мўлжалланган махсус яшик синф доскаси тагига ўрнати-

13- расм. Карта иладиган мослама схемаси.

лади. Синф доскасининг полдан ёки тагликдан баландлигига қараб яшикнинг баландлиги 70 см дан 80 см гача, эни 100 см, қалинлиги 16 см бўлади. Яшик тепасидаги қопқоғининг ярмиси, яъни олдинги қисми очиладиган қилиб ишланади. Яшикда сақланадиган кўрсатмали материаллар орқасига картон ёпиштирилади. Бундай кўрсатмалар махсус тутқичларга илинади. Ҳар бир яшикда ўнлаб кўрсатмали материалларни сақлаш мумкин.

Нусха кўчирадиган рамка. Программа талаб этган контур карталар билан ўқувчиларни етарли таъминлаш учун карталардан қўлда нусха кўчирилади.

Контур картадан нусха кўчириш учун нусха кўчириладиган рамкадан фойдаланилади. Нусха кўчирадиган рамка одатдаги нусха кўчирадиган столга нисбатан қулайдир. Нусха кўчирадиган рамкани ясаш учун кўп меҳнат талаб этилмайди. Ўқувчилар кўзига зарар келтирувчи лампочка ҳам бўлмайди.

Нусха кўчирадиган рамкани ясаш учун бир неча рандаланган тахталар ва $364 \times 300 \times 5$ мм катталикдаги ойна керак бўлади.

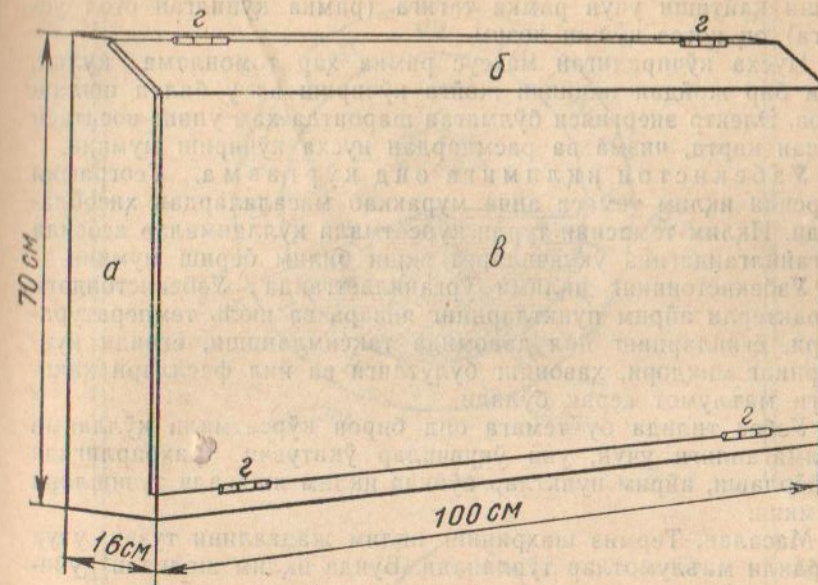
Аввал катталиги 370×310 мм, қалинлиги 20 мм ли таглик, кейин эса катталиги $364 \times 200 \times 25$ мм ли рамканинг орқа томони ясалади, сўнгра расмда кўрсатилганидек қия тахталар билан бириктирилади. Чоклари елимланади, қуригач, алиф берилиб, сўнгра белила билан бўялади.

Рамканинг тўрт томони (таги, икки ён томони ва орқа томони) очик бўлади. Рамканинг олд томонига ойна қўйиб, сўнгра ундан фойдаланиш мумкин.

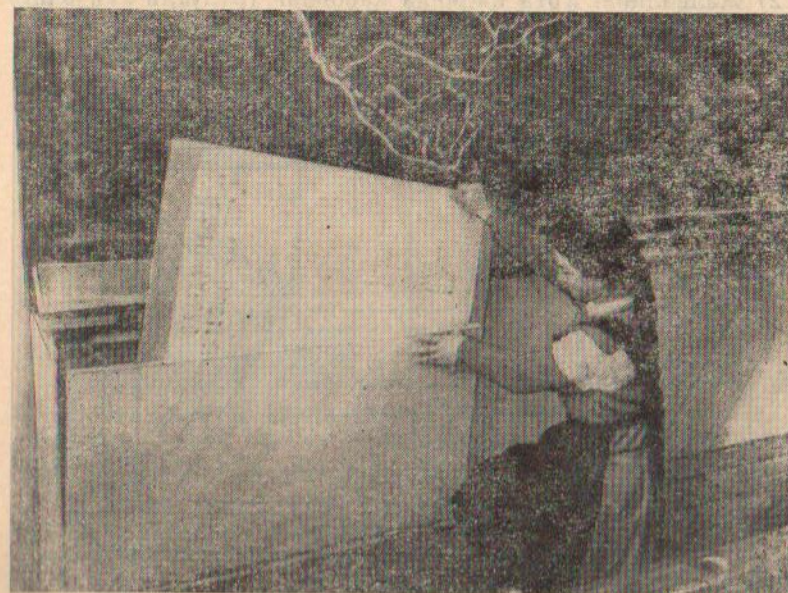
Рамка олд томонидаги ойнага карта, унинг устига нусха кўчириш учун тоза оқ қоғоз қўйилади ва контурлари устидан

14-рasm. Карта иладиган мосламада СССР картаси,

15-рasm. Қўратмали қўлланмалар сақлайдиган мослама схемаси.

16-рasm. Қўратмали қўлланмалар сақлайдиган мосладан фойдаланиш.

қалам билан чизилса, контур карта ҳосил бўлади. Нурнинг яхши қайтиши учун рамка тагига (рамка қўйилган стол устига) оқ қоғоз қўйиш лозим.

Нусха кўчирадиган махсус рамка ҳар томонлама қулай, уни бир жойдан иккинчи жойга кўчириш ва у билан ишлаш осон. Электр энергияси бўлмаган шароитда ҳам унинг воситаси билан карта, чизма ва расмлардан нусха кўчириш мумкин.

Ўзбекистон иқлимига оид кўргазма. География курсида иқлим темаси анча мураккаб масалалардан ҳисобланади. Иқлим темасини турли кўрсатмали қўлланмалар асосида ўрганилгандагина ўқувчиларга яхши билим бериш мумкин.

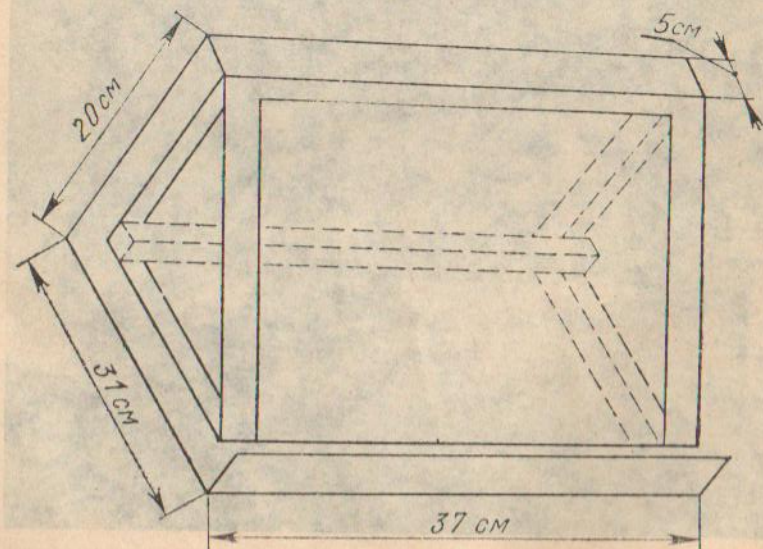
Ўзбекистоннинг иқлими ўрганилаётганда Ўзбекистондаги характерли айрим пунктларнинг январь ва июль температуралари, ёғинларнинг йил давомида тақсимланиши, ёғинли кунларнинг миқдори, ҳавонинг булутлиги ва йил фасллари ҳақидаги маълумот керак бўлади.

Ўзбек тилида бу темага оид бирон кўрсатмали қўлланма бўлмаганлиги учун, уни ўқувчилар ўқитувчи раҳбарлигида тайёрлаши, айрим пунктлар бўйича иқлим жадвали тузишлари мумкин.

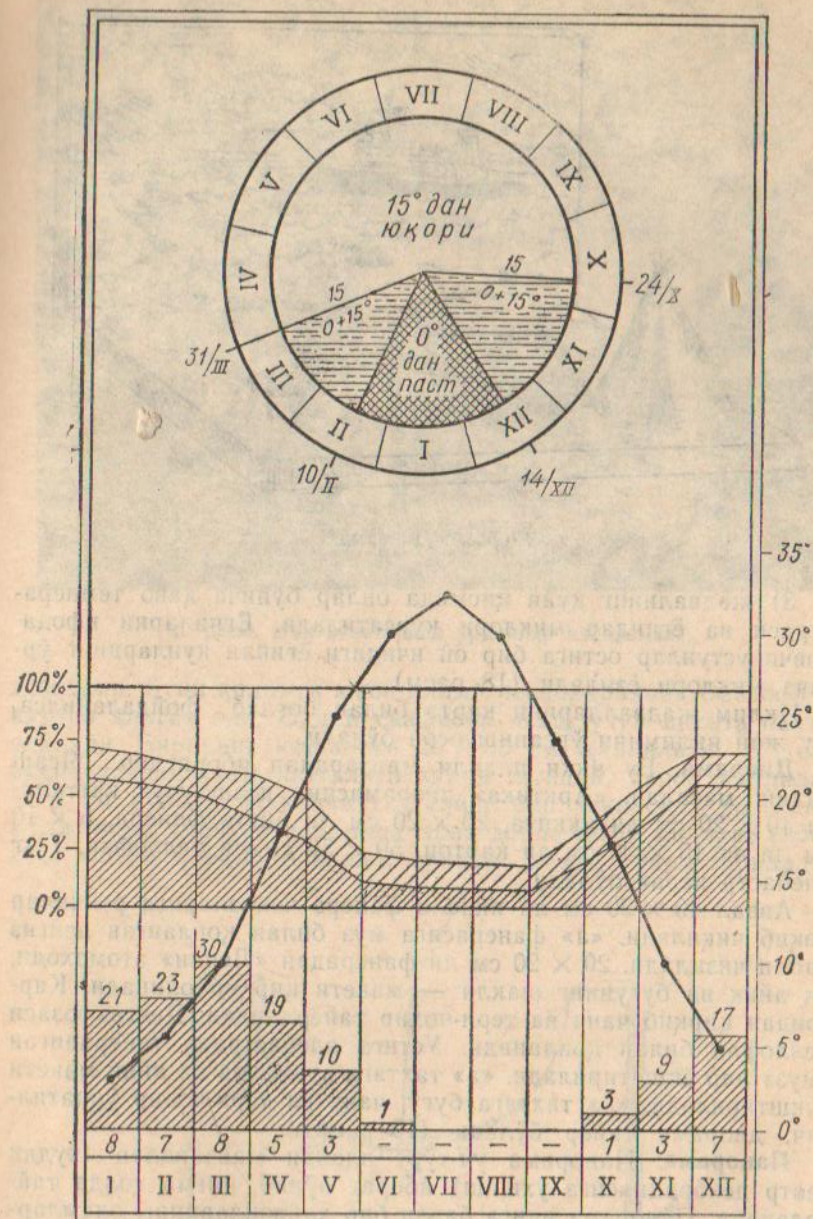
Масалан, Термиз шаҳрининг иқлим жадвалини тузиш учун керакли маълумотлар тўпланади. Бунда иқлим жадвали қуйидагича бўлиши мумкин:

1) жадвалнинг юқори қисмида йил фасллари бошланиши ва тугаши рақамлар билан белгиланади;

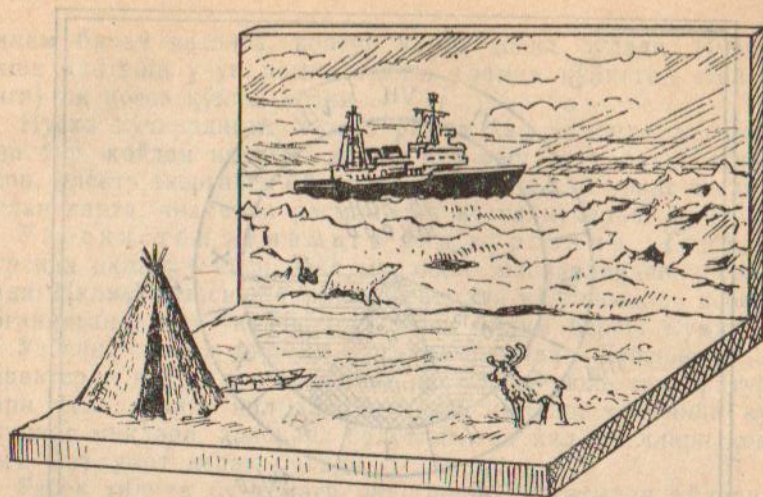
2) жадвалнинг ўрта қисмида ҳавонинг (булутли ёки очиқ) ҳолатини кўрсатувчи диаграмма бериледи;

17-расм. Нусха кўчирадиган рамка.

18-расм. Термиз шаҳрига доир иқлим кўрсаткичи.

19-расм. Диорама.

3) жадвалнинг қуйи қисмида ойлар бўйича ҳаво температураси ва ёгинлар миқдори кўрсатилади. Ёгинларни ифодаловчи устунлар остига бир ой ичидаги ёгинли кунларнинг ўртача миқдори ёзилади (18-расм).

Иқлим жадвалларини карта билан боғлаб фойдаланилса, шу жой иқлимини ўрганиш осон бўлади.

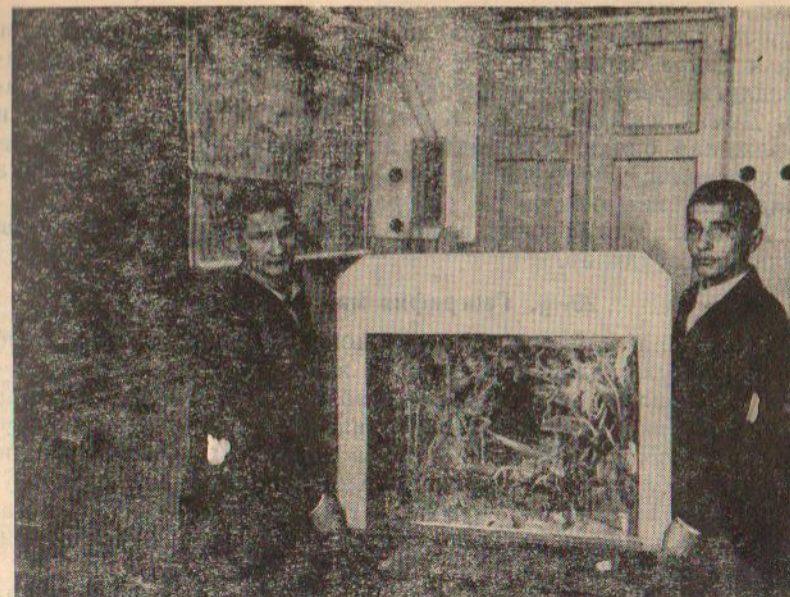
Диорама. Бу икки планли манзарадан иборатдир. Яшаш оддий: масалан, «Арктика» диорамасини яшаш учун катталиги 40×20 см ли иккита, 20×20 см ли битта фанера, 5×10 см ли ва 15×30 см ли картон, 50×50 см ли целлофан, 1 кг алебастр керак бўлади.

Аввал 40×20 см ли иккала фанера чеккаларига рейкалар қоқиб чиқилади. «а» фанерасига муз билан қопланган денгиз расми чизилади. 20×20 см ли фанерадан «Ленин» атомоходи, оқ айиқ ва бугунинг шакли — макети қирқиб олинади. Картондан қирқиб чана ва тери-чодир тайёрланади. Денгиз юзаси целлофан билан қопланади. Устига алебастрдан тайёрланган «муз» лар ёпиштирилади. «а» тахтага атомоход ва айиқ макети ёпиштирилади, «б» тахтага буғу, чана ва тери-чодир ўрнатилгач, диорама тайёр бўлади (19-расм).

Панорама. Панорама уч-тўрт планли манзарадан (худди театр декорациясига ўхшаш) иборат бўлиб, йиғма ҳолда тайёрланади. Панорама ичига баъзи бир ҳайвонларнинг, одамларнинг макети ҳам қўйилади.

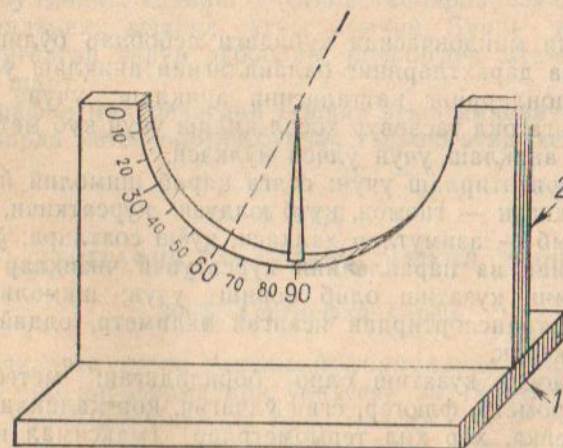
Панорамани кўрсатиш билан тегишли табиат зонасининг ранг-баранг ўсимликлари, ҳайвонот дунёси, одамлар ва уларнинг яшаш шароитлари ўқувчилар кўз ўнгига гавдаланади (20-расм).

Скафис. Қуёшнинг горизонтдан баландлигини ўлчайдиган

20-расм. Нам экваториал ўрмонлар панорамаси.

асбобдир. Буни қадимги юнон олими искандариялик Эратосфен ихтиро қилган эди. Оддий скафисни яшаш учун иккита тахта олинади. Бирининг катталиги 20×35 см, қалинлиги 2,5 см, иккинчисининг ҳам катталиги худди шундай, бироқ қалинлиги 2 см бўлади. Иккинчи тахтанинг бир чеккасида ўртасини мўлжаллаб циркуль ёрдамида ярим доира чизиб, қиларра (лобзик) билан қирқиб олинади, иккала тахта бириктирилади.

21-расм. Скафис.

Юзаси силлиқланади, бўялади ва даражаларга бўлинади. Ярим доира остига (90° ли нуқтага) ингичка мис ўзакча (баландлиги ярим доира радиусига тенг бўлиши керак) ўрнатилади. Демак, скафис тайёр. Кузатиш вақтида ўзакчанинг сояси даражалар билан белгиланган шкалага тушиши лозим. Ўзакча соясининг учи қуёшнинг уфқ (горизонт) дан неча даража баландлигини аниқлайди (21-расм).

Ўқувчилар скафис ёрдамида қуёш баландлигини қизиқиш билан кузатадилар.

29-§. География майдончаси

География майдончаси очик жойда амалий ишлар олиб боришга мўлжаллаб жиҳозланган жойдир.

География майдончасини — «табиат лабораторияси» дейиш мумкин, чунки «табиат лабораторияси» да ўтказилган машғулотлар ўқувчилар билимини пухта бўлишини таъминлайди, турли асбоблар билан ишлашга доир кўникмаларни ҳосил бўлишига ёрдам беради. Ўқувчилар география майдончасида табиат ҳодисаларини кузатишга, ижтимоий-фойдали меҳнат қилишга ўрганадилар.

География майдончаси имкони борича очикроқ жойда ташкил этилиши лозим. Бу кўз билан чамалаб план олиш, қуёшнинг чиқиши ва ботишини, унинг горизонтдан баландлигини йил давомида ўзгаришини кузатишни аниқлашга имкон беради. География майдончасининг мактаб-тажриба участкаси ёнида бўлиши мақсадга мувофиқ. Чунки бу фенологик ҳодисаларни тушунтириш, қишлоқ хўжалик экинларининг ривожланишини иқлимга боғлиқ эканлигини ўз кўзлари билан кўриб, билиб олишга имкон беради.

Мактаб ёнидаги жойга қараб география майдончасининг катталиги 25×20 м, 20×15 м, 20×10 ва 10×10 м бўлиши мумкин.

География майдончасида қуйидаги асбоблар бўлиши мумкин. Бино ва дарахтларнинг баландлигини аниқлаш учун ростмер, майдонларнинг катталигини аниқлаш учун квадрат метр, ҳажмига оид тасаввур ҳосил қилиш учун куб метр, қадам узунлигини аниқлаш учун ўлчов йўлкаси.

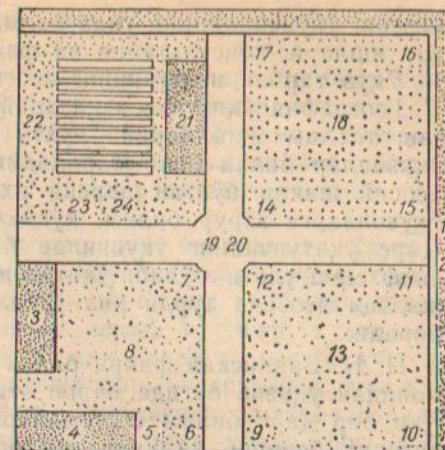
Жойда ориентирлаш учун: сояга қараб шимолий йўналишни аниқлайдиган — гномон, қутб юлдузи кўрсаткичи, бурчак ўлчагич, румб — азимутлар ҳалқаси, қуёш соатлари, ўз жойининг меридиан ва параллелини кўрсатувчи чизиқлар керак.

Астрономик кузатиш олиб бориш учун: шимолий қутб кўрсаткичи, транспортёрдан ясалган эклиметр, оддий гномон асбоблари керак.

Метеорологик кузатиш олиб бориладиган: метеорологик будка, психрометр, флюгер, ёғин ўлчагич, қор қалинлигини ўлчаيدиган рейка, ҳар хил термометрлар (максимал ва минимал, тупроқ термометрлари) бўлиши лозим. Шунингдек, автоматик метеорология станцияси ҳам бўлиши мумкин.

22-расм. Мактаб география майдончасининг плани.

1. Девор ўлчагич. 2. Йўлка. 3. Тупроқ намуналари. 4. Тоғ жинслари намуналари. 5. Квадрат метр. 6. Куб метр. 7. Репер. 8. Флюгер. 9. Нефоскоп. 10. Метеорологик будка. 11. Ёғин ўлчагич. 12. Қор ўлчагич рейка. 13. Астролябия. 14. Эклиметр. 15. Қутб юлдузи кўрсаткичи. 16. Горизонтал қуёш соати. 17. Экваториал қуёш соати. 18. Румбказимут ҳалқаси. 19. Гномон. 20. Маҳаллий меридиан ва параллел. 21. Қумли яшик. 22. Ўқувчилар учун стол ва стуллар. 23. Синф доскаси. 24. Ўқитувчи столи.

Юқоридагилардан ташқари география майдончасида: рельеф шакллари ва сунъий ҳовузча, сунъий тепа ва сойлик, қумли яшиклар, тоғ жинслари коллекциялари бўлиши мақсадга мувофиқ.

География майдончасида қуёшнинг горизонтдан баландлиги, кун ва туннинг узунлиги, об-ҳаво ҳолатини кузатиш, топографиядан амалий машғулотлар (ориентирлаш, оралиқни ўлчаш, мактаб ёни ёки участкасининг планини олиш, рельефни горизонталлар ёрдамида тасвирлаш, профиль чизиш каби), «Гидрография» ва «Атмосфера» темаларини ўрганиш билан боғлиқ бўлган айрим амалий ишларни, шунингдек фенологик кузатишларни олиб бориш мумкин.

Шаҳардаги кўпчилик мактабларда талабга жавоб берадиган география майдончасини ташкил этиш учун шароит етарли деб бўлмайди. Шунинг учун мактабларда ихчам география майдончаларини ташкил этиш мумкин. Бунда программада кўзда тутилган зарур асбоблар, шунингдек муҳим жиҳозлар бўлиши шарт.

География майдончасини ташкил этиш имконияти бўлмаган мактабларда метеорологик бурчак ташкил этиш керак.

V БОБ

ГЕОГРАФИЯ ТАЪЛИМИНИ ТАШКИЛ ЭТИШ

30-§. География дarsi

Ўқувчиларга турли ташкилий формаларда таълим берилади. Ҳар бир иш формалари ўқитувчи ва ўқувчиларнинг фаолиятига қараб бир-биридан фарқ қилади.

Мактаб география таълимида ўқув ишларини ташкил этишнинг қуйидаги формаларидан фойдаланилади: дарс, экс-

курсия, ўқувчиларнинг уйда ва мактабда бажарадиган мустақил ишлари, консультация ва факультатив машғулотлар.

Ўқув тарбия ишларининг асосий формаси дарсдир.

География ўқитувчиси назарий жиҳатдан етарли тайёрланган, таълим методларини пухта эгаллаган бўлса-ю, бироқ ўқувчилар билан олиб бориладиган ўқув-тарбия ишларининг асосий шакли бўлган дарсни яхши ташкил қила олмаса, у ўқувчиларга зарур билим, кўникма ва тарбия бера олмайди. Дарс ўқитувчининг ўқувчилар билан бирга олиб борадиган синф машғулоти бўлиб, ўқитувчи ўқувчилар билан қатъий жадвал асосида турли хил усуллардан фойдаланиб иш олиб боради.

Н. Н. Баранский фикри билан айтганда, дарс ўқитувчи томонидан ўқувчи онгида барпо этилаётган бинонинг ғиштидир. Ҳар бир дарс билим системалари ва кўникмаларидан бирон янгилик бериши, айни вақтда олдин ўрганилган билимларга суяниш ва сўнггида ўрганиладиган темалар учун таянч бўлиб хизмат қилиши зарур. География дарси фақат ўқув материалларининг мазмунига қараб эмас, балки география таълимининг ўзига хос усулларининг характериға қараб бошқа фан дарсларидан: карталардан географик билим манбаи сифатида фойдаланилиши, табиат ҳодисаларини бевосита кузатилиши, географик объектларни бир-бирига таққослашда ўлка материалларидан ва ўқув кўрсатмалари қурооллардан фойдаланиш жиҳатидан фарқ қилади.

Таълим ва тарбия беришнинг энг муҳим ва ҳал қилувчи шакли бўлган дарснинг ролини янада ошириш, таълимнинг ҳаёт билан боғланишини мустаҳкамлаш, ўқитишнинг самарали усулларини мактабларда ижодий тарзда ўзлаштириш муҳим аҳамиятга эга.

Ўқитувчи дарсда ўзи «сўраб», ўзи «гапириб берувчи» бўлиб қолмасдан, балки бутун синф ўқувчиларини актив қатнаштириши керак.

География дарсида таълим-тарбия ишлари бир-бирига боғлиқ ҳолда олиб борилиши керак, ҳар қайси дарс ўқувчиларга маълум даражада билим ва кўникмалар бериб боради. Ҳар қайси дарснинг ўз олдига қўйган мақсади бўлиши керак. География дарслари асосан ўқувчиларда янги географик тасаввур ва тушунчалар, ақлий ва тарбиявий кўникмалар ва малакаларни шакллантиришни мақсад қилиб қўяди.

Дарснинг мақсади: а) дарсда ўқувчилар қандай тасаввурлар, тушунчалар, қонуниятлар, ғояларни эгаллашлари кераклиги; б) илгари ўқувчилар эгаллаган қандай кўникма ва малакалар бу дарсда такомиллашуви лозимлиги ва қандай кўникмалар биринчи марта берилиши; в) дарс процессида ўқувчиларни тарбиялайдиган қандай ишлар бажарилиши лозимлигини белгилашдан иборат.

Дарснинг мақсадига педагогика назарияси, илғор ўқитувчилар ва ўзининг шахсий тажрибаларига асосланган ижодий

фикр якуни деб қараш керак. Дарснинг мақсадига қараб, унинг мазмуни белгиланади.

География дарсининг ўзига хос хусусиятларидан бири программа материалларини фан эришган энг сўнгги ютуқлар, табиатда рўй берган ҳодисалар, СССР ва бошқа мамлакатлардаги аҳолининг ҳўжалик фаолиятидаги янгиликлар билан бойитиб борилишидир. Бундай фактлар катта тарбиявий аҳамиятга ҳам молик.

География дарсларининг мазмунини белгилашда ўқувчиларнинг бошқа ўқув фанларидан, масалан, математика, тарих, биология, физика, химия, рус тили, чет тили ва бошқалардан олган билимларини ҳисобга олиш керак. VI синф ўқувчилари математика дарсида масштаб, даража (градус) ҳақида тушунча оладилар, оралиқни ўлчаш усуллари, диаграмма тузиш билан, танишадилар. География ўқитувчиси математикадан ўқувчилар эгаллаган тушунчаларга таянган ҳолда географик билимларни ўзлаштиришга эришмоғи лозим. Географияни бошқа фанлар билан боғлаб ўқитилса, табиат ва жамиятдаги ҳодисалар ҳақида ўқувчилар онгида тугал тасаввурлар ҳосил бўлади.

Дарснинг мазмунини белгилаганда мантикий изчилликка эътибор бериш зарур, бунда ўрганилаётган янги билим илгари ўрганилган билимга асосланиши ва келгусида ўрганиладиган билимга замин яратмоғи лозим.

Дарс процессида ўтган темани такрорлашга етарли эътибор бермоқ керак. VII синфда Африка ўрганилаётганда VI синфдаги табиий географияга доир маълумотларни такрорлаш билан қўшиб олиб борилса, шу курсдаги Евросиё темасини ўрганишда Африкага тегишли маълумотлар такрорланади. Шу билан бирга илгари ўрганилган материалларни янги материаллар билан таққослаш мақсадга мувофиқ. Қиёсий усул учун тасодифий маълумотларни эмас, балки янги темани онгли равишда ўзлаштириш учун хизмат қила оладиган, билимларни маълум бир тартибга тушира оладиган маълумотларни танлаш керак.

География дарсининг ўзига хос хусусиятларидан яна бири, ўқув қурооллари (карта, расмлар, асбоблар, схемалар, дидактик материаллар) дан фойдаланишдир.

Дарснинг мақсади, мазмуни ва бошқа таркибий қисмлари кўрилиб чиқилгандан сўнг, мазкур дарс учун зарур бўлган ўқув қурооллари аниқ бўлиб қолади. Ўтиладиган дарс учун танланадиган ўқув қуроолларининг қайси бири янги тема учун, қайси бири ўтган темани такрорлаш ва ўқувчилар билимини аниқлаш учун, қайси бири амалий ишларда татбиқ этилиши лозимлиги аввалдан белгилаб қўйилиши зарур.

Ўқув қурооллари методни белгилашга, метод эса ўқув қуроолларини белгилашга асос бўлади. Ҳар қайси география дарсида бир неча метод ва хилма-хил усуллар татбиқ этилади. Дарсда қўйилган мақсадга эришиш — янги материални ўрга-

нишга ва такрорлашга мувофиқ методларни танлаб олишга боғлиқдир. Метод ва усулларни танлаш эса дарсинг мақсади ва мазмунига, ўқувчиларнинг билим доираларига, уларнинг ўзлаштириш қобилиятларига, шунингдек ўқув қуролларининг мавжудлигига боғлиқ. Танлаб олинган методлар билимларни тўғри, илмий асосда ўзлаштиришни таъминлаш лозим.

Ўқувчиларнинг ёш хусусиятлари ва билим доиралари V—X синфларда хилма-хил метод ва усуллардан: қизиқарли хрестоматия маълумотларидан, суҳбатдан, кўрсатмали қуроллардан, кузатиш ва тажрибалардан кўпроқ фойдаланишни талаб қилади. Баъзан параллел синфлардаги ўқувчилар онги, зеҳни, мустақил ишга мойиллиги ва ўзлаштириш қобилиятларига кўра ҳам бир-биридан фарқ қилади. Шу сабабдан параллел синфларда бир хил материалнинг ўзини ҳам турли усуллар билан ўрганишга тўғри келади. Бир хил усулдан кўпроқ фойдаланавериш ўқувчиларни бир томонлама ривожланишга сабаб бўлади. Дарс асосан ҳикоя-баён йўли билан ўрганилганда ўқувчилар тасвирлашга моҳир бўлса-да, суҳбатда ва карта билан мустақил ишлаганда улар қийинчиликка учрайдилар.

Биобарин ўқитувчи олдидаги мураккаб ва масъулиятли вазифа шундан иборатки, у метод танлашда мазкур дарсинг темаси бўйича дарслар системасида тутган ўрнини, курс бўйича умумий дарслар системасидаги ўрнини назарда тутиши керак. Масалан, материклар ва океанлар географияси курсида ҳар бир материкнинг географик ўрнини фақат суҳбат билан ўрганишни мақсадга мувофиқ деб бўлмайди. Материкнинг географик ўрни нимадан иборат эканлигини, бу тушунча мазмунини қайси тартибда ўрганиш кераклигини яхшироқ билиб олишлари учун биринчи ўрганиладиган материк — Африканинг географик ўрнини ўқитувчи батафсил тушунтириб бериши маъқул. Австралианинг географик ўрнини суҳбат йўли билан, Жанубий Американинг географик ўрнини эса мустақил ўрганиш мумкин. Демак, ҳар бир курс юзасидан дарслар системасини ташкил этиб, алоҳида метод қўллашга тўғри келади.

Дарс самарадорлигининг энг муҳим шarti — барча ўқувчиларнинг бутун дарс процессида фаол ишлашларидир. Ўқувчилар фаолиятини оширувчи энг муҳим восита — улар бажарадиган мустақил ишлар бўлиб, ўқувчилар бу ишларни бажаришда ўз билимларини татбиқ этадилар. Ўқувчиларни мустақил ишлатиш учун маълум бир тартиб талаб этилади.

Иқтисодий география курсларида ўқувчиларнинг мустақил ишлари, уларнинг ёш хусусиятлари ва эгаллаган тегишли кўникмалари тақозоси билан мураккаблашади.

СССР иқтисодий географияси курсидаги «СССРнинг табиий шароити ва ресурслари» темаси табиий ресурслардан хўжаликда фойдаланиш ва хўжаликнинг турли тармоқларини ривожлантириш имкониятлари нуқтаи назаридан ўрганилади.

Ўқувчиларнинг СССР табиий географияси курсида эгалла-

ган мамлакат табиий ресурслари ҳақидаги билимларни қайта тиклангач, СССР йирик қисмлари табиий ресурслар билан қай даражада таъминланганлигини мустақил ўрганишга киришилади.

Темани мустақил ўрганиш учун ўқувчиларга тахминан қуйидаги топшириқлар бериш мумкин:

1) СССРнинг қайси районларида: а) қандай минерал ресурслар, б) ўсимлик ресурслари ва в) ер (тупроқ) ресурслари жойлашган?

2) Мамлакатимизнинг қайси территориялари гидроэнергия ресурсларига бой?

3) Қаерда ресурсларнинг қайси турлари ҳали яхши ўзлаштирилмаган?

4) Ғарбий Сибирда, Ўзбекистонда халқ хўжалигининг яна қандай тармоқларини ривожлантириш мумкин?

Бу каби саволлар ўқувчиларнинг фаолиятларини янада активлаштиради ва билимларининг пухта ўзлаштирилишига ёрдам беради.

Ҳозир дарс самарадорлигига қўйиладиган талаблар ҳам ўзгарди. Илгари асосан ўқитувчининг фаолиятига (унинг кўрсатмали қўлланмалардан фойдаланиши, яхши тушунтириши, саволлар билан ўқувчиларнинг фаолиятини оширишига) қараб дарсларга ижобий баҳо берилган бўлса, ҳозирги вақтда дарсинг юқори сифатли ўтиши: мақсад ва ўқув тарбия ишларининг аниқ қўйилиши, биобарин олган билим ва кўникмаларнинг сифатига ва эътиқодининг шаклланишига қараб баҳоланади.

Дарсга қўйиладиган талаблар ҳақида гап борганда, қуйидагиларни айтиб ўтиш мумкин: аввало, дарс мазмунига кўра олдинги ва кейинги дарслар билан боғланиши, ўзлаштирилган билимларнинг савиясини юқори бўлиши, ўқувчилар мустақил билим олиш йўллари эгаллашлари шарт. Шунингдек дарсинг таркибий қисмлари бир-бирига боғланган ҳолда ташкил этилиши (масалан, ўқувчилар билимини аниқлаш, янги билимларни ўзлаштирилиши билан боғлаб олиб борилиши) керак.

Ҳар бир дарс — ўқитувчининг мустақил ижодий асари бўлиши талаб этилади.

М. К. Ковалевскаянинг таъкидлашига кўра география дарсининг самарадорлигини ошириш асосан қуйидагиларга: дарсинг таълим-тарбиявий мақсадини аниқ белгилай олинишига;

ўқувчиларнинг назарий ва амалий фаолиятларини бирга амалга оширилишига;

географик билимларни босқичма-босқич системага солиниб, умумлаштирилиб борилишига;

янги билимларни ўрганиш жараёнида ўқувчиларнинг билиш қобилиятларини активлаштириб боришга;

ўқувчиларнинг уй вазифаларини қай даражада бажаришларига;

дарс мазмунининг ҳаёт билан, коммунистик қурилиш билан боғлаб борилишига боғлиқ.

Умуман олганда, дарсни ташкил этиш ва олиб бориш ўқитувчидан мунтазам изланиш, географик, педагогик ва психологик билимларни тўлдириб, янгилаб боришни, таълим жараёнини ҳолисона методик таҳлил қилиб боришни талаб этади.

31-§. Дарснинг таркибий қисми

Ҳар бир дарс бир-бири билан боғланган айрим элементлар (билим ва кўникмаларни текшириш, янги материални ўрганиш, уни мустаҳкамлаш, ўқувчилар билимини ҳисобга олиш ва уйга топшириқ бериш) дан иборат.

География ўқитиш методикасига доир қўлланмаларда дарс элементлари турлича берилган. Ҳар қайси география дарсида ўқув қуролларининг бирон туридан фойдаланишга тўғри келади. Ана шу «ўқув қуроллари» тушунчаси ўзбек тилига таржима қилинган қўлланмаларда турлича учрайди. В. П. Будановнинг «Табий география ўқитиш методикаси» қўлланмасида (1950) «қўлланмалар», А. В. Даринскийнинг «География ўқитиш методикаси» (1964 й.) да «жиҳозлар» деб берилган бўлса, айрим методист-ўқитувчилар «курсатмалар», «курсатмали қўлланмалар» деб ишлатадилар. Бу тушунчалар тўлиқ эмас. Дарснинг бу қисmini «ўқув қуроллари» деб ишлатиш ўринлидир.

Дарснинг «ўқувчиларнинг билим ва кўникмаларини текшириш» қисми ҳам адабиётларда ҳар хил учрайди: В. П. Будановнинг методик қўлланмасида «сўраш», А. В. Даринскийнинг методик қўлланмасида «такрорлаш» деб ишлатилган. Дарснинг бу қисмида фақат сўраб ёки уй топшириғини текширибгина қолмай, ўқувчилар эгаллаган билим, кўникма ва малакалари ҳам синаб кўрилади. Ундан ташқари, уй топшириғи ҳамма дарсларда берилиши шарт эмас. «Сўраш» деганда фақат оғзаки жавоблар назарда тутилади. Ўқувчиларнинг билим ва кўникмалари аниқланганда оғзаки жавоб билан бирга ёзма-амалий жавоблар, график ишлар ҳам бажарилиши мумкин. Шунинг учун дарснинг бу қисmini «ўқувчиларнинг билим, кўникма ва малакаларини текшириш» дейиш маъқул.

Дарснинг янги материални ўрганиш қисмида ҳам муаллифлар фикрида бирлик йўқ. В. П. Будановнинг методик қўлланмасида «янги материални баён этиш» ва А. В. Даринскийда эса «янги материални ўтиш» деб айtilган. Географиядан билим олишда, янгисини ўрганишда фақат ўқитувчининг баёни билан чекланиб қолинмаслиги, аксинча, ўқувчиларнинг турли мазмундаги мустақил ва амалий ишлари билан бирга қўшиб олиб борилиши лозим.

Шуларни эътиборга олиб, дарснинг бу элементини — «янги материални ўрганиш» деб юритилса тўғри бўлади.

Ўқувчиларнинг билим, кўникма ва малакалари

рини текшириш. Ўқувчилар фаолиятини тўғри ташкил этиш, дарсга қўйилган мақсадни муваффақиятли ҳал қилишни таъминлашда дарсни тўғри бошлаш муҳим аҳамиятга эга. Ҳар қайси дарснинг бир хилда, ўтган темани такрорлашдан, ўқувчиларнинг билимини текширишдан бошлайвериш шарт эмас. Ўқитувчи 20 минут ичида 2—3 ўқувчидан сўраш билан синф қандай ўзлаштирганини яхши била олмайди. Ўқитувчи ўқувчининг билимини аниқлаётганда синфдаги бошқа ўқувчилар нима билан банд бўлиб турганликларини билиши қийин, албатта. Ўқитувчи ўқувчилар билимини аниқлайди-ку, ammo уларнинг уйда қандай шароитда тайёрланганликларини била олмайди.

Дарс бундай ташкил қилинганда ўқувчилар билими янги билимни ўзлаштириш билан бирга қўшиб олиб борилмайди. Ўқитувчи дарс давомида ўқувчилар билан бирга етарли иш олиб бормаса, ўқувчилар фаолиятини бўғайди ва ўқувчилардан ажраб қолади.

Бундай дарсда кўпроқ ўқувчидан сўрай ва баҳолай деса, янги материални ўрганишга вақт кам қолади, янги материални ўрганишга кўпроқ вақт ажратса, кам ўқувчидан сўрашга тўғри келиб, уларнинг билимларини аниқлаб бўлмайди ва ўқувчилар баҳоси етишмайди. Шундай бўлгач, дарсни ҳамма вақт ўқувчиларнинг билимларини текширишдан бошлашни қайта ўйлаб кўриш ва янги иш усулларини излаш керак бўлади. Дарс бошлашнинг 8-жадвалдаги турларини тавсия этиш лозим.

Дарс тўғри бошланса, ўқувчилар фаолияти тўғри йўлга солинади. Энг муҳим ташкилий проблема дарс вақтидан унумли фойдаланишдир. Баъзи география ўқитувчилари дарсдаги қимматли вақтни кўрсатмали қуролларни тайёрлаш, давоматни ва ўтган дарсда уйга берилган топшириқни аниқлаш, битта объектни кўрсатиш учун ҳам ўқувчини карта олдида чиқариш каби ишларга сарф қиладилар. Ўқитувчи синфга киргунча навбатчи томонидан давоматни аниқлаб, кичик қогозга ёзилган «рапортча» ўқитувчи столи устига тайёрлаб қўйилиши одат тусига кириши, ўқувчилар энг зарур ўқув қуролларини тайёрлаб қўйишга ўрганган бўлишлари лозим.

Ўқитувчи 8-жадвалдан ўрганиладиган тема мазмунига тўғри келадиган турини танлаб олиб, дарс бошлайди.

Янги материални ўрганиш. Янги материални ўрганиш дарснинг энг асосий қисмидир, бунда ўқувчилар янги билим оладилар, янги кўникма ва малакалар ҳосил қиладилар. Янги материални ўрганишда бир-бирига боғлиқ бўлган бир неча усулларни татбиқ этишга тўғри келади. Бу дарс темасига, мавжуд кўрсатмали қуролларга ўқувчиларнинг тайёргарликлари ва ниҳоят, ўқитувчининг ҳар бир дарсга ижодий ёндошишига боғлиқ. А. А. Половинкин ифодаси билан айтганда, дарснинг бу қисми мураккаб бир асар бўлса, асарнинг ижодкори ўқитувчидир. Янги материални ўқувчилар томонидан яхши ўзлаш-

География дарсини бошлаш турлари ва усуллари

	Дарсини бошлаш турлари	Дарсини бошлаш усуллари
1	Янги билимларни ўрганиш	а) Дарслик билан мустақил ишлаш. б) Карталар билан ишлаш. в) Контур картани изоҳлаб тўлдириш. г) Техника воситаларини татбиқ этиш. д) Турли мазмундаги расмларни таҳлил қилиш. е) Янги билимларни тушунтириш.
2	Қўшимча маълумотлар ўқиб бериш	а) Вақтли матбуотдан янги хабарлар ўқиб бериш. б) Хрестоматия материалларидан ўқиб бериш. в) Бадиий адабиётдан парча ўқиб бериш.
3	Ўқувчиларнинг билим, кўникма ва малакаларини текшириш	а) Индивидуал сўраш. б) Еппасига сўраш. в) Ёзма контрол иш олиш. г) Уй топширигини текшириш.
4	Кузатиш якунларини муҳокама қилиш	а) Экскурсия якунларини муҳокама қилиш. б) Об-ҳавонинг кузатиш якунларини муҳокама қилиш. в) Фенологик кузатиш якунларини муҳокама қилиш.

тирилиши география ўқитувчисининг моҳирлигига боғлиқ. Тадбиркорлик билан ташкил этилган дарсда ўқувчилар шунчалик берилиб кетадиларки, ҳатто қўнғироқ чалинганини ҳам сезмай қоладилар.

Утган темани такрорлаш учун алоҳида вақт ажратилмай, янги материални ўрганиш билан боғлаб бориш мумкин.

Янги темани илгари ўтилган тема билан боғлаб бориш турли йўللار (махсус ташкил қилинган такрорлаш, ўқитувчининг қисқача кириш сўзи, ўқувчилар бажарган мустақил ишлар) билан амалга оширилади. Агар янги материалга етарли вақт ажратилиб, бу материални синфда пухта ўрганилса, уни такрорлашга, уй топширигига эҳтиёж камаяди. Агар материал бутун дарс давомида ўрганилса, дарснинг таркибий қисмлари ўртасида чегара бўлмаслиги ҳам мумкин.

География дарсида янги материални ўрганиш асосан икки йўл билан олиб борилади: 1) ўқитувчининг бевосита иштироки билан турли воситалар ва ўқув қуролларидан фойдаланилган ҳолда ўқувчиларга билим берилади; 2) ўқитувчи кўрсат-

маси асосида ўқувчилар материални мустақил ўрганадилар. Бу икки йўл бирга олиб борилса, дарс самарали ўтади. Ўқувчининг ўзи амалий ишларни бажариши муҳим аҳамиятга эга.

Агар ўқувчи бутун дарс давомида мустақил ишласа, ўқитувчи раҳбар-ташкilotчи бўлади. Ўқувчи ўзи интилиб ўзлаштирган билим пухта ва қадрли бўлади, улар хотирада узоқ вақт сақланади.

Янги материални ўрганишдан олдин ўқитувчи ўқувчиларни материал темаси билан таништиради. Бунда ўқувчилар дарсда нималарни билиб олишларини тасаввур этишларига имкон туғилади. Дарсда ўқувчилар нималарни билиш кераклиги аниқ вазифа қилиб қўйилиши керак.

Янги материалнинг ўрганиш планини тузиш ва бу планни ўқувчилар дафтарларига кўчириб олишлари мақсадга мувофиқдир. Ўқитувчи материалларни асосий ва иккинчи даражали қисмларга ажратмаса, такрорлашда ҳам билимларни айнан айтиб беришни талаб қилса, ўқувчилар ўқиган нарсаларни механик ҳолда ўрганишга мажбур бўлиб қоладилар. Бундай ҳолда ўқувчиларнинг хотираси ортиқча банд бўлиб, асосий билимлар пухта ўзлаштирилмай қолади.

Асосий ва иккинчи даражали масалаларни ўрганишга мисол: табиат зоналарини ўрганишда ўзлаштирилиши зарур бўлган энг асосий қисм — зона географик ўрнини ўзига хос хусусияти, зонанинг ўзигагина хос бўлган табиат элементларининг комплекси ва ўзаро боғланиши ҳақидаги билим бўлиши, ўсимлик ва ҳайвонот вакиллари ҳақидаги маълумот эса ундан кейинги ўринда туриши лозим.

Мустаҳкамлаш. Бу ўқувчиларнинг шахсий хусусиятларини ўрганишга ёрдам беради. Дарсда ўрганилган темани мустаҳкамлаб борилмаса, ўрганилган билим ўқувчилар хотирасидан кўтарилиб кетади. Мустаҳкамлаш ўқувчилар нутқини ўстиради. Бу иш бир қанча йўл билан олиб борилади. Дастлабки мустаҳкамлаш. Бунда одатда янги материал ўрганиб бўлингач, дарс охирида ўтказилади. Мустаҳкамлаш янги материални ўрганиш билан бирга қўшиб олиб борилиши ҳам мумкин. Дастлабки мустаҳкамлаш дарслик ва карта билан ишлаш, дафтарга ёзиш, контур карта тўлдириш каби ўқувчиларнинг амалий ва мустақил ишлари тарзида олиб борилади. Тема бундай усулда мустаҳкамланганда алоҳида вақт ажратилмайди. Мустаҳкамлашда янги ўрганилган темани илгари ўрганилган тема билан таққослаб борилиши яхши натижа беради.

Мустаҳкамлашнинг яна бир йўли такрорлашдир. Такрорлаш дарснинг ҳамма қисмида: янги темани ўрганишда ва уни мустаҳкамлашда, ўқувчиларнинг билим ва кўникмаларини текширишда бўлиши мумкин. Такрорлаш учун алоҳида вақт ажратиш ҳам мумкин.

Ўқувчилар билимини ҳисобга олиш. Ўқувчилар билимини баҳолаш педагогик процесснинг таркибий қисми бўлиб, ўқувчиларнинг синфда билим олиш фаолиятларини активлашти-

рувчи энг асосий омиллардан биридир. Ўқувчиларга қўйиладиган баҳо уларни қизиқтиради ва активлаштиради, ўқишга бўлган масъулиятни кучайтиради, синфдаги бошқа ўртоқларидан орқада қолувчи, ўз кучига ишончсиз қарайдиган ўқувчиларни дарсдаги баҳо ўз кучига ишонишга ва уларни юқори-роқ баҳо олишга ундайди.

Ўқувчилар билимига қўйиладиган баҳо улар билимининг кўрсаткичи бўлиб, янги материални қанчалик ўзлаштирганликларини, яна нималар устида ишлаш зарурлигини аниқлаб беради.

Ўқувчилар билимига қўйиладиган баҳо ўқитувчининг тайёргарлигини, таълим усулларининг самарасини, ўқувчиларга янги билим ўргата олиш даражасини аниқ кўрсатадиган кўзгудир. Кўпчилик ўқитувчилар ўқувчилар билимини асосан дарс бошида — ўтган темани такрорлаш пайтида аниқлайдилар. Баҳо олган ўқувчи яна унинг билимини аниқлашга навбат келгунча дарсда бепарво ва пассив бўлиб, йи топшириқларини бажармай «хотиржам» юравериши мумкин. Ўқувчиларнинг билимини ҳисобга олишда янги материални ўрганиш билан бирга қўшиб олиб борилмаса, айрим ўқувчилар тушунмаганини уйда ўқиб олиш фикрида синфда актив қатнашмайди. Ундан ташқари, ўқувчилар билимини фақат ўтган темани такрорлаш билан баҳоланса, кўпчилик ўқувчиларнинг билим даражасини аниқлаб бўлмайди. Уйга берилган топшириқни бажаришига қараб ўқувчи билимини баҳолаш билан ўқитувчи ҳақиқий аҳволни билиб олиши қийин. Чунки уйга берилган топшириқни бажаришда ўқувчига бошқа бир киши ёрдам берган бўлиши мумкин.

Шунинг учун ўқувчиларнинг билимини асосан таълим олиш давомида баҳолангани маъқул. Ўқувчилар билимини таълим процессида баҳолаш уларнинг ўзларига ва ёшларига хос хусусиятларини яхшироқ ўрганишга имкон беради. Дарсга қизиқмайдиган айрим «дангаса» ўқувчилар ҳақида ўқитувчининг фикри ўзгариши «яхши» ўқувчиларнинг бўш томонларини аниқлаб олиши мумкин.

Ўқувчилар билими бутун дарс процессида — илгариги темаларни қандай ўзлаштирганликларига, янги материални ўрганишда актив иштирок этишларига ва дарсда бажарган амалий ва мустақил ишнинг мазмунига қараб дарс охирида баҳоланиши мақсадга мувофиқдир. Бундай баҳолаш ўқувчиларнинг ҳақиқий билим даражаларини аниқлашга, ҳар қайси ўқувчининг тўғри баҳо олишига ўқувчиларни бутун дарс давомида актив ишлашига имкон беради ва уйга бериладиган топшириқлар ҳам камаяди.

Уйга бериладиган топшириқ. Уйга бериладиган топшириқ ўқувчилар билимини мустаҳкамлайди, уларни мустақил ишлашга ўргатади, масъулиятни сезадиган қилиб тарбиялайди. Уйга топшириқ беришда маълум тартиб-қоидага амал қилиниши керак. Янги материал етарли ўзлаштирилмаган бўлса,

бунинг устига уйга берилган топшириқлар, амални ишлар кўрсатмасиз берилса, буларни бажариш ўқувчиларга оғирлик қилади, ҳатто бажара олмасликлари ҳам мумкин. Шунинг учун ўқувчилар етарли тасаввурга эга бўлишлари зарур.

Умуман, уйга топшириқ кам берилиши керак. Агар янги материал синфда тўлиқ ва пухта ўзлаштирилса, уйга топшириқ беришга эҳтиёж қолмайди. Баъзи ўқитувчилар уйга бериладиган топшириқни дарс бошида, баъзилар дарс охирида, баъзилар дарс ўртасида берадилар. Уйга бериладиган топшириқни асосан янги материал ўрганиб бўлингач берилиши мақсадга мувофиқ, чунки ўқувчилар янги ўрганилган материалнинг мазмуни билан танишганларидан кейин топшириқни тушуниши ҳам, бажариши ҳам осон бўлади. Қўнғироқдан кейин берилган топшириқ ўз кучини йўқотади.

32- §. Дарс типлари

Дарслар методик адабиётларда турли хил классификацияда берилган. Баъзи қўлланмада дарс ўқувчилар фаолиятига қараб классификация қилинса, бошқа бир қўлланмада унинг мазмунига қараб, учинчи қўлланмада машғулот ўтказиш усулига қараб классификация қилинади.

Ўқитувчи ишини планлаштиришда дарсларни классификациялаш катта роль ўйнайди. Дидактик мақсадни асос қилиб дарсларни қуйидагича классификация қилиш самарали натижалар беришдан далолат беради:

1) кириш дарси; 2) янги билимларни ўрганиш дарси; 3) аралаш дарс; 4) кўникма ва малакаларни ривожлантириш ва мустаҳкамлаш дарси ва 5) такрорлаш дарси.

Кириш дарси. Кириш дарси одатда янги курс бошланишида ўтказилади. Кириш дарсининг мақсади янги курсни ўрганиш учун ўқувчиларни кўпроқ жалб этишдан иборатдир. Кириш дарсларида ўқувчиларнинг илгари олган билимларига асосланилган ҳолда уларни янги курс мазмуни билан таништирилади.

Ўқитувчи бу дарсдан янги курсни ўрганишдаги иш усуллари (кузатиш, карта ва дарсликлар билан ишлаш) билан, асосий ўқув қуроллари (дарслик, атлас, контур карта, дафтар ва ҳ. к.) билан таништиришда фойдаланади. Шунингдек айрим ташкилий талаблар (дарсга қандай тайёргарлик билан келиш, янги билимларни эгаллашда ўқувчиларнинг вазифалари, топшириқлар, амалий ишларни бажариш тартиби ва ҳ. к.)дан ўқувчилар хабардор қилинади.

Янги билимларни ўрганиш дарси. Бу дарснинг асосий мақсади ўқувчиларга янги билим беришдир. Агар ўрганиладиган материалнинг ҳажми кенг, мураккаб ва уни ўзлаштириш учун турли кўрсатмали қуроллар ва воситалар талаб этиладиган бўлса, шу хил дарсдан фойдаланилади. Чорак бошланишида

ёки йирик темада, шунингдек, циклон ва антициклонга ўхшаш мураккаб темаларда бутун дарс янги материалларни ўрганишга бағишланиши мумкин.

Дарсларни ўтказиш ўқитувчидан катта куч ва масъулият, маҳорат ва ижод талаб этади. Чунки бундай дарсларда ўқувчилар диққатини ва иш қобилиятини узоқ вақт ўзинга жалб қилиб туриш, ўрганиладиган объект ва ҳодисаларнинг муҳим белгиларини моҳирлик билан очиб кўрсатиш, материалларнинг ўрганиш усуллариини янгилаб — ўзгартириб туриш зарур.

Янги материалларни бутун дарс давомида ўрганиладиган бўлганда бир дарсда ҳар хил метод ва усул татбиқ этилади, яъни бир дарсда суҳбат ҳам, ўқитувчининг ҳикояси ҳам, фильмлардан лавҳалар кўрсатиш ҳам, шунингдек материалларни мустақил ўрганиш ҳам татбиқ этилиши мумкин. Имконият мавжуд бўлган тақдирда бу хил дарсларнинг бир қисминини ташқарида ҳам ўтказиш мумкин. Масалан, VI синфларда «Ернинг глобус ва карталарда тасвирланиши» темасидаги биринчи дарс («Ориентирлаш») да ўқитувчи тушунтиришидан сўнг ўқувчиларни ташқарига олиб чиқиб, горизонт томонларини чамалаб топишни ўргатади.

Аралаш дарс. Аралаш дарс ўз олдига бир неча дидактик мақсад қўйганлиги билан бошқа дарслардан фарқ қилади. Бу дарс ўз олдига янги материалларни ўрганиш ва уларни мустақамлаш, ўқувчилар билимини текшириш, такрорлаш каби масалаларни мақсад қилиб қўяди. Аралаш дарс ўзининг тузилиши, метод ва усулларига кўра жуда мураккабдир.

География ўқитишда энг кўп татбиқ этиладиган ва оммалашган дарс ҳам худди шу аралаш дарсдир. Аралаш дарсларда турли метод ва усуллардан фойдаланиш мумкин, бу дарсда ўқувчилар билимини текшириш ва уни ҳисобга олиш масалалари бошқа дарсларга қараганда анча осон ҳал этилади.

Ўқитувчиларнинг аксарияти бир қолипда ишлашга ўрганиб қолганлар. Улар дарсни ўтган темани такрорлашдан бошлайдилар, ўқувчилар билимини аниқлаганларидан кейин янги материални озгаки баён этадилар, сўнгра мустақамлаб уйга топшириқ берадилар. Дарсни шу зайлда ўтиш таълим-тарбия вазифаларини тўлиқ ҳал қила олмайди. Аралаш дарс ўйлаб, оқилона ташкил этилса, ҳар бир дарс ўрганиладиган материалга, ўқув қуролларининг мавжудлиги, ўқувчиларнинг тайёргарлиги ва савияларига қараб уюштирилса яхши натижа беради.

Кўникма ва малакаларни ривожлантириш ва мустақамлаш дарси. Географик кўникма ва малакалар одатда узоқ вақт давомида шаклланади. Шу билан бирга зарур кўникма ва малакаларни эгаллаш учун амалий ишлар тарзида алоҳида дарс ажратиш эҳтиёжи ҳам туғилади. Бу дарсда асосий эътибор иш усуллариини такомиллаштиришга ёки уларни ўқувчилар томонидан мустақил татбиқ этишга қаратилади. Олдинги дарсларда берилган билим ва ўқувчилар эгаллай

бошлаган кўникмалар мазкур дарсда жамлзанади ва маълум тартибга туширилади.

Кўникма ва малакаларни ривожлантириш ва мустақамлаш дарслари тегишли назарий маълумотлар ўрганилгандан кейин ўтказилади. Масалан, VI синфда «Ернинг глобус ва карталарда тасвирланиши» темасида географик кенглик ва узунлик ўрганилгандан сўнг, градус тўрини машқ қилиш мақсадида мазкур дарс ташкил этилади. Бундай дарсда ўқувчилар тегишли ўқув қуроллари билан таъминланишлари лозим.

Кўникма ва малакаларни ривожлантириш ва мустақамлаш дарсларида татбиқ этиладиган билимлар ўқувчилар хотирасида қайта тикланади ва уларга иш усуллари (бажариладиган амалий иш, машқ турлари) тушунтирилади ва кўрсатилади, шундан кейин аввал ўқитувчи раҳбарлигида, сўнгра мустақил равишда бажарилиши лозим бўлган ишга киришилади. Дарс охирида бажарилган ишларга якуни ясаш дарсининг зарур элементларидан ҳисобланади.

Такрорлаш дарси. Такрорлаш дарси умумлаштириш ва якунлаш мақсадида ташкил этилади. Умумлаштирувчи такрорлаш дарслари йирик тема ўрганиб бўлингандан кейин ўтказилади. Такрорлаш дарслари, масалан, V синфда «Ер ва бошқа осмон жисмлари», «Ҳаво», «Сув», «Тоғ жинслари», «Ўсимлик ва ҳайвонлар, атроф-муҳит» темаларидан кейин; VI синфда «Литосфера», «Гидросфера» ва «Атмосфера» темаларидан сўнг; VII синфда ҳар бир материк ўрганиб бўлингач; VIII синфда «СССРнинг табиий географик обзори», «СССР йирик территорияларининг табиий шароити ва табиий ресурслари» бўлимлари ва «Ўзбекистон ССР табиий географияси» темасидан кейин ўтказилиши мумкин.

Такрорлаш дарсларида тегишли бўлимдаги ҳамма материаллар такрорланмай, асосий эътибор темадаги энг муҳим масалаларни чуқурлаштириш, якунлаш ва янги билим элементлари билан бойитишга қаратилмоғи лозим.

Такрорлаш дарси темани эслатиш ва ўқитувчининг кириш сўзи билан бошланади. Такрорлаш вақтида янги материални ўрганишда илгари қўлланилган ўқув қуроллари билан бирга такрорлаш учун махсус тайёрланган ўқув қуроллари (якунловчи мазмундаги схема, график, диаграммалар)дан фойдаланиш мақсадга мувофиқдир. Масалан, VIII синфда Ўзбекистон иқлими билан Ғарбий Сибирь иқлимини таққослаш учун йил давомида ҳаво температураси ва ёғинларининг ўзгаришини ифодаловчи диаграмма ва графиклардан, «СССР йирик территорияларининг табиий шароити ва табиий ресурслари» дан кейинги умумлаштирувчи такрорлашда фойдаланилади.

Яхши ташкил этилган такрорлаш дарслари ўқувчиларни активлаштиради ва улар бу дарсдан мамнун бўладилар. Такрорлаш дарсларидан яна бири ўқув йили охирида ўтказиладиган якуний такрорлашдир. Бу дарсда бутун ўқув йили давомида олиб борилган ишларга якуни ясалади, яъни курс давомида

Ўқувчиларнинг олган билими яқунланади. Ўқув йили охирида ўтказилган яқунловчи такрорлаш дарсида, ўқувчиларнинг йил давомида ишлаган ишлари (контур карталар, география дафтари, график ва коллекциялар, альбомлар) кўрсатилади.

33- §. Дарсларнинг тартиби (системаси)

Ҳар қайси география курси ва унинг темаси (ёки бир неча темалардан иборат бўлим) ўз билимлар системасига эга. Ўқувчилар маълум бир курсни изчил тартибда ўрганиб олсаларгина, шу курсдаги асосий масалалар ҳақида қилинди, дейиш мумкин. География ўқитувчиси курс материалларининг мазмунини, ўқувчиларнинг олган билим ва кўникмаларини назарда тутиб методик воситаларни топиши, яъни тема юзасидан дарсларнинг муайян тартибини ишлаб чиқиши лозим.

Бир хил дарсда фақат янги билим олиш билан, иккинчи хил дарсда яқунлаш билан чекланилади, деб бўлмайди. Чунки ўқувчилар томонидан билимларни ўзлаштириш — ягона процесс бўлиб, идрок этишни тушунишдан ажратиб бўлмайди. Бинобарин, ҳар қайси дарсга алоҳида-алоҳида дидактик мақсад қўйиш мумкин. Чунинчи, бир хил дарсда янги маълумотларни ўрганиш, бошқа бир дарсда такрорлаш ва яқунлаш, яна бирида эса амалий ишлар асосий ўринни эгаллаши мумкин.

Табийй география бошланғич курсини олайлик, бунда йирик темалар мазмуни ва вазифасига кўра бир-биридан фарқ қилади ва уларнинг ҳар қайсиси ўзига хосдир. Масалан, «Ернинг глобус ва карталарда тасвирланиши» темасидаги кўпчилик дарсларнинг мақсади турли амалий кўникма ва малакаларни шакллантиришдан иборат. Бу теманинг энг сўнгги дарси билан ва кўникмаларни текширишга бағишланиши мумкин.

СССР табийй географияси курсидаги «Ўзбекистон ССР табийй географияси» дарслари тартибини кўриб чиқайлик. Бу темани ўрганиш учун программада 14 соат вақт ажратилган. Программада ўзлаштирилиши лозим бўлган билим ва кўникмаларни мазмунига қараб ўқитувчи темани асосий масалаларга бўлиб чиқади ва уларни қайси тартиб билан ўрганиш кераклигини белгилайди.

Ўзбекистон ССР табийй географияси асосан икки қисмдан: Ўзбекистон ССРнинг табийй географик обзори (11 соат) ва табийй географик районларнинг табийй шароити (3 соат) дан иборат.

Ўзбекистон ССР табийй географияси дарсларининг тартиби қуйидагича:

- 1- дарс. Ўзбекистон ССРнинг географик ўрни ва чегаралари.
- 2- дарс. Ўзбекистон ССРнинг рельефи.
- 3- дарс. Ўзбекистон ССРнинг геологик тузилиши.
- 4- дарс. Ўзбекистон ССРнинг фойдали қазилмалари.
- 5- дарс. Ўзбекистон ССРнинг иқлим хусусиятлари.

6- дарс. Ернинг климатини ўзбекистонда йил фасллари.

7- дарс. Ўзбекистон ССРнинг сувлари.

8- дарс. Ўзбекистон ССРнинг қўллари, сув омборлари.

9- дарс. Ўзбекистон ССРнинг тупроқлари, табиат минтақалари. Чўл минтақаси.

10- дарс. Адир, тоғ ва яйлов минтақалари.

11- дарс. Ўзбекистон ССРнинг табийй бойликлари ва табиатни муҳофаза қилиш.

12- дарс. Табийй-географик районнинг географик ўрни, рельефи, геологик тузилиши ва фойдали қазилмалари.

13- дарс. Табийй-географик районнинг иқлим хусусиятлари ва сувлари.

14- дарс. Табийй-географик районнинг табиат минтақалари. Табиатни муҳофаза қилиш.

Ўқитувчи бу дарсларнинг типи ва тартибини, темаларни ўрганиш методларини аниқлайди. Шу билан бирга, ҳар бир дарсда бажариладиган амалий ишларнинг тури ва ўтказиш тартибини ҳам белгилайди. Масалан, «Ўзбекистон табийй географияси» нинг биринчи ва учинчи дарсларида янги билимларни ўрганиш масаласи, иккинчи, олтинчи ва саккизинчи дарсларда суҳбат методи, ўн учинчи дарсда кузатиш маълумотлари муҳим ўрин тутди. Бешинчи дарсни контрол (ёзма) иш олишдан, иккинчи ва ўн иккинчи дарсларни янги темани ўрганишдан бошлаш мумкин. Биринчи, иккинчи, еттинчи ва ўн иккинчи дарсларда картографик материаллар билан ишлаш асосий ўринни эгаллайди.

Ана шу 14 дарс давомида ўқитувчи тахминан 70—80 ўқувчи билимига баҳо қўйиб чиқиши, қайси дарсда қандай ўқув қуролларидан фойдаланишни эътиборга олиб, белгилаб қўйиши лозим.

34- §. Экскурсия

Экскурсия таълим-тарбия бериш шаклларида бири бўлиб, унда ўрганилаётган объект ва ҳодисанинг бўлган ва бўлиб бераётган жойида кузатилади.

Мактабда географиядан ўтказиладиган экскурсияларни иккига бўлиш мумкин: ўқув (программали) ва синфдан ташқари экскурсиялар. География экскурсиялари табиатга, корхонага (саноат, қишлоқ хўжалик ва транспорт корхоналарига), метеорологик станцияга, планетарийга ва музейга бўлиши мумкин.

Экскурсияда ўқувчилар ўрганаётган объект ёки ҳодисани бевосита ўз кўзлари билан кўриб ўрганиш, шунингдек ўрганилаётган объект ва ҳодисани асли ҳолида, ўз ўрнида кузатиш, текшириш имкониятлари туғилади.

Ўрганиладиган объектларнинг кўплиги, кўламининг кенглиги ва хилма-хиллиги жиҳатидан география фанининг экскурсия базаси жуда катта. Экскурсия ўқувчиларда географик тасаввур ва аниқ тушунчалар ҳосил қилади.

Экскурсия ўқувчиларга шунча кучли таъсир этадики, педагогнинг таъсири шунчалик кучли бўлмайди. Ўқувчининг далада, қирда ва тоғда ўтказган бир кунни мактабда ўтказган бир неча кундан кўра самаралироқ бўлиши мумкин. Экскурсия ўқувчиларни тетиклаштиради, уларнинг кузатувчанлиги ва синчковлиги қобилиятларини, ҳаётий фаолиятларини оширади. Ўқувчилар экскурсия вақтида маълум даражада меҳнат қиладилар, табиат ва атроф билан танишадилар, ўз ўлкаларини яхшироқ ўрганадилар, экскурсия туфайли уларнинг ўз Ватанига бўлган муҳаббати ортади. Экскурсия ўқитувчи билан ўқувчиларни бир-бирига яқинлаштирувчи воситадир.

Ўқув экскурсиялари. Ўқув экскурсияларининг мақсади ўқувчиларни программа талаб этган географик объект ва айрим табиат ҳодисалари, шунингдек аҳолининг хўжалик фаолияти билан таништиришдан иборат. Экскурсия табиатни онгли ва тўлиқ билиб олишга имкон беради. Бирон кўрсатмалли қўлланма, бирон бадий тасвир ўрганиладиган объект ва ҳодиса ҳақида экскурсиядагидек тўлиқ тасаввур бериши қийин.

Табиатга уюштириладиган экскурсияларда кўрилган объект ёки ҳодиса шунинг учун ҳам онгли ўзлаштириладики, улар тамга босгандек болалар миясидан қаттиқ ўрин олиб қолади. VI синфда ер юзаси шакллари ва уларни ташкил этувчи жинслар ҳамда маҳаллий сувларни ўрганиш мақсадида ўқув йили бошларида экскурсия ўтказиш мумкин. Чунки кейинги тегишли темаларни ўрганишда мазкур экскурсиядан олинган тушунча ва маълумотларга таянилади. Агар ўқув йили бошида экскурсия ташкил қилинса, бу экскурсия ўқувчиларни фанга қизиқтириб юборади.

Корхоналарга уюштирилган экскурсияларда ўқувчилар мазкур район халқ хўжалигининг бир қисми сифатида корхонанинг экономикаси, корхонанинг ишлаб чиқаришдаги мавқеи, шунингдек хўжаликнинг муайян соҳадаги ишлаб чиқаришнинг хусусиятлари билан таништирилади.

Музейда ўрганиладиган буюмлар табиий ҳолатда эмас, балки сунъий шароитда, кўргазмаларга тўпланган экспонатлар шаклида бўлади. Музейда жуда кўп материал тўпланганлигидан фақат дарс темасига тааллуқли кўргазмаларгина ўрганилади. Ўлкани ўрганиш музейлари ўз ўлкасини ўрганиш учун муҳим аҳамиятга эга.

Экскурсиялар жой шароитига қараб турлича бўлиши мумкин: қишлоқ мактабларида табиатга, йирик шаҳарларда кўпроқ корхоналарга уюштирилади. Мактаб жойлашган территориянинг рельеф хусусиятига боғлиқ ҳолда ҳам экскурсия мазмунининг ўзгариши мумкин. Масалан, бир мактаб воҳада, иккинчи мактаб текисликда, учинчи мактаб эса тоғда жойлашган бўлиши мумкин.

Ўқув экскурсиялари ўтказиш учун камидан икки соат вақт ажратилиши лозим.

Экскурсия самарали ўтиши учун ўқитувчи: а) экскурсияга тегишли асбоб-ускуналарнинг тайёр эканлигини кўздан кечириши; б) экскурсия уюштириладиган жойни олдиндан билиб қўйиши; в) экскурсиянинг мақсади, мазмуни ва ўтказиш усулини аниқлаб қўйиши; г) экскурсия ўтказиш планини ишлаб чиққан бўлиши лозим.

Ўқитувчи экскурсияга тайёрланар экан, тегишли адабиётлар билан танишиб чиққан бўлиши лозим. Табиатга уюштириладиган экскурсиянинг тахминий плани қуйидагича бўлиши мумкин:

1. Синфи, ой ва кун.
2. Экскурсия темаси.
3. Экскурсиянинг мақсади.
4. Экскурсия уюштириладиган жой, маршрути ва кузатиш объектлари.

5. Экскурсия учун тегишли ўқув қуроллари.

6. Экскурсиянинг ўтказилиши: а) ўқитувчининг ахбороти; б) ўқувчилар олиб борадиган кузатишлар, тадқиқлар ва ўрганиладиган қонуниятлар; в) тоғ жинси, тупроқ, ўсимлик ва майда ҳайвонлар намуналарини тўплаш; г) расм ва схемалар чизиш.

7. Экскурсия материалларини ишлаб чиқиш: а) экскурсия маршрутини чизиш; б) чизма ва фоторасмларни тайёрлаш; в) ўлкани ўрганиш музейи (ёки бурчаги) га материал тайёрлаш; г) деворий газета учун мақола ёзиш.

Ўқитувчи экскурсияга чиқишдан аввал ўқувчиларнинг қаерга, қачон йиғилишлари ҳақида, экскурсия вақтида улар қандай ишлар бажаришлари, экскурсия учун зарур ўқув қуроллари ва уларни ишлатиш йўллари ҳақида тушунтиради. Ўқувчиларни группаларга бўлади. Агар экскурсия маршрути ва кўлами кичик бўлса, барча группалар ўзлари учун ажратилган майдонларга бўлиниб, ўқитувчининг кўрсатмасига мувофиқ ўзларига топширилган топшириқларни бажарадилар. Экскурсияда мўлжалланган ишлар бажарилиб бўлингач, ўқитувчи ўқувчиларни маршрут бўйлаб, олиб ўтади. Агар экскурсия маршрути ва кўлами катта бўлса, барча ўқувчилар бир маршрут бўйлаб борадилар.

Экскурсия сўнгида якунловчи йиғилиш ёки конференция ўтказилади, бунда ўқувчилар қилинган ишлар ҳақида ахборот берадилар, тўпланган материалларини кўрсатадилар. Экскурсияда тўпланган материаллар — коллекциялар, гербарийлар мактаб лабораториясини, тегишли кабинетларни бойитади.

Ўлкашунослик экскурсиялари. Ўлкашунослик экскурсиясининг мақсади мактаб атрофига (маъмурий район доирасида) яқин жойининг табиати, хусусияти ва аҳолисининг хўжалик фаолиятини ўрганиш ва тадқиқ қилишдан иборатдир. Ўлкашунослик экскурсиялари мазмуни, табиатни чуқурроқ ўрганиш синфдан ташқари вақтда ўтказилиши ва ихтиёрийлиги билан ўқув экскурсияларидан фарқ қилади. Ўлкашунослик экскурсиялари ўз райони табиатини ҳар томонлама ўрганиш

мақсадида ҳам, ёки унинг бирон элементини ўрганиш мақсадида ҳам уюштирилиши мумкин. Таълим ишларида ўқув-экскурсия материалларидан қандай фойдаланилган бўлса, ўлкашунослик экскурсия материалларидан ҳам шундай фойдаланилади. Бу экскурсия вақтида тўплаган материаллар асосида мактаб ўлкашунослик музейини ташкил этиш мумкин.

Янги билимларни ўрганишда экскурсия материалларидан фойдаланиб бориш мақсадга мувофиқдир.

35- §. Ўқитувчининг планлаштириш ишлари

Ўқув машғулотларининг сифати унга пухта тайёрланиб боришга боғлиқ. Ўқитувчи дарсга тайёрланар экан, аввал ўз ўзининг планлаштириб олиши зарур. Ҳар бир география курслари бир неча темалардан иборат бўлиб, уларнинг мазмуни ва ўрганиш тартиби программада белгилаб берилган.

Ўқитувчи ўз ишини тартибга солиш учун аввал календарь план тузиши, кейин темани планлаштириб олиши ва ниҳоят, ҳар бир дарсга план тузиб олиши керак.

Календарь план. Календарь план бутун ўқув йили ёки ўқув йилининг ярмига тузилади. Календарь план тузиш учун ўқитувчи мазкур курснинг мақсади, вазифаси, мазмуни ва ўқитишнинг ўзига хос томонларини яхши тасаввур қила олиши лозим. Календарь планда тема ва темачалар, берилган соат, ўрганиш муддати, темани ўрганишга алоқадор тадбирлар, экскурсия, тажриба, контрол ишлар ва такрорланадиган материаллар кўрсатилади.

Темани планлаштириш. Бунда йирик тема (ёки бўлим) айрим дарсларга тақсимланади. Дарслар тартиби белгиланади. Дарсларнинг тартибини белгилашга жиддий эътибор бермоқ керак. Дарсда бажариладиган амалий ишларнинг характери, мустақил ишлар, такрорланадиган темалар ва фойдаланиладиган ўлка материаллари белгилаб чиқилади.

Ҳар бир темани ўрганиш учун программада муайян миқдорда соат белгиланган. Ўқитувчи шароит тақозосига қараб, бу соатларни дарслар бўйича муайян донрада ўзгартиб тақсимлаши ҳам мумкин.

Дарс плани. Дарсга қўйилган умумий талаблар асосида ҳар бир дарс учун план тузилади. Дарслар тартибидан мазкур дарснинг мазмуни ва мақсади, асосий ва қўшимча (масалан, объектларни контур картага шартли белгилар билан туширишни ўргатиш) дидактик мақсадлар аниқланади.

Программадаги ҳар бир тема — бир-бирига боғлиқ бўлган дарслар системасидан иборат.

Ҳар бир дарснинг мазмуни, мақсади ва методлари, чунончи: янги материални ўрганиш учун ажратиладиган вақт, илгари ўзлаштирилган билим ва кўникмалардан янги маълумотни ўрганишда қай усулда фойдаланиш, ўқувчиларни ижодий фикрлатиш, ўқувчиларга амалий кўникмалар бериш, табиий

..... “ сиф учун географиядан календарь ўқув плани

Тема ва темачалар	Берилган соат	Ўрганиладиган муддат	Мустақил бажариладиган ишлар	Темаларни ўрганишга доир тадбирлар	Такрорланадиган билимлар	Изоҳ

ресурслардан аҳоли ҳўжалик фаоллигида фойдаланиш имкониятлари, янги материални ўрганишда ўлкага доир маълумотлардан фойдаланиш, дарсда таълимни тарбия билан бирга қўшиб олиб бориш ва уйга бериладиган топшириқ вақти, тури ва мазмуни ҳақида ўйлаб кўриш керак.

Дарсга тайёргарлик унинг мақсадини белгилашдан бошланади. Дарснинг мақсади: а) мазкур дарс давомида ўқувчиларда қандай ғоялар, тушунчалар, қонуниятлар шаклланиши кераклиги; б) дарс жараёнида қандай кўникма ва малакалар шакллантирилиши ва қайсилари такомиллаштирилиши ва в) таълим жараёнида ўқувчиларга тарбия беришга оид қандай тадбирлар амалга оширилиши белгиланади.

Дарснинг мақсади курс программаси асосида, мазкур дарснинг тема ва бутун курсдаги моҳиятига қараб белгиланади.

Дарснинг мақсади белгилангач, ўқитувчи ўрганиладиган янги материалнинг ҳажми ва мазмунини белгилайди. Бунда дарсда батафсил ўрганиладиган масалалар ажратиб, уларга алоҳида эътибор берилиши мақсадга мувофиқдир. Ўқитувчи ўқувчилар ўзлаштириши зарур бўлган факт ва хулосаларни белгилаб чиқади.

Шундан кейин янги билимларни ўрганишда татбиқ этиладиган метод ва усулларни танлайди. Янги материални ўрганиш методикаси кўпинча унинг мазмунига боғлиқдир. Шунинг учун дарсда ўрганиладиган барча материал айрим мантикий қисмларга гуруҳланади, асосий масалалар ажратилади.

Дарсга тайёргарлик кўришнинг кейинги босқичи — айрим ўқувчилар билан олиб бориладиган ишларнинг мазмуни ва методларини белгилашдир. Ўқитувчи ўқувчилардан қандай билим ва тушунчаларни сўрашни, шунингдек ўқувчиларнинг билими ва кўникмаларини аниқлашда ва янги материални ўрганиш жараёнида ўқувчиларга бериладиган савол ҳамда топшириқларни, айрим ўқувчиларга бериладиган индивидуал вазифаларни белгилаб олиши лозим.

Дарсга тайёргарлик бир соатлик дарс планини тузиш билан якунланади.

Бир соатлик дарс планини тузиш учун қуйидаги тартибни тавсия этиш мумкин:

1. Синфи, тартиб рақами, ой ва кун.
 2. Дарс темаси.
 3. Дарснинг мақсади.
 4. Дарсга тегишли ўқув қуроллар.
 5. Дарснинг бориши:
 - 1) ўқувчиларнинг билим, кўникма ва малакаларини текшириш (дарсни бошлаш);
 - 2) янги материални ўрганиш: а) мустақил ўрганиш учун топшириқлар; б) амалий ишлар;
 - 3) мустаҳкамлаш;
 - 4) ўқувчилар билиминини ҳисобга олиш;
 - 5) уйга вазифа бериш.
- Ҳар бир география курсидан алоҳида дарс плани (алоҳида дафтар) бўлиши мақсадга мувофиқдир.

36-§. Факультатив машғулотлар

Факультатив машғулотлар — география таълим формаларидан биридир. Факультатив машғулотларнинг бошқа таълим формаларидан фарқи шуки, у барча ўқувчилар учун мажбурий бўлмай, ихтиёрийдир. Ўқувчилар ўз хоҳишларига кўра факультатив машғулотлардан бирини, дидларига ёққанини ўрганадилар.

Факультатив машғулотларнинг вазифаси фаннинг муайян соҳаси бўйича ўқувчиларнинг қизиқиш ва қобилиятларини ривожлантириш, уларни касб танлашга ва кейинги ихтисосли таълимга тайёрлашдан иборатдир.

СССР Маориф министрлиги томонидан учта факультатив курс: «Геология», «Топография ва картография асослари» ва «Халқ хўжалиги асосий тармоқларининг муҳим иқтисодий асослари» ни ўрганиш тавсия этилган.

Геологиядан ўтказиладиган факультатив машғулотлари умумий ва тарихий геологиядан назарий машғулотлар ва амалий ишлар олиб боришни назарда тутлади.

Топография ва картографиядан ўтказиладиган факультатив машғулотларда асосий эътибор топографик ва тематик карталар билан ишлашга оид амалий кўникма ва малакаларни вужудга келтиришга қаратилган.

«Геология», «Топография ва картография асослари» факультатив курсларини табиий география курсларининг такомиллашган давоми дейиш ҳам мумкин. Шунинг учун мазкур курсларни VIII—X синфда ўрганиш мақсадга мувофиқ.

Халқ хўжалиги тармоқларининг иқтисодий асосларидан ўтказиладиган факультатив машғулотлар саноат, қишлоқ хўжалик ва транспорт экономикаси асосларини ўрганишни назарда тутлади.

«Халқ хўжалиги асосий тармоқларининг муҳим иқтисодий асослари» факультатив курси иқтисодий географик курслар билан боғлиқ бўлганлиги учун уни IX, X синфларда ўрганиш мақсадга мувофиқдир.

VI БОБ

ЎҚУВЧИЛАР БИЛИМ ВА КўНИКМАЛАРИНИ ТЕКШИРИШ ВА БАҲОЛАШ

37-§. Географик билимларни текшириш системаси

Билим, кўникма ва малакаларни текшириш — таълимнинг таркибий қисмидир. Унинг асосий вазифаси — ўқувчилар билиминини ва уларнинг фан асосларини ўзлаштириш йўлидаги имкониятларини аниқлашдан иборатдир. Текшириш янги темаларни ўрганишда нималарга кўпроқ эътибор бериш кераклигини кўрсатади.

Тўғри ўтказилган текшириш, ўқувчиларда географик ҳодисаларни таҳлил қилиш, табиатнинг айрим элементлари ўрта-сидаги ўзаро боғланишни аниқлай олиш кўникмаларини шаклланишига имкон беради. У айни вақтда такрорлаш демакдир. Такрорлашсиз текшириш бўлиши мумкин эмас.

Текшириш ва баҳолаш ўқувчиларнинг бурч ва масъулиятини мустаҳкамлайди, дарсларга бўлган эътиборини оширади, ўқув топшириқларини мунтазам бажариб боришга ўргатади, шунингдек ўз куч ва имкониятига ишонишга ундайди. Ўқувчиларнинг жавоби мантиқий тафаккурни машқ қилишдан иборат бўлганлигидан, текшириш ва баҳолаш уларнинг тафаккурини, хотирасини ва тасаввурини ўстиради.

Мактабда кўпинча текшириш ва баҳолашга ҳамма вақт ҳам етарли эътибор берилади деб бўлмайди. Амалдаги текшириш ва баҳолаш кўпроқ оғзаки сўраш билан чекланилади. Баъзи бир дарсларда ўқувчиларга тасодифий саволлар берилади, бу албатта, ўқувчилар фаолиятини пасайтириб юборади.

География таълимида ўқувчилар савиясини янада ўстириш учун билим, кўникма ва малакаларни текшириш усулларини такомиллаштириш зарур.

Текшириш мунтазам равишда, мактаб, программаси талабларига жавоб берадиган характерда бўлиши лозим.

Ўқувчиларнинг билим, кўникма ва малакаларини текширишда қуйидагиларни назарда тутиш лозим:

а) текшириш вақтида бериладиган саволлар ўқувчиларнинг фаолиятини активлаштиришда билимларини группалашга, улардан энг муҳимларини ажратиш олишга, фикрларини ўз сўзи билан ифода қилишга жалб этадиган бўлиши керак;

б) бериладиган савол-топшириқлар ҳаёт билан бевосита боғлиқ бўлиши лозим;

в) жавоб вақтида ўлка материалларидан фойдаланишни талаб этиш керак;

г) бериладиган саволлар қиёсий характерда бўлиши лозим;

д) ўқувчилар жавоби тўлиқ бўлиши учун қўшимча саволлар бериб, бошқа ўқувчиларни ҳам жалб этиш мумкин;

е) текширишни географик ўйинлар, викториналар билан бирга қўшиб олиб бориш ҳам мақсадга мувофиқдир.

Ўқувчиларнинг билим, кўникма ва малакалари асосан уч хил усул: 1) оғзаки текшириш усули; 2) ёзма текшириш усули, 3) амалий текшириш усули билан текширилади.

Оғзаки текшириш усули. Текширишнинг бу усули бутун текшириш жараёнида етакчи ҳисобланади. Оғзаки текшириш ўқитувчининг ўқувчи билан бевосита муносабатда бўлиши, уларнинг билимларини, эътиборларини, географик картани ўқиш, кўрсатмалар қўлланмалар ва бошқа билим манбаларидан фойдаланиш кўникмаларини текшириб кўриш имкониятини беради.

Оғзаки текшириш икки хил: яккама-якка (индивидуал) ва ёппасига сўраш усулида олиб борилади.

Индивидуал сўраш — оғзаки текширишнинг асосий ва кўп қўлланиладиган туридир. Индивидуал сўраш илмий тасаввурлар ва тушунчалар системасининг қанчалик ўзлаштирилганлигини текширади ва ўз фикрларини ифодалаш имкониятини беради. Сўрашнинг бу усули ўқувчиларнинг фикрлаш қobiliятларини ривожлантириши лозим, бу эса бериладиган саволга боғлиқ.

Ўқувчиларга асосан уч хил савол берилади: асосий, қўшимча ва ёрдамчи саволлар.

Асосий савол биринчи бериладиган савол бўлиб, у кенгроқ, тўлиқроқ жавоб беришни талаб қилади. Асосий савол ўқувчиларнинг ўз фикрларини бир-бирига боғлаб ифода қилишга ҳам ўргатади. Бериладиган ҳар бир асосий савол илгари ўрганилган теманинг асосий бир қисmini ўз ичига олиши лозим. Асосий савол ўқувчиларнинг айрим фактлар ҳақидаги билимини ва картадан кўрсата олиш кўникмаларини аниқлаш билангина чекланмай, аynи вақтда асосий географик қонуниятларнинг қай даражада тушунишини ҳам текширишни назарда тутлади. Масалан, «Евросийё иқлими» темаси юзасидан қуйидаги саволларни тавсия этиш мумкин: а) Евросийё иқлимининг таркиб топишига қандай омиллар ҳал қилувчи таъсир кўрсатади? б) Евросийё иқлимининг ўзига хос хусусиятлари нималардан иборат? в) Ҳинд океани ва Евросийёнинг рельефи унинг иқлимининг таркиб топишига қандай таъсир кўрсатади?

Барча ўқувчиларнинг фикр ва эътиборларини жалб этиш учун асосий савол бутун синфга қарата берилади.

Ўқувчи асосий саволга жавоб қайтаргандан кейингина унга қўшимча савол бериш мумкин. Қўшимча савол асосий саволда назарда тутилмаган баъзи бир элементар нарсаларни аниқлаш ва қисқа жавоб беришга мўлжалланган бўлиши мум-

кин. Ўқувчининг картага доир билимларини, табиатнинг айрим элементлари ўртасидаги боғланишни белгилай олиш каби кўникмаларини аниқлаш мақсадида ҳам қўшимча савол берилади.

Ёрдамчи саволлар ўқувчининг асосий саволга жавоб бераётган вақтда ҳам, жавоб бериб бўлгандан кейин ҳам берилиши мумкин. Ёрдамчи саволлар ўқувчилар берган жавобини қанчалик тўғри эканлигини текшириш учун ҳам берилади. Масалан, ўқувчининг жавобида «юлдуз», «сайёра», «қўлтиқ», «денгиз», «изотерма», «пассат», «муссон» каби терминлар учраган бўлса, ўқитувчи бу терминларни улар қанчалик тушунганини ёрдамчи савол билан текширади.

Ўқувчиларнинг жавоби фақат мазмуни жиҳатидангина эмас, балки шакли жиҳатидан ҳам кузатилиши лозим. Ўқувчиларни муайян бир тартиб билан адабий тилда жавоб беришга ўргатиш керак. Ўқувчи ўқитувчининг эслатишини кутмасданоқ жавоб бераётганда географик номларни картадан кўрсата билиши лозим.

Индивидуал сўрашнинг айрим салбий томонлари ҳам бор. Сўраш вақтида кўпчилик ўқувчилар жавобни тингламаслиги, бошқа иш билан шуғулланиб ўтириши ёки ўқитувчининг чақиришини кутиб, навбатдаги бериладиган саволга жавоб ахтариб ўтириши мумкин. Бундан ташқари, индивидуал сўрашга кўпинча анча вақт кетади. Шунинг учун индивидуал сўраш ёппасига сўраш билан бирга қўшиб олиб борилиши ҳам мумкин.

Ўқувчилардан ёппасига сўраш учун кам вақт кетади, аynи вақтда кўпчилик ўқувчиларнинг билимини аниқлашга имкон беради. Ёппасига сўраш ўқувчилар билимини мустаҳкамлайди, текширишни такрорлаш билан қўшиб олиб боришга ёрдам беради.

Ёппасига сўраш тема ўрганиб бўлингандан кейин ҳам ўтказилиши мумкин. Бунда қисқа жавобга мўлжалланган саволлар ўртага ташланади ва ўқитувчи лойиқ топган ўқувчи ўрнидан туриб жавоб беради. Янги темани ўрганишга киришишдан олдин ҳам ўрганилган темалар ўқувчилардан ёппасига сўралади.

Картадан сўрашда ҳам ўқувчилар билимини ёппасига оғзаки текшириш мумкин. Масалан, ўқитувчи овоз чиқармай картадан географик объект тасвирланган нуқтани кўрсатади ва бирорта ўқувчининг фамилиясини айтади, бунда бу ўқувчи ўрнидан туриб шу жойнинг номини айтади.

Кўрсатмалар қўлланмалар юзасида баъзи бир саволлар бериш йўли билан ҳам ўқувчиларнинг географик объектлар тўғрисида олган тасавури ва билими текшириб кўрилади.

Ёзма текшириш усули. Бу усул ўқувчиларнинг билимини аниқлаш мақсадида ўтказилади. Бу усулнинг афзаллиги шундаки, қисқа вақт (10—15 минут)да синфдаги барча ўқувчиларнинг билимларини текширишга, кўпроқ баҳо тўплашга ва

ёзма нутқини аниқлаб, уларнинг контур карта ишлаш олиш ва географик номларни тўғри ёза олишнинг текширишга имкон беради. Бундай текширишлар кундалик дарс ҳамда катта темалар ва бўлимлар юзасидан ўтказилиши мумкин.

Ёзма жавоб учун бериладиган саволлар қисқа, айтилиш вақтида тугал жавоб талаб қиладиган бўлиши мақсадга мувофиқдир. Масалан, (VII синфда) Шимолий Америка иқлимининг таркиб топишида: қандай омиллар асосий роль ўйнайди? деган савол бериш мумкин.

Ёзма текширишда ўқувчиларнинг карта билан ишлашга доир кўникма ва малакаларини аниқлашга алоҳида эътибор бериш лозим. Бу борада тахминан қуйидаги саволларни бериш мумкин. VI синфда: Тошкентдан шимолий, жануби-ғарбий ва шарқий йўналишда чизик ўтказинг; VIII синфда: Ўзбекистондаги тоғларнинг йўналишини контур картада белгиланг ва номларини ёзиб чиқинг.

Ўзбекистондаги илғор география ўқитувчиларининг «картадан шарҳлаш» усулида олиб борадиган ёзма ишлари диққатга сазовордир. «Картадан шарҳлаш» шундан иборатки, ўқувчилар ўқитувчининг топшириғи билан географик номларни (дарё, кўл, тоғ ва ҳоказоларни) контур картага туширадилар, сўнгра шу туширилган бирон объектга изоҳ берадилар, уни таърифлайдилар. Картадан шарҳлаш ўқувчиларнинг картани билишини ва географик номларнинг тўғри (талаффуз этиши, ёзиши) ўзлаштирилганлигини аниқлабгина қолмай, балки турли географик ҳодисалар ўртасидаги боғланишларни ҳам тушуниб, темани яхшироқ ўзлаштиришга имкон беради. Бу усулда оғзаки ва ёзма текшириш индивидуал ва ёппасига сўраш билан бирга олиб борилади.

Ўқувчилар билимини ёзма текширишда жадваллар тўлдириш, «картада саёҳат»ни ёзма тасвирлаш ва географик диктантдан фойдаланиш мумкин.

Катта темалар ёки бўлимлар бўйича ўқувчилар билимининг сифатини аниқлашга имкон берадиган текшириш усулларида бири тест усулидир.

Ўқувчилар 10- ва 11- жадваллардаги топшириқларга қисқача жавоб ёзадилар.

Географик диктант ёзма текшириш усулларида бири бўлиб, муайян давр ичида ўрганилган географик номларни ўқитувчи айтиб туради, ўқувчилар эса уни контур картага туширадилар ёки жадвални тўлдирадилар. Картадан орол ва ярим орол, дарё ва кўл, денгиз ва қўлтиқ, тоғ ва пасттекисликлар кўрсатилади; ўқувчилар уларнинг номларини аниқлаб контур картага ёзадилар.

Шунингдек ўқитувчи типик ландшафт, иқлимий шароит, аҳоли хўжалик фаолиятига доир материалларни ўқиб беради, ўқувчилар уни қаерда жойлашганини, қандай табиат зонаси ва қайси мамлакатга тегишли эканлигини контур картадан аниқлайдилар.

Ўлкаларнинг қайси табиат зонасида жойлашганлигини ёзиб қўйинг

	Табиий географик ўлкалар	Табиат зоналари
1	Арабистон я. о.	
2	Кичик Осиё	
3	Эрон тоғлиғи	
4	Тибет тоғлиғи	
5	Шарқий Хитой	
6	Жанубий Хитой	
7	Япон ороллари	
8	Ҳиндистон	
9	Ҳиндихитой	
10	Малайя архипелаги	

Картадан фойдаланиб Ўзбекистонга доир қуйидаги жадвални тўлдириш

	Топшириқлар	Жавоблар
1	Пойтахти	
2	Шимолий чекка нуқтасининг географик кенглиги	
3	Жанубий чекка нуқтасининг географик кенглиги	
4	Шарқий чекка нуқтасининг географик узунлиги	
5	Ғарбий чекка нуқтасининг географик узунлиги	
6	Ғарбдан шарққа неча км чўзилган	
7	Рельеф шакллари	
8	Тоғларнинг энг баланд нуқталари	
9	Январь температураси	
10	Июль температураси	
11	Егинлар миқдори	
12	Иқлим типи	
13	Табиат зоналари	

Усимлик ва ҳайвонларнинг зоналар бўйича тарқалиши ҳамда номларини эсда яхши сақлаб қолдириш мақсадда диктант ўтказиш мумкин. Бунда ўқитувчи ўсимлик ва ҳайвонларнинг номларини синф доскасига ёзиб беради, ўқувчилар эса бу номларни тегишли зоналарга ёзиб боради.

Географик диктант ўқувчиларнинг географик тасаввурларини кенгайтиради, уларни топқирлик ва ҳозиржавобликка ўргатади. Ёзма текшириш ўтказаятганда унинг мазмунига эътибор бериш билан бирга, ўқувчиларнинг дид-фаросатига, зеҳнига ва саводлилигига ҳам эътибор бериш лозим. Ёзма иш олингандан сўнг навбатдаги дарсдаёқ унинг натижасини, яъни баҳоларини эшиттириш лозим.

Амалий текшириш усули. Бу усул ўқувчиларнинг турли асбоблар (астрономик, метеорологик, гидрометеорологик, топографик), карталар билан ишлаш, жой планини олиш ва метеорологик кузатишга оид кўникма ва малакаларини текширишда қўлланилади. Бу усул ҳам қисқа (10 минут чамаси) вақт ичида барча ўқувчилар билимини аниқлаш ва баҳолашга ёрдам беради.

Амалий текширишнинг қуйидаги турларидан фойдаланиш мумкин:

1. Картада бажариладиган ўлчов ишлари ва машқлар — ўқувчиларнинг картада ориентирлай олишларини, карта масштаби, карта ва глобусдаги градус тўрларидан фойдалана олишларини аниқлаш мақсадида ўтказилади.

Масалан, ярим шарлар картаси ҳамда глобусдан Тошкентдан Ҳинд океанигача ва Шимолий Муз океанигача бўлган масофаларни, Жанубий Америка билан Африка оралигидаги ва Африка билан Австралия оралигидаги энг қисқа масофани (км ҳисобида) аниқланг. Картада аниқланган ўлчов натижалари билан глобусда аниқланган ўлчов натижаларини солиштиринг.

2. Топографик диктант — ўқувчиларнинг топографик карта белгиларини қай даражада билиб олганликларини аниқлаш учун ўтказилади. Масалан, дафтарда ёш сайёҳларнинг маршрути ва атрофдаги жойларни тасвирлаш мумкин.

3. Географик топшириқлар. Бундай топшириқларнинг мазмуни хилма-хил бўлиши мумкин. Масалан, «Тошкентда (денгиз юзасидан 450 м баландда) ҳаво температураси 10°. Ҳаво температураси ҳар 100 м баландга кўтарилган сари 0,6° совий бошласа, 3450 м баландликка кўтарилгандан кейин неча градус бўлади?» ёки «Тошкентда соат 6, Владивостокда соат неча бўлади?»

4. Карталарни солиштириш. Бу усул ўқувчиларнинг карта билан ишлашга, уларни ҳаёлда фикран солиштиришга ўргатиш мақсадида қўлланилади ва ўқувчилар билимини текширишда фойдаланилади. Масалан, Евросиёнинг табиий ва иқлим карталарини солиштиринг. Ҳимолай тоғининг жануб ва шимол

томонларидаги ёғинлар миқдорини ва унинг сабабларини аниқланг.

5. Контур картадан бериладиган топшириқлар. Контур карталардан географик диктантлардан ташқари контрол топшириқлар учун ҳам фойдаланиш мумкин. Масалан, контур картада градус тўрларидан фойдаланиб, Тошкентнинг географик кенглиги ва узунлигини аниқланг ёки Ўзбекистоннинг контур картасига муҳим тоғ тизмаларининг йўналишини жигар ранг қалам билан тушинг.

6. Асбоблар ёрдамида кўникмаларни текшириш. Бу усулда ўқувчиларнинг билим ва кўникмалари — рулетка, планшет, компас, термометр, флюгер, қор қалинлигини ўлчайдиган рейка, гномон, скафис каби асбоблар билан аниқланади.

Масалан, бунда шундай топшириқ бериш мумкин, компас ёрдамида горизонтнинг асосий ва оралиқ томонларини белгиланг ёки оддий 1 м ли гномон соясининг узунлигига қараб қуёшнинг горизонтдан неча градус баландда туришини ҳисоблаб чиқинг.

Ўқувчиларнинг билими бутун дарс жараёнида ҳисобга олиниб, дарс охирида баҳоланади, бунда қуйидагиларга эътибор бериш лозим: а) ўрганилган темани яхши билишига, б) қонунийатларни тушуна олишига, в) мантиқли ва далиллар билан жавоб қайтаришига, г) жавобни ўлка материаллари билан боғлай олишига, д) янги ўрганилган темани илгари ўрганилган темаларга боғлаб жавоб қайтаришига, е) картани ўқий билишига, ж) мустақил ва ишонч билан жавоб беришига.

Ўқувчи билимига баҳо қўйишда жавобнинг ижобий ва салбий томонлари тушунтирилиши шарт. Ўқувчиларнинг билим, кўникма ва малакаларига қўйиладиган баҳо ҳақиқий бўлиши лозим. Агар ўқитувчи баҳони ошириб қўйса, ўқитувчининг ҳам, фаннинг ҳам роли пасаяди. Баҳони пасайтириб қўйиш эса ўқувчиларнинг ўз қобилиятларига ишончсизлик билан қарашига ёки уларнинг фанга бўлган қизиқишларини сусайиб кетишига сабабчи бўлиши мумкин.

Билимни текшириш ва баҳолаш — ўқитувчидан қунт ва маҳорат талаб қилувчи таълимнинг мураккаб қисмидир.

38-§. Такрорлаш

Мактабда география таълимини тўғри ташкил этиш учун ўқувчиларнинг илгари олган билимларини мунтазам равишда такрорлаб борилиши керак. «Такрорлаш таълимнинг асосидир» деб бежиз айтилмаган, у ўрганилганларни мустаҳкамлайди, кенгайтиради ва муайян бир тартибга солади. Ўқувчиларда тегишли кўникма ва малакаларни шакллантиришга, уларнинг билимидаги нуқсонларни йўқотишга ёрдам беради.

Илгари ўрганилган билимлар пухта ўзлаштирилган тақдирдагина янги материаллар ҳам яхши ўзлаштирилади.

Сирtdан қараганда, янги ўрганилаётган темаларни ўрга-

тувчи асосий қиёфа — ўқитувчи, такрорлашдаги асосий қиёфа — ўқувчилар бўлиб кўринса-да, такрорлашдаги ўқитувчининг роли анча мураккаб ва масъулиятлидир.

Такрорлаш бутун ўқув йили давомида муайян тартиб билан олиб борилади. География таълимида такрорлашнинг асосан 3 тури: 1) кундалик такрорлаш, 2) умумлаштирувчи такрорлаш ва 3) якунловчи такрорлаш қўлланилади.

Кундалик такрорлаш. Бу турдаги такрорлаш деярли ҳар бир дарсда олиб борилади ва илгари ўрганилган тема билан янги ўрганиладиган тема бир-бирига боғлаб борилади. Бундай такрорлашда олдинги ўрганилган темалар ўқувчиларнинг эси-га туширилади ва олган билимлари мустаҳкамланади.

Кундалик такрорлашда таққослаш ва солиштириш усуллари-дан кенг фойдаланилади. Ўқитувчи дарсга тайёрланар экан, кундалик такрорлаш учун ҳам план тузиб олган бўлиши керак.

Умумлаштирувчи такрорлаш. Такрорлашнинг мазкур тури программадаги катта темани ёки бир бўлимининг ўрганиб бўлингандан сўнг ўтказилади. Масалан, V синф табиатшунослик курсида «Ер ва бошқа осмон jismlari» темасидан, VI синф табиий географиясининг бошланғич курсида «Ернинг глобус ва картада тасвирланиши», «Литосфера» темаларидан сўнг ўтказилади. Умумлаштирувчи такрорлашда темалар бўйича ўқувчилар олган билими бир тартибга солинади. Бундай такрорлашда асосий масалалар муҳокама қилинади, савол-жавоб йўли билан ўқувчилар ўрганган тушунча ва билимларни пухта ўзлаштириб оладилар.

Якунловчи такрорлаш. Такрорлашнинг бу тури ўқув йили-нинг охирида ўтказилади. Бунда курснинг нисбатан мураккаброқ бўлган бўлими ва темалари ёки бошқа темаларга нисбатан бўшроқ ўзлаштирилган қисмлари такрорланади. Бундай такрорлаш суҳбат йўли билан олиб борилади. Масалан, материклар ва океанлар географияси курсидаги якунловчи такрорлашда материкларнинг «географик ўрни» тушунчасини суҳбат йўли билан мустаҳкамласа бўлади. Суҳбат учун қуйидаги саволларни бериш мумкин:

1. Қайси материк шимолий ярим шарда, қайси материк жанубий ярим шарда жойлашган?
2. Қайси материкларни экватор, тропик, қутб донраси чи-зиқлари кесиб ўтган?
3. Тинч, Атлантика, Ҳинд ва Шимолий Муз океанлари атро-фида қайси материклар жойлашган?
4. Қайси материклар бир-бирига жуда яқин, қайсилари эса бир-биридан жуда узоқда жойлашган?

Якунловчи такрорлашда турлича карталардан, дарсликдаги иллюстрациялардан мустақил фойдаланиш катта аҳамиятга эгадир. Бунда турли ўқув қуроллари, жумладан, техника во-ситаларидан фойдаланиш, якуний экскурсиялар ўтказиш би-лимларни пухта ўзлаштиришда алоҳида роль ўйнайди.

Такрорлаш ўқувчилар билимини текшириш ва баҳолаш билан биргаликда олиб борилиши лозим. Ўқувчилар билими баҳоланмай ўтказилган такрорлаш уларнинг фаолиятини па-сайтириб юборади, камчиликлар эса етарлича сезилмай қо-лади.

39-§. Билимларни баҳолаш

Ўқувчиларнинг билим, кўникма ва малакаларига қўйиладиган баҳо, уларнинг программа ҳажмидаги материалларни қай даража ўзлаштирилганлигини кўрсатувчи мезондир.

Ўқитувчи ўқувчиларнинг билимини баҳолаганда унинг оғ-заки жавобини, уй вазифасини қай даражада бажарганлиги-ни, янги материални ўрганишдаги активлигини, мустақил ва ёзма-амалий ишларнинг қай тариқа бажаришини назарда ту-тиш лозим. Шунинг билан бирга контур карталарда бажарган ишига ҳам вақти-вақти билан баҳо қўйиш мумкин.

Ўқувчилар билимига баҳо қўйганда унинг билими, кўник-маси ва малакасини ҳар томонлама (ҳажми, сифати, ифода тарзи, картани била олиши) ҳисобга олиш зарур, энг муҳими асосий билимини қай даража ўзлаштирилганлигидир. Ўқувчи-ларнинг ёзма ишларини баҳолашда географик термин ва ном-ларнинг тўғри ёзилишини (географик саводхонлигини), иш-ларнинг системали ва батартиб бажарилганлигини ҳам на-зарда тутиш лозим.

Ўқувчиларнинг билим, кўникма ва малакаларини баҳо-лашда, жавобнинг ижобий ва салбий томонларини ўқувчига аниқ кўрсатиб бериш шарт.

Ўқувчиларнинг билими беш балли система билан баҳола-нади.

Беш — жавоб тўлиқ, тўғри, ўқувчи асосий фактик мате-риалларни билади, асосий илмий тушунчаларни эгаллаган, гео-график алоқадорликни тушунади ва мисоллар келтиради; карта ва бошқа маълумот манбаларининг таркиби ва улар билан ишлашнинг изчил усуллари билани билади; улардан муста-қил фойдалана олади ва карталардаги объектларни хатосиз кўрсатади. Ўқувчиларнинг, хусусан, ўқув масалаларини ҳал этишда ижодий ёдашиши, энг янги географик воқеалардан хабардорлиги рағбатлантирилади.

Тўрт — жавоб тўлиқ ва тўғри, аммо фактларни ифода этишда, тушунчаларни аниқлашда, географик алоқадорлик ва хулосаларни тушунтиришда ўқитувчининг қўшимча саволлари асосида осонгина тўғрилаш мумкин бўлган ноаниқликларга йўл қўяди.

Уч — жавоб тўғри, ўқувчи асосан материални тушунади, аммо тушунчаларни аниқ белгилай олмайди, алоқадорликлар-ни мустақил тушунтиришда қийналади ёки фактларни изчил-лик билан ифода қила олмайди. Шунингдек жавоб учун зарур қўлланмани танилашда, уларни таҳлил қилишда ва объектлар-ни картадан кўрсатишда хатоликларга йўл қўяди.

Икки — жавоб нотўғри, асосий фактик материални, географик қонуниятларни билмайди, тушунчаларни белгилашда қўпол хатоларга йўл қўяди; дарслик ва карта билан ишлай олмайди.

Бир — оғзаки жавоб ёки амалий иш натижаси йўқ.

Ўқувчиларнинг билимини баҳолашда рақамлардаги, программадан ташқари географик номлардаги арзимаган ноаниқликлар учун баҳо пасайтирилмайди. Статистик жадвал, карта-лардаги зарур маълумотлардан фойдалана олмаганлиги учун эса баҳо пасайтирилиши мумкин.

Чорак баҳоси, ўртача арифметик ҳисоб билан эмас, балки барча баҳоларнинг салмоғини инобатга олиб чиқарилади. Бунда ўқувчининг оғзаки ёки ёзма индивидуал баҳоси аҳамиятга эга.

VII БОБ

СИНФДАН ТАШҚАРИ ИШЛАР

40-§. Синфдан ташқари ишларнинг мазмуни ва вазифалари

Мактабдаги ўқув ишлари программа асосида ва чекланган, белгиланган вақт доирасида олиб борилади. Шунинг учун ўқувчиларнинг барча қизиқиш ва эҳтиёжларини қондириш имкониятига эга эмас.

Синфдан ташқари ишлар мактабдаги ўқув-тарбиявий ишларнинг узвий давоми бўлиб, ўқувчиларнинг мустақиллик ва активлигини, сиёсий-ғоявий ва маданий савиясини янада оширишни, қобилиятларининг ривожлантиришни билим қамровининг кенгайтириш ва чуқурлаштиришни ҳамда айрим ҳаётий кўникма ва малакаларни эгаллашни мақсад қилиб қўяди. Шунинг билан бирга ўқувчиларнинг бўш вақтларини оқилона (ушумли) ва қизиқарли ташкил этиш ҳам синфдан ташқари ишларнинг зиммасига тушади.

География кенг қўламли ва хилма-хил масалаларни қамраб олса-да, барча масалаларни ўқув жараёнида ёритиш имконияти йўқ, аммо география қамраб олган масалаларнинг кўпчилиги ўқувчиларни қизиқтириб келади. География таълимининг атрофдаги табиат ва одамларнинг ҳаёти, табиат ва жамиятда рўй бериб турган воқеа ва ҳодисалар билан бевосита алоқадорлиги синфдан ташқари ишлар учун катта имкониятлар вужудга келтиради.

Синфдан ташқари олиб бориладиган ишлар ўқувчиларни коммунистик руҳда тарбиялаш соҳасида олиб бориладиган ишларнинг давомидир. Синфдан ташқари олиб бориладиган ишлар таълим-тарбия мақсадларига мос келиши керак.

Ўқувчилар табиатдаги турли процесс ва ҳодисаларни, дунёда рўй берадиган воқеаларни кўпроқ билишга қизиқадилар, бундай вазифани синфдан ташқари машғулотлар орқалигина ҳал қилиш мумкин.

Синфдан ташқари ишлар тури, принцип ва усулларига кўра синфда олиб бориладиган машғулот — дарсдан фарқ қилади. Синфдан ташқари ишларни ташкил этишнинг ўзига хос хусусиятлари бор, бу хусусиятлар ўқитувчидан каттагина маҳорат талаб қилади.

Синфдан ташқари ишларнинг ўзига хос хусусиятларидан бири унинг ихтиёрий эканлиги бўлиб, ўқувчиларнинг хоҳиш-истакларини ва қобилиятларини ҳисобга олган ҳолда, уларнинг ташаббуси билан олиб борилади. Синфдан ташқари ишлар ўқувчиларнинг ижодий қобилиятларини рўёбга чиқаришга имкон бериши, машғулотларнинг ҳажми, шакли ва методлари эса уларнинг ёшига боғлиқ бўлиши мақсадга мувофиқдир.

Синфдан ташқари олиб бориладиган ишларда ўқитувчининг вазифаси — ўқувчиларнинг ташаббускорлигини қўллаб-қувватлаш, йўл-йўриқлар кўрсатиш ва уларнинг масъулиятини оширишдан иборатдир. Синфдан ташқари ишлар ўқувчиларни илмий-тадқиқот ишларга ўргатиб бориш билан бирга, уларни дам олишларига ҳам имкон бериши керак.

Синфдан ташқари ишлар тематикасида ўлкашунослик ишлари моҳияти жиҳатидан асосий ўринни эгаллайди. Синфдан ташқари ишлардаги «ўлка» тушунчасида бевосита, ўрганиш мумкин бўлган территория (ўз шаҳри ёки қишлоғи, яқин атроф, ўз маъмурий райони, ўз области ёки табиий географик райони) назарда тутилади.

Синфдан ташқари ишларнинг тематикасида Ватанимизнинг ва унинг эътиборга сазовор бўлган жойларини, йирик шаҳарлари, янги қурилишларини ўрганиш ҳам муҳим ўринни эгаллайди.

Ўқувчилар сайёрамизнинг айрим эътиборга сазовор жойлари (ғорлар, йирик шаршаралар, Антарктида табиати, табиат ёдгорликлари, океанлардаги ажойиб ҳаёт ва ҳ. к.) га уюштирилган саёҳатларга қизиқадилар. Улар халқаро воқеаларни ҳам одатда қизиқиш билан кузатади. Синфдан ташқари ишларни ташкил этишда ўқувчиларнинг бу қизиқишларини ҳам эътибордан четда қолдирмаслик керак.

Синфдан ташқари ишларда ўқув кўрсатмалари қўлланмалар тайёрлаш ва уларни таъмирлаш ишлари алоҳида ўрин тутди.

Синфдан ташқари ишларни ташкил этишда ўқувчиларнинг ёш хусусиятларини ҳам ҳисобга олиш лозим. V—VIII синфлардаги ишларнинг мазмуни кўпроқ табиатни ўрганишга қаратилмоғи, IX—X синфларда эса ишлар иқтисодий-географик характерда бўлиши мақсадга мувофиқдир.

41-§. Синфдан ташқари ишларнинг турлари

Синфдан ташқари ишлар турли тадбирлар тарзида ташкил этилади. Улардан муҳимлари — географик адабиётларни ўқиш, географик мазмундаги ахборот (доклад тарзида) бериш, навбатчи карта ташкил этиш, деворий газета чиқариш,

махусе фотоальбомлар тайёрлаш, географик кеча ва конференциялар ўтказиш, географик ўйинлар ташкил этиш, картада тасвирли саёҳат қилиш, географик олимпиадалар ўтказиш, кўргазмалар ташкил этиш, кинолар кўрсатиш, экскурсия ва саёҳатлар уюштириш, ижтимоий фойдали меҳнатларни ташкил этиш ва ҳ.к.

Синфдан ташқари вақтда олиб бориладиган тадбирлар мазмунига, маҳаллий шаронгга, ўқувчиларнинг ёш хусусияти ва қизиқишларига қараб олиб борилади.

Синфдан ташқари вақтларда географиядан олиб бориладиган ишларни 23-расмдаги схема билан ифодалаш мумкин.

Бу схема синфдан ташқари вақтларда олиб бориладиган, амалдаги иш турларини ўз ичига оладиган намунадир. Синфдан ташқари ишларни схемада кўрсатилмаган бошқа турларидан ҳам фойдаланиш, шунингдек бўлимларнинг баъзиларини бирлаштириш ёки баъзиларини алоҳида бўлимларга бўлиш ҳам мумкин. Синфдан ташқари ишлардаги ҳамма тадбирлар

география тўғараги ёки ўқувчиларнинг илмий жамиятида ташкил этилади.

География тўғараги. Синфдан ташқаридаги ҳар қандай ишларнинг кўпчилиги тўғаракда олиб борилади.

Тўғарак иши одатда синфдан ташқари биронта айрим тадбирни амалга ошириш билан ҳам вужудга келади. Масалан, қизиқарли ўтказилган ҳар бир экскурсия, доклад, географик адабиётлардан парча ўқиш ва бошқа тадбирлар география тўғарагининг бошланишига асос бўлиши мумкин.

Тўғарак ишини ҳатто 8—10 киши билан ҳам бошлаш мумкин. Тўғаракнинг раҳбари, котиби бўлади. Тўғарак аъзоларининг ҳар бири ўз қобилиятига яраша ўзи қизиққан иш билан шугулланиши керак. Тўғарак ишида ўқитувчи асосий маслаҳатчидир. У дарсни шундай ташкил қилиши керакки, география тўғарагига қизиқиш дарс жараёнидаёқ бошланиб, кейинчалик ўқувчи ўз хоҳиши билан бу тўғаракка қатнашадиган бўлсин.

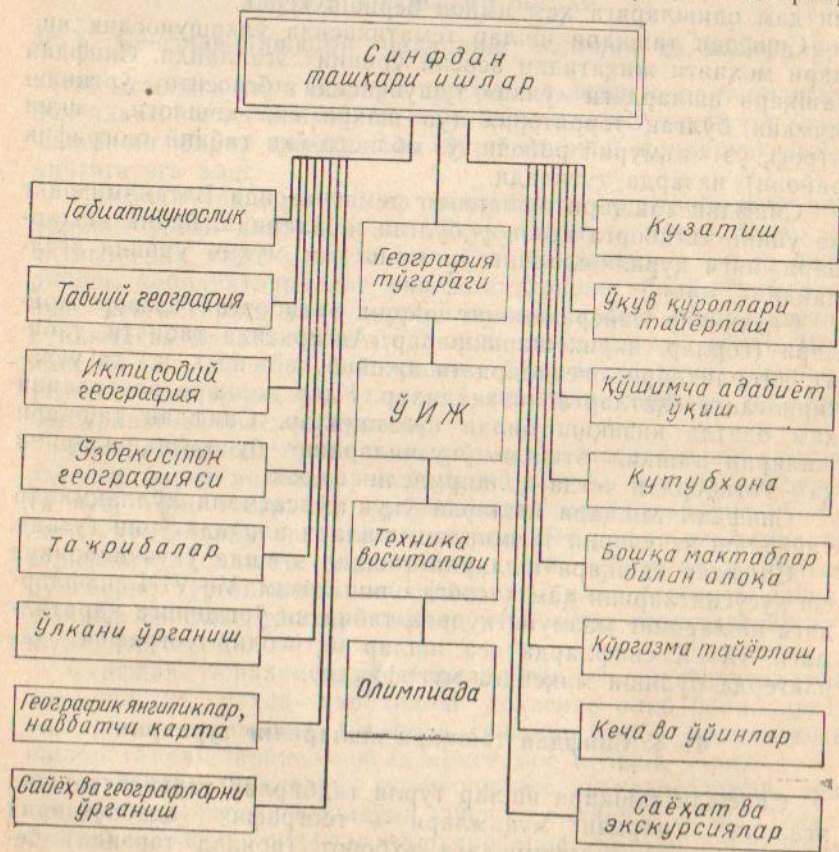
Географик янгиликлар ва навбатчи карта. Мактаб ўқувчилари кундалик халқаро аҳвол масалаларига, дунёда рўй бераётган воқеаларга (сув тошқинлари, зилзилалар), космосни забт этишда эришилаётган муваффақиятларга ва бошқа шу қаби масалаларга жуда қизиқиб қарайдилар ҳамда уларни кунт билан кузатадилар. Улар Совет ҳукуматининг беғараз ёрдами билан хорижий мамлакатларда олиб борилаётган қурилишларни, социалистик мамлакатларнинг халқ хўжалигидаги ютуқларини, СССР ва Ўзбекистонда беш йиллик планларда кўзда тутилган улкан қурилишларни билишга айниқса қизиқиб қарайдилар.

Ўқувчиларнинг бу қизиқишларини мактабда ташкил этилган «Оламда нима гап?» ва «Навбатчи карта» ёрдамида қондириш мумкин.

Мактабдаги «Оламда нима гап?» деган суҳбат ҳафтада бир маротаба, география ўқитувчиси раҳбарлигида юқори синф ўқувчилари иштирокида ўтказилади. Муҳим масалалар бўлса, ўқитувчининг ўзи ўтказади, баъзи бир воқеалар бўлса, алоҳида белгилаб қўйилган ўқувчилар тайёрланадилар. Масалан, бир ўқувчи хорижий мамлакатлардаги янгиликларни, иккинчи ўқувчи СССР даги янгиликларни газета ва журнал материалларидан фойдаланиб гапириб беради.

Географик янгиликларни ёритиб боришда навбатчи карта айниқса катта аҳамиятга эга. Ўқувчилар навбатчи картада кундалик воқеа ва янгиликларни белгилаб борадилар. Бу дунёда рўй бераётган ҳодисаларни, янгиликларни қайси материкда эканлигини дарҳол тасаввур қила олишга, картада белгиланган факт ва ҳодисаларга географик нуқтаи назардан ёндашишга ўргатади.

Бундай ишлар ўқувчиларнинг географик билимларини кенгайтиришда, уларни сиёсий-ғоявий жиҳатдан тарбиялашда катта роль ўйнайди.

23-расм. Синфдан ташқари ишлар схемаси.

Ўлкани ўрганиш. Синфдан ташқари олиб бориладиган ишларда ўз ўлкасини ўрганиш муҳим ўрин тутати. Ўлкани ўрганишнинг вазифаси ўз ўлкасининг табиатини, аҳолининг турмуши, маданияти ва фаолиятини ўрганишдир. Мактабда географиядан олиб бориладиган ўлкашунослик ишлари ўз ўлкасининг бойликларини аниқлаш, табиат ҳодисаларини кузатиш, турли объектларга экскурсиялар уюштириш, коллекциялар ва гербарийлар йиғишдан иборат бўлади. Ўлкашунослик ишларини бажаришда (масалан, метеорологик асбоблар билан ишлашда) ўқувчиларда бир қанча кўникма ва малакалар ҳисол бўлади.

Ўқувчилар кенг кўламда ва системали равишда астрономик, метеорологик ва фенологик кузатишни синфдан ташқари вақтдагина олиб бора оладилар.

Мактаб атрофининг рельефини ўрганиш мақсадида V—VIII синф ўқувчилари билан экскурсия уюштирилади. Масалан, экскурсияларда ўқувчилар жарликларнинг ҳосил бўлиши, катталиги, унинг кенгайишини олдини олишга қаратилган чоралар билан танишиб чиқишлари мумкин. Шунингдек ўқувчилар мактаб атрофидаги оқар сувлар, уларнинг ҳосил бўлиши, сувдан қандай мақсадлар учун фойдаланилиши билан ҳам танишадилар. Экскурсия вақтида тўпланган материаллар ўлкашунослик бурчагини ташкил этишга ва уни бойитишга ёрдам беради.

Географияга доир керакли ўқув қуроллари тайёрлаш ва уларни ремонт қилиб туриш синфдан ташқари олиб бориладиган ишларда муҳим ўрин тутати. Ўқувчилар бирон нарсани ижод қилиш ва бузилган ўқув қуролларини тузатиш ишларини яхши кўрадилар, шунинг учун ўқув қуролларини ясаш ўқувчиларнинг энг қизиқарли машғулотларидан биридир. Ўқувчилар тўғаракда турли карта-схемалар, моделлар ва асбоблар ясашлари, география майдончасидаги баъзи асбобларни тайёрлашлари мумкин. Ўқувчилар ясаган турли ўқув қуролларидан дарс ва дарсдан ташқи вақтларда фойдаланилади.

География кечалари ўтказиш. География кечалари маълум программа асосида ўтказилиши мумкин. Яхши ўтказилган кеча ўқувчиларнинг узоқ вақtgача хотирасида қолади. Мактабда ўтказиладиган кечалар фақат география фанига онд бўлмай, балки тарих ва адабий кечалар билан ҳам биргаликда ўтказилиши мумкин.

География кечаларининг аҳамияти шундаки, у кечани ташкил этувчиларининг иш натижаларини намоиш қилади ва кўпчилик ўқувчиларни ўзига жалб этади. География кечаларининг мазмуни турлича: муҳим географик воқеаларга, кўзга кўринган географ-олимларга ва ўлка табиатини ўрганишга бағишланган бўлиши мумкин. Масалан, «Ўрта осиелик сайёҳлар», «География фанига ҳисса қўшган ўзбек географ-олимла-

ри». «Ўзбекистон шаҳарлари», «Африка уйғонмоқда», «Бизнинг Ватанимиз» каби темаларда ўтказилиши мумкин.

Ўқувчиларнинг илмий жамияти. Ўқувчиларнинг илмий жамияти (УИЖ) география тўғарагида вужудга келади. Кейинчалик алоҳида ташкилот бўлиб ажралиб чиқиши мумкин. УИЖ бажарадиган ишлари, тадбирларининг савияси жиҳатидан тўғаракдан юқори поғонага кўтарила олади.

УИЖ га география ўқитувчисидан ташқари актив ота-оналар, олимлар, олий ўқув юртларининг студентлари, бошқа фан ўқитувчилари ва юқори синф ўқувчилари ҳам ҳамкорлик қилишлари мумкин.

УИЖ нинг асосий мақсади — аъзоларнинг фанга ва илмий тадқиқотларга бўлган қизиқишларини ўстириш, ер шарига объект ва ҳодисаларни, ўз ўлкасини мукамалроқ ўрганиш, турли иш усулларига онд тегишли амалий кўникма ва малакалар ҳосил қилишдан иборат.

Жамият аъзоларининг иши мазмунига кўра қуйидагича бўлиши мумкин:

а) жаҳондаги, СССР ва Ўзбекистондаги муҳим воқеалар, шунингдек фан, техника соҳасида эришилаётган ютуқлар билан ўқувчиларни хабардор қилиб бориш;

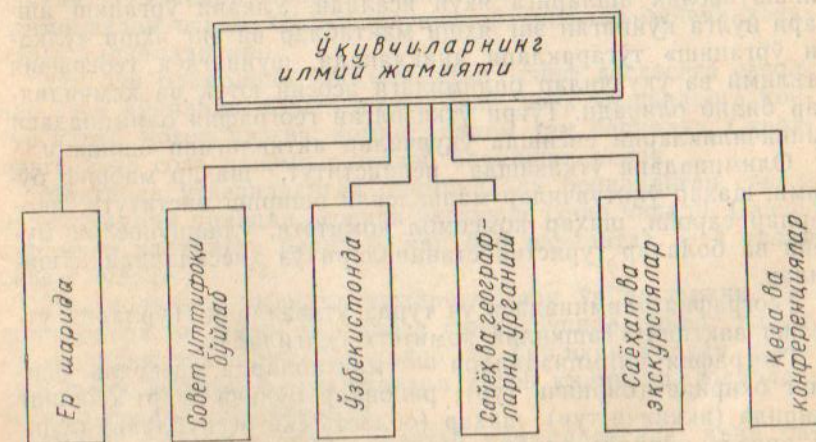
б) илмий-оммабоп ва бадий адабиётлар ўқиш, илмий-оммабоп кинофильмларни кўриш, уларнинг мазмунини таҳлил қилишга ўргатиш;

в) саёҳат, экскурсияларга чиқиш;

г) ўрта осиелик сайёҳ ва географлар ҳаёти ва географик фаолияти билан танишиш;

д) жамият аъзоларининг тадқиқот ва кузатишлари натижасига бағишланган қизиқарли кеча ва конференциялар ўтказиш.

Жамиятнинг бўлим (секция)лари бўлади, бу бўлимлар

24-расм. Ўқувчилар илмий жамиятининг схемаси

Ўқувчиларнинг қизиқишлари ва ёш хусусиятларига қараб тузилади.

ЎИЖ нинг бўлим (секция) ларини 24-расмдаги схема билан кўрсатиш мумкин.

Мактабларда ташкил этиладиган ЎИЖ нинг ўз номи ва шартли белгиси (эмблемаси) бўлиши мақсадга мувофиқдир. ЎИЖ Беруний, Улугбек ёки Бобур номлари билан юритилиши мумкин.

Ҳар бир ЎИЖ нинг ўз «аъзолик билети» бўлиши, буни ўқувчиларнинг ўзлари тайёрлашлари мумкин.

Жамиятнинг умумий йиғилиши ҳар чоракда бир маротаба, бўлимларининг йиғилиши эса ҳар ойда бир маротаба ташкил этилади. Бўлимларининг йиғилишида — раиснинг ахбороти, аъзоларнинг докладлари, кузатиш, тадқиқот ва саёҳат натижалари тингланади.

42-§. География олимпиадаси

Синфдан ташқарида олиб бориладиган таълим-тарбия ишларидан бири олимпиада ўтказишдир.

География олимпиадаси ўтказишдан асосий мақсад:

Ўқувчиларнинг географик карта ва у билан ишлай олишлари, географик кашфиётлар тарихи тўғрисидаги ўқувчилар билимини текшириш; турли карталарга қараб географик таъриф бера билиш; айрим табиий географик районларга қиёсий характеристика бера олиш; ўлка материаллари асосида ўз шаҳри, области ва республикаси ҳақида олган билимларини мустақамлаш; амалий характерга эга бўлган масалаларни (ориентирлай олиш, топографик карта-схема чиза олиш, ўлчов ишларини бажариш) ҳал этиш; ҳозирги даврдаги йирик қурилиш ва ўзгаришлардан хабардор қилишдан иборатдир.

Олимпиада ўтказиш билан мактабларда олиб бориладиган ўлкашунослик ишларига яқин ясалади. Ўлкани ўрганиш ишлари йўлга қўйилган энг яхши мактаблар ва энг яхши «ўлкани ўрганиш» тўғрақлари аниқланади, шунингдек география таълими ва ўқувчилар билимидаги асосий ютуқ ва камчиликлар билиб олинади. Тўғри ўтказилган география олимпиадаси қийинчиликларни енгишда ўқувчилар активлигини оширади.

Олимпиадани ўтказишда пединститут, шаҳар маориф бўлими, шаҳар ўқитувчилар малакасини ошириш институти, пионерлар саройи, шаҳар комсомол комитети, ўлкашунослик музейи ва болалар туристик станциялари ўз ҳиссаларини қўшадилар.

География олимпиадаси уч турда ўтказилади. Турларни ўтказиш вақтини «Ташкилий комитет» белгилайди.

География олимпиадалари — мактабларда, февраль ойининг охирида (биринчи тур); районлар бўйича, март ойининг охирида (иккинчи тур); шаҳар (область ёки республика) бўйича апрель ойининг охирида (учинчи тур) ўтказиш мақсадга мувофиқдир.

Мактабда ўтказилган олимпиада топшириқларини бажара олмаган ўқувчилар районда ўтказиладиган олимпиадага рухсат этилмайдилар. Райондаги олимпиадада ғолиб чиққанлар шаҳар, область, республика олимпиадасида иштирок этиш ҳуқуқига эга бўладилар. Олимпиадада бериладиган саволлар мазмунини жиҳатидан ўқувчиларнинг билим даражасига мос келиши керак.

География олимпиадасига алоҳида тайёргарлик кўриш керак.

Мактабларда олимпиада ўтказишга тайёргарлик жюри составини белгилашдан бошланади. Жюри составига мактаб география ўқитувчилари (уларнинг бири масъул бўлади), бош пионервожатий, комсомол комитетининг вакиллари киради.

Мактабларда олимпиада олдида суҳбат, географик кечалар, викторина ўтказиш, махсус деворий газеталар чиқариш, шунингдек кўзга ташланиб турадиган жойларда олимпиада ҳақида эълонлар осиб қўйиш керак.

Жюри аъзолари ҳар бир синф учун алоҳида, икки вариантдан иборат саволлар тузиб чиқади.

Мактабда ўтказиладиган олимпиада икки даврдан иборат бўлиши мумкин. Биринчи даврда географик мазмундаги қизиқарли масалалар ва мактаб олимпиадасида бериладиган топшириқлар мазмунига яқинроқ саволлар бўлиб, олдиндан эълон қилинади ва ўқувчилар маълум вақт ичида жавоб ёздиладар. Мана шу биринчи даврдаги саволларга жавоб берган ўқувчилар иккинчи даврга, яъни мактабда ўтказиладиган биринчи тур олимпиадага иштирок этадилар.

Мактабда олимпиадада иштирок этувчилар аниқлангандан сўнг жюри унинг ўтказиш кунини белгилайди. Мактаб биринчи сменада бўлса, дарсдан кейин, иккинчи сменада бўлса ўқиш бошлашдан аввал, бир кунни олимпиада кунини деб белгиланади. Ўқувчилар мактаб залига йиғиладилар жюри раиси олимпиадани очади. Сўнгга ўқувчилар синфлар бўйича хоналарга тарқаладилар.

Ҳар бир олимпиада ўтказиладиган синф доскасига саволлар ёзиб қўйилади. Кейин жавоб ёзиш учун ўқувчиларга контур карта, қоғоз, чизғич, компас, қалам ҳам берилади. Саволларга 2—3 соат давомида жавоб берилиши керак.

Мактабда ўтказиладиган олимпиадада бериладиган саволларни умумий принцип асосида ўқитувчи тузиб чиқади. Саволлар икки вариантда берилиб, ҳар бир вариантда 3—4 тадан савол бўлади.

Мактабдаги олимпиада иштирокчилари ўз ишларини топширганларидан кейин ҳар қайси синф гуруппаларининг жюриси ишларни текшириб чиқади ва бир-икки кундан кейин тантанали йиғилишда натижалари эълон қилинади, ғолибларга мукофотлар топширилади.

Район олимпиадаларига мактаб олимпиадасида, яъни биринчи турда ғолиб чиққан ўқувчилар юборилади. Ҳар бир мак-

таб район Педкабинетига олимпиада иштирокчиларининг сонига қараб махсус формада талабнома (заявка) беради.

Демак, район комиссияси олимпиадага қадар жами нечта ўқувчи район олимпиадасига иштирок этиши мумкинлиги ҳақида маълумотга эга бўлади. Район, шунингдек шаҳар олимпиадасида бериладиган саволларни география ўқитувчилари — методистлар тузадилар ва олимпиада бошлангандагина маълум қилинади.

Район олимпиадаси ўтказиш учун маориф бўлими райондан бир мактабни белгилайди. Олимпиадани ўтказиш учун тайёргарликларни район комиссияси олиб боради. Район олимпиадалари ҳамма районларда таътил (каникул вақтида) ёки дам олиш кунида, бир вақтда ва бир хил саволлар асосида ўтказилади. Район олимпиадаси ёзилган ишлар ҳам текширилиб мукофотланади.

Ҳар бир район шаҳар (ёки область) олимпиадасига иштирок этиш учун шаҳар ўқитувчилари малакасини ошириш институтига махсус формада талабнома (заявка) беради.

Шаҳар (ёки область) олимпиадасида иштирок этиш учун иккинчи тур ғолибларига «Гувоҳнома» берилади.

Учинчи турда керакли материаллар (конгур карта, қоғоз) билан бирга ҳар бир иштирокчига махсус анкета тарқатилади. Иштирок этувчи бу анкетани пунктлари бўйича тўлдиради.

Олимпиада тугагач, шаҳар (ёки область) олимпиадасига яқун яшаш ва мукофотлаш кечасига қатнашиш учун олимпиада иштирокчисига «Гаклиф қоғози» топширилади.

Шаҳар (ёки область) якуний олимпиадаси ўтгандан кейин, махсус кечада олимпиада натижалари эълон қилинади. Ғолибларга мукофотлар берилади, кеча охирида концерт ёки кинофильм кўрсатилади.

Олимпиада республика миқёсида ҳам ўтказилади.

Олимпиада саволлари тўрттадан бўлса, қуйидаги мукофотлар: биринчи мукофот (20 очко) — Ёрлиқ, саёҳатга йўлланма; иккинчи мукофот (18—19 очко) — Ёрлиқ, китоблар; учинчи мукофот (16—17 очко) — Ёрлиқ берилиши мумкин.

VIII БОБ

ТАБИАТШУНОСЛИК КУРСЛАРИ

43-§. Бошланғич синфларда табиатшунослик

Мактабни ислоҳ қилиш муносабати билан табиатшунослик курслари III ва IV синфда ўрганиладиган бўлди.

III синфдаги «Табиатшунослик» курси программаси ўқувчиларни табиатдаги мавсумий ўзгаришлар билан таништиришни назарда тутди. Мактаб атрофида (кузда, қишда, баҳорда ва ёзда) рўй берадиган ҳодисаларни кузатиш ўқувчиларда табиат ҳақида дастлабки тасаввур ва элементар тушунчаларни шакллантиради.

Ўқувчиларнинг III синфда оладиган билимлари табиат ҳодисаларининг турли томонларини қамраб олади. Улар йилнинг турли фаслларидаги кун ва тун узунлиги, об-ҳаво (ҳаво температураси ва ёгинлар миқдори) нинг ўзгариши, дарё ва қўллар (музлаши, сувининг кўпайиши), тупроқлар ҳамда ўсимлик ва ҳайвонларнинг ҳаётини билиб оладилар.

IV синф табиатшунослик курсида ўқувчиларнинг географик билим доиралари анча кенгайди. Мазкур курс «Ўлкамиз табиати» темасини ўрганишдан бошланади. Ўқувчиларда горизонт, горизонт чизиги ва горизонт томонлари ҳақида дастлабки тушунчалар шаклланади. Амалий ишлар жараёнида ўқувчилар қўёш ва компасга қараб горизонт томонларини аниқлаш методлари билан танишадилар. Булар ўқувчиларни план ва масштаб ҳақидаги, кейинчалик топографик план ва географик карта ҳақидаги тушунчаларни эгаллашларига имкон беради. Ўқувчилар жойнинг оддий планини ўқий олишлари, картанинг элементларини билишлари лозим.

Шундан кейин ўқувчилар ўз ўлкасининг рельефи, муҳим фойдали қазилмалари, сувлари, тупроқ, ўсимлик ва ҳайвонот дунёси билан танишадилар. Ўқувчиларнинг маҳаллий табиат ҳақидаги тасаввурларига таянган ҳолда, ўқитувчи уларда рельеф (текислик ва тепалик, жар, тоғ) муҳим тоғ жинслари ва фойдали қазилмалар (темир рудаси, оҳактош, торф, кўмир, нефть, газ) ҳақида, чўян ва пўлат ишлаб чиқариш, сув манбалари (сой, дарё, кўл, денгиз), табиатда сувнинг айланиши, ўсимликларнинг айрим турлари (донли экинлар, поллиз экинлари, ўтлар) ва ҳайвонлар ҳақида дастлабки умумий тушунчаларни шакллантиради. Натижада ўз ўлкасининг табиат бойликлари ҳақида бир хулосага келадилар, кишиларнинг меҳнат характери ва ўлка хўжалигининг бутун мамлакат хўжалиги билан алоқадорлиги ҳақида тасаввурга эга бўладилар.

IV синфдаги табиатшунослик дарсларида ўқитувчининг тушунтириши, дарслик текстларини изоҳли ўқиш билан бирга, амалий кўникмаларни ривожлантиришга қаратилган (масалан, планни ўқиш, картада ориентирлаш, гранитнинг хусусиятларини ўрганиш) амалий ишлар олиб борилади, расмлар, кинолавҳалар кўрсатилади, оддий тажрибалар (масалан, филтрлаш билан сувни тозалаш, теллурий билан тажриба ўтказиш, Ернинг ўз ўқи атрофидаги ҳаракатини кўрсатиш мақсадида глобус билан ишлаш) ўтказилади.

IV синф ўқувчилари табиатшунослик курси материалларини ўрганиш давомида табиатда об-ҳаво (турли асбоблар ёрдамида), ўз ўлкаси ўсимликлари ва ҳайвонотларидаги, шунингдек аҳоли фаолиятидаги мавсумий ўзгаришларни кузатиб борадилар. Ўз ўлкаси табиатини ўрганиш мақсадида (сув ҳавзасига, қишлоқ хўжалик ишлаб чиқариш корхонасига, конга, ўлкашунослик музейига) экскурсия уюштириш мақсадга мувофиқдир.

III ва IV синфларда табиатшунослик курсларидан берила-

диган билимлар бевосита кузатишга асосланганлиги учун мазкур курслар ўқувчиларнинг табиатни билиш, ўрганишга бўлган қизиқишларини орттиради, ҳодисаларнинг сабабларини аниқлаш имкониятини беради.

44-§. V синфда табиатшунослик курсининг вазифалари мазмуни ва тузилиши

V синф табиатшунослик курси ўқувчиларнинг бошланғич синфларда олган жонли ва жонсиз табиат ҳақидаги билимларини умумлаштиради ва бир системага келтиради.

Табиатшунослик курсининг ўзига хос хусусиятлари шундан иборатки, у турли табиий фанлар — астрономия, геология, минералогия, табиий география, метеорология, физика, химия, тупроқшунослик, биологияга оид билимлар элменти ўз ичига олади.

Табиатшунослик курсида программа материалларини ўзлаштириш жараёнида ўқувчиларнинг диққат, тафаккур ва ҳиссиёт каби психик қобилиятлари ривожланиб боради, айни вақтда уларнинг характерлари шаклланади, тушунча ва эътиқодлари таркиб топади.

Таълим ва тарбия табиатшунослик курсига қўйидаги вазифаларни қўяди:

1. Жонли ва жонсиз табиатнинг асосий объектлари ва ҳодисалари, улар ўртасидаги ўзаро боғлиқлик ҳақидаги билимлар системасини шакллантириш, табиат ҳодисаларини кузатиш ва тажрибалар олиб боришга оид муайян амалий кўникма ва малакалар ҳосил қилиш.

2. Ўқувчиларда илмий-материалистик дунёқараш асослари — меҳнатга коммунистик муносабатда бўлиш, социалистик ватанпарварлик, табиатни севиш ва уни муҳофаза қилиш каби ҳиссиётларни тарбиялаш.

3. Табиатшунослик таълими ва политехник меҳнат фаолияти жараёнида ўқувчиларнинг активлигини ошириш, уларда ўз ўлкаси табиатини ўрганишга қизиқиш уйғотиш ва уларнинг ижодий қобилиятларини ривожлантириш.

4. Табиатшунослик курсининг ҳамма темаларида ўқитувчи ўқувчиларга табиат объектлари ва ҳодисаларининг моддийлигини кўрсатиш имкониятига эга. Кузатиш ва тажрибалар жараёнида ўқувчилар барча табиат жисмлари муайян моддалардан ташкил топганига ишонч ҳосил қиладилар.

5. Табиатшунослик дарслари илмий-материалистик эътиқодни таркиб топиши асосида ўқувчиларда илмий-атеистик тарбия бериб борилади. V синф табиатшунослик курсининг барча темалари илмий-атеистик тарбия учун имкон берадиган бой материалдир.

Ўқувчиларга атеистик тарбия беришда айниқса «Ер ва бошқа осмон жисмлари» темаси катта ўрин эгаллайди. Бу тема ўқувчиларга Қуёш системаси, йил фасллари тўғрисида дастлабки илмий тасаввурлар ҳосил қилишга ва уларни Олам-

ни илоҳий куч яратганлиги ҳақидаги диний афсоналарга қарши қўйишга имкон беради.

Табиатшунослик таълимининг муҳим йўналишидан бири социалистик ватанпарварлик тарбиясини амалга оширишга имкон беришидир.

Эстетик тарбия коммунистик тарбиянинг таркибий қисмидир. Ҳар бир болада туғилишдан эътиборан табиат гўзаллигини ҳис этиш қобилияти мавжуддир. Боланинг ҳар хил тошларни, гулларни, ҳашаротларни йиғишга интилиши, табиат манзарасининг улуғворлигидан лаззатланиши табиатга қизиқишдан келиб чиқади. Ўқувчиларнинг гўзалликни ҳис этиш ва идрок этиш қобилиятини рағбатлантиришда ўқитувчининг роли каттадир.

Жонсиз ва жонли табиат гўзаллигини ўқувчилар дарс жараёнида, шунингдек экскурсия ва сайрларда, табиатдаги мавсумий ўзгаришларни, ўсимлик ва ҳайвонот ҳаётини кузатишда, табиат билан бевосита мулоқатда бўлишда идрок этадилар.

Ўқувчиларнинг табиатни муҳофаза қилиш юзасидан олиб бориладиган ишлари жуда катта тарбиявий аҳамиятга эга. Табиатшунослик дарсларида ўқувчилар табиатнинг бир бутунлиги, унинг барча компонентлари ўртасидаги мустаҳкам ўзаро алоқалар тўғрисидаги билимларга эга бўладилар. Ўқитувчи ўқувчиларда шу алоқаларнинг табиат компонентларининг бирида бўлса ҳам бузилиши табиат объектларининг кўпчилигини ҳалокатга олиб келади, деган тушунчани шакллантириб бориши лозим.

Табиатшунослик курсининг мазмуни ва тузилиши жонсиз табиат билан жонли табиат бир бутунлик ташкил этиши ҳақидаги тасаввур ҳамда тушунчаларни мунтазам ривожлантириб боришни назарда тутди.

«Кириш» темасида ўқувчилар жонли ва жонсиз табиат тўғрисидаги мавжуд билимларни кенгайтирадилар. Уларда жисмлар, предметлар ва табиат ҳодисалари, инсон томонидан табиат ва табиат ҳодисаларининг ўрганилиши ҳақида, табиий ресурслардан фойдаланиш ва уларни муҳофаза қилиш тўғрисидаги тушунчалар таркиб топади.

«Ер ва бошқа осмон жисмлари» темасида ўқувчилар Ер, Қуёш, Ой, планета ва юлдузлар қонуний ҳаракатда бўлган табиат жисмларидан иборат эканлиги билан биринчи бор танишадилар.

«Ер ва бошқа осмон жисмлари» темасини ўрганиш табиий география курслари учун мустаҳкам замин яратади, чунки бу темада ўқувчилар географик қутблар, экватор, параллел ва меридианлар ҳақида, Ернинг суткалик ва йиллик ҳаракати ҳақида тегишли тушунчаларга эга бўладилар.

Ўқувчилар мазкур темани ўрганар эканлар, кун ва туннинг алмашилишини, йил фасллариининг ўзгаришини, сувнинг табиатдаги айланишини, нураш процессларини, тоғ жинсларининг пайдо бўлишини, тупроқнинг ҳосил бўлишини, турли

иқлим минтақаларида хилма-хил табиий шароитларнинг вужудга келишини билиб оладилар.

«Ҳаво» темасида ҳаво температурасининг баландликка кўтарилган сари ўзгариб бориши, ҳавонинг қуруқликда ва сув юзасида турли хил исини, ҳавонинг горизонтал ҳаракати ҳақидаги билимлар VI синфда табиий география курсидаги билимлар системасини ўзлаштириш учун зарурдир.

Ўқувчилар «Сув» темасини ўрганишда ўзига хос минерал ҳисобланган — сувнинг хоссалари, табиатдаги эритмалар, сувнинг буғланиши билан танишадилар.

«Тоғ жинслари» темаси ўқувчиларга мамлакатимиз фойдали қазилмаларининг энг муҳим турлари ва уларнинг хоссалари тўғрисида дастлабки билимлар беради.

«Тупроқ» темасида ўқувчилар тупроқнинг пайдо бўлиш жараёнлари, тупроқ турлари ва хоссалари ҳақида билим оладилар.

«Ўсимликлар, ҳайвонлар ва атроф-муҳит» темасида ўқувчиларнинг бошланғич синфларда ўсимлик ва ҳайвонлар ҳаёти юзасидан олиб борган кузатишлари натижасида тўпланган материаллар таҳлил қилинади ва умумлаштирилади. Жонли организмнинг атроф-муҳит билан бўладиган алоқалари ана шу асосда ёритиб берилади.

V синф табиатшунослик курси «СССРда табиатни муҳофаза қилиш» темасини ўрганиш билан якунланади.

45-§. V синф табиатшунослик курси материалларини ўрганиш методлари

Табиатшунослик таълиминини юқори савияда ўтказиш, ўқитувчининг ўқитиш методлари, усуллари ва принципларидан тўғри фойдаланишига боғлиқ. Ўқитиш методи деганда «Ўқитувчининг ва у раҳбарлик қиладиган ўқувчиларнинг иш усулларини» тушуниш керак. «Бу усуллар ёрдамида ўқувчиларнинг билим, кўникма ва малакаларини эгаллашга эришилади, шунингдек уларда коммунистик дунёқараш таркиб топади ва уларни билиш учун хизмат қиладиган кучлари ривожлантирилади» (М. А. Данилов ва В. П. Есипов. Дидактика. РСФСР ПФА нашриёти, М., 1957, 251-бет).

Табиатшунослик курсида асосан қуйидаги методлардан фойдаланишга тўғри келади:

1. Ўқитувчининг янги билимларни баён этиш методлари — ҳикоя, суҳбат (уларни кўрсатмали қўлланмалар билан бирга қўшиб олиб бориш).

2. Ўқувчиларнинг мустақил иш методлари — кузатиш, тажриба ўтказиш ва амалий ишлар.

3. Дарслик ва картографик қўлланмалар билан ишлаш.

V синф табиатшунослик курсининг «Кириш» дarsi «жисм», «модда» ва «табиат ҳодисалари» деган тушунчаларнинг таркиб топиши учун замин тайёрлайди. Янги тушунчаларни бериш билан бирга ўқувчиларнинг бошланғич синфларда олган жонли

ва жонсиз табиат ҳақидаги тушунчалари эса олинади ва умумлаштирилади.

Ўқитувчи кириш дарсида ўқувчиларни қизиқтириши, уларнинг диққат-эътиборини фанни ўрганишга жалб этиши лозим.

«Ер ва бошқа осмон жисмлари» темасини ўрганиш ўқувчиларда — осмон жисмларининг қиёсий ўлчамлари, улар орасидаги масофалар. Қуёш системасидаги сайёраларнинг жойланиши ва ҳаракатлари ҳақидаги фазовий тасаввурларнинг ривожланишига ёрдам беради.

Ўқув йилининг дастлабки кунларидан бошлаб, ўқувчилар Қуёшнинг горизонтдан баландлигини, Қуёшнинг чиқиши ва ботишини, кун ва туннинг узунлигини, Ой фазаларининг ўзгаришини, айрим юлдузларнинг ва сайёраларнинг ҳолатини кузатиб боришлари лозим. Мазкур темани ўрганиш вақтида кузатишдан ташқари ҳажмли қўлланма ва моделлар, жумладан, глобус билан ишлаш катта аҳамиятга эга.

«Ер ва бошқа осмон жисмлари» темасини ўрганишда ўқувчилар «планета», «орбита» каби янги терминларни ўзлаштиришга дуч келадилар. Бу терминларни ўқитувчи синф доскасига ёзиб бориши, ўқувчилар эса дафтарларига тўғри кўчириб боришлари шарт.

«Ҳаво» темасини ўрганишда кузатишлар натижасига асосланган «Табиат ва меҳнат календари» юритиш муҳим аҳамиятга эга. Ўқувчилар ўзлари бевосита олиб борган кузатишларига асосланиб, Ўзбекистонда йил фасллариининг ўзига хос хусусиятлари тўғрисида мустақил хулосалар чиқаришга, об-ҳавони олдиндан айтишга ўрганадилар. Ўқувчиларни атмосферани ифлосланишидан қўриқлаш юзасидан олиб бориладиган тадбирлар билан таништиришни теманинг муҳим масалаларидан бири деб ҳисоблаш лозим.

«Сув» темасида, сувнинг тарқалиши, аҳамияти ва хоссаларини жуда ҳам хилма-хил тарзда ўрганиш мумкин. Айни вақтда ўқувчиларнинг мустақил ва амалий ишлари, кинофильм, диафильмлар кўрсатиш, глобус ва карталар билан ишлаш муҳим ўрин эгаллайди.

Сув темасига онд дарсларда сув ҳавзаларининг тозалигини муҳофаза қилишга жиддий эътибор бериш лозим. Ўқитувчи ўқувчиларнинг ёш хусусиятига мос тарзда ижтимоий фойдали ишларни ташкил этиши мақсадга мувофиқдир. Темани ўрганиш жараёнида табиат ҳодисалари ва кишилар меҳнати юзасидан кузатишлар олиб бориш давом эттирилади.

«Тоғ жинслари» темасини ўрганишда ўқувчилар қуруқлик юзасида рўй берадиган тоғ жинсларининг ўзгариш жараёни — нураш, оқар сувлар, шамол ва музликларнинг табиатдаги ишлари ҳақида билим оладилар. Бинобарин, ўқувчилар табиатда, ер юзасида, тоғ жинсларида инсонга боғлиқ бўлмаган ўзгаришларни пайқаб оладилар.

«Тупроқ» темасини ўрганишда, тупроқ — жонсиз ва жонли табиат элементларидан иборат табиат жисми эканлигини би-

либ оладилар. Бу эса жонли ва жонсиз табиат элементларининг бирига боғлиқ ва ўзаро алоқадорлигини исботлайди.

«Ўсимликлар, ҳайвонлар ва атроф-муҳит» темасини ўрганилиши баҳорга тўғри келади. Бу вақтда республикамизнинг ҳамма жойида ўсимликлар ўсган ва ҳайвонларнинг ҳаёти активлашган бўлади. Бу эса кўрсатмалли қўлланма сифатида жонли объектлардан кенг фойдаланиш, шунингдек ўқувчиларнинг фенологик кузатишларини давом эттириш ва умумлаштиришга ёрдам беради. Ўсимликларнинг атроф-муҳит билан алоқадорлигини кўрсатиш мақсадида табиатга экскурсия уюштирилади.

46-§. V синф табиатшунослик курсида дарслар системаси

V синфда табиатшунослик курсини ўрганиш учун 1968 йилдан буён 70 соат ажратиб келинган эди. 1980 йилдан бошлаб бу пропедевтик курс учун 35 соат ажратила бошланди. Жуда кўп ва хилма-хил материални ўз ичига олган аynи вақтда ўрта мактабнинг кўпгина табиий ўқув фанлари учун замин бўлиб хизмат қиладиган мазкур курс учун бу вақт етарли эмас.

V синф табиатшунослик курсидаги темаларни дарслар бўйича тахминан қуйидагича тақсимлаш мумкин:

Кириш	1 соат.
Кузги экскурсия	1 соат.
Ер ва бошқа осмон jisмлари	6 соат.
Ҳаво	6 соат.
Сув	6 соат.
Тоғ жинслари	6 соат.
Тупроқ	2 соат
Ўсимлик, ҳайвонлар ва атроф-муҳит	5 соат.
Табиатга экскурсия	1 соат.
Курсдаги ҳар бир йирик тема яна дарслар бўйича планлаштирилади. Масалан, Ер ва бошқа осмон jisмлари темаси 6 дарсга қуйидагича тақсимланиши мумкин:	
1- дарс. Ернинг шакли ва катталиги.	
2- дарс. Ернинг ўз ўқи атрофида айланиши.	
3- дарс. Ернинг Қуёш атрофида айланиши.	
4- дарс. Қуёш системасидаги сайёралар.	
5- дарс. Ой — Ернинг йўлдоши.	
6- дарс. Юлдузлар.	

IX БОБ

ТАБИЙ ГЕОГРАФИЯ БОШЛАНҒИЧ КУРСИ

47-§. Курснинг вазифалари, мазмуни ва тузилиши

Табиий география курслари системаси VI синфдан бошланади. V синфдан VIII синфгача ўқувчиларда мактаб табиий география курслари мазмунини ташкил этувчи умумий ва ре-

гионал тушунча, кўникма ва малакалар системаси таркиб топиши лозим.

Табиий география бошланғич курси табиатшунослик курсидан олинган билимларни кенгайтиради. Табиий география курси умумий ер билимига тааллуқли маълумотлар беради, ўқувчилар табиат компонентлари ўртасидаги алоқаларни тушуниб оладилар. Бу кейинги география курсларини ўрганиш учун замин бўлади. Материклар ва океанлар географияси ва СССР табиий географияси курсларида ўрганиладиган материалларни онгли ўзлаштирилиши учун зарур бўлган асосий географик тушунчалар, терминлар, номлар, шунингдек, табиатда рўй берадиган ҳодиса ва процесслар билан VI синфда танишиб чиқилади.

Табиий география бошланғич курсининг хусусияти шундан иборатки, умумий географик тушунчалар ер сфералари (литосфера, гидросфера, атмосфера ва биосфера) асосида ўрганилади. Табиий география бошланғич курсида ўз жойининг географик хусусиятлари, глобус ва карталарда Ернинг тасвири тўғрисида, ер шари аҳолиси, дунё сиёсий картасида СССР, Ўзбекистон ва айрим давлатларнинг тутган ўрни тўғрисида картографик тасаввур ҳам берилади.

Ўқувчилар бошланғич география курсида теварак атрофдаги ландшафт, предмет ва ҳодисаларнинг моҳиятини аниқлайдилар, бунда дунёда ғайри-табиий нарсa йўқ эканлигига, дунёнинг моддийлигига, инсон табиатда рўй берадиган ҳодиса ва қонуниятларни ўрганиши мумкин эканлигига ишонч ҳосил қиладилар. Бундан ташқари, ўқувчилар табиат ҳодисаларини материалистик нуқтаи назардан талқин қилишни ўрганадилар. Географияни ўлка материаллари асосида ўрганиш ва география фанига ҳисса қўшган ватандош географлар фаолияти билан танишиб чиқиш ўқувчиларни совет ватанпарварлиги, миллий ифтихор ва интернационализм руҳида тарбиялашга олиб келади.

Табиий география бошланғич курси ўқувчиларнинг бошқа ўқув фанларни онгли равишда ўрганишга тайёрлашда ҳам катта роль ўйнайди.

Аynи вақтда VI синфдаги табиий география бошланғич курси бошқа ўқув фанларида эгалланган билимларга ҳам таянади. Масалан, математика курсидан ўқувчиларга градус, бурчаклар, масштаб, манфий ва мусбат сонлар, процентлар ҳақида ҳам маълумотлар берилган.

Ана шу юқоридаги билим ва кўникмалар табиий география курсидаги асосий тушунчалар ва кўникмаларни ўзлаштириш учун етарли замин бўлиб хизмат қиладди.

Табиий география бошланғич курси кириш ва етита темадан иборат.

«Кириш» қисмига (экскурсия билан бирга) 4 соат вақт ажратилади.

Курсдаги дастлабки тема «Ернинг глобус ва карталарда

тасвирланиши» (7 соат) да ўқувчилар дастлабки топографик ва картографик билимлар оладилар ва муайян кўникмалар ҳосил қиладилар. Темада жой планини олиш ва уни ўқиш, нисбий ва абсолют баландликлар, рельефни горизонталлар билан тасвирлашга алоҳида эътибор бериледи. Ўқувчилар глобус ва карталарнинг асосий элементлари (Ернинг тасвирлаш хусусиятлари, масштаб, меридианлар ва параллеллар, рельефнинг тасвири, баландлик шкаллари) ни ўрганадилар, керакли нуктани глобус ва карталардан топишни, глобус ва карталардан оралиқ (масофа)ни аниқлашни билиб оладилар.

Биринчи ва иккинчи темаларни ўрганишда ўқувчиларда: Қуёш ва компас билан ориентирлаш предмет азимутларини аниқлаш, жойнинг оддий планини ишлаш ва уни ўқиш олиш, картадан ориентирлай олиш, глобус ва карталарнинг градус тўри ва масштабидан фойдалана олиш каби кўникмалар шаклланади.

«Литосфера» (11 соат) темасида ўқувчилар Ернинг ички тузилиши ва уни ташкил этувчи жинслар, вулканларнинг отилиши, зилзилаларнинг рўй бериши, ер юзасининг шакллари (тоғ ва текисликлар), уларнинг вужудга келиши, жинсларнинг жойланиш характери, ички ва ташқи кучлар таъсирида тоғ ва текисликларнинг ўзгариши, шунингдек ер ости бойликлари ва ер юзасининг муҳофаза қилиш усуллари билан танишадилар.

«Гидросфера» (14 соат) темасида океанлар, денгизлар ва уларнинг қисмлари, сув ости рельефи ва сув ости ётқиқиқлари, сувларнинг хусусиятлари ва ҳаракати (тўлқинлар, оқимлар, сув қалқиши, океанларнинг ўсимлик ва ҳайвонот дунёси ҳамда минерал бойликлари, океан ва денгизлардан транспорт воситаси сифатида фойдаланиш, океан сувлари ва бойликлари ни муҳофаза қилиш; қуруқликдаги сув (дарёлар, кўллар, сув омборлари, ер ости сувлари) уларнинг вужудга келиш сабаблари (сув ўтказувчи ва сув ўтказмайдиган қатламлар, минерал ва термал сувлар, дарёларнинг йўналиши ва оқиш характери)га рельефнинг таъсири, остона ва шаршараларнинг ҳосил бўлиши, дарёларнинг йўналиши, режими ва ҳ. к.), уларнинг хўжаликдаги аҳамияти, фойдаланиш усуллари ва муҳофаза қилишга оид тадбирлар, музликлар, уларнинг пайдо бўлиши ва аҳамияти ўрганилади.

«Атмосфера» (12 соат) темасида ўқувчилар ҳаво сфераси, унга хос бўлган хусусиятлар (тузилиши, атмосфера босими, ҳаво температураси, шамол, ҳаводаги сув буғи, туман, булут, ёғинлар) ҳақида умумий тушунчалар оладилар. Улар атмосферада рўй берадиган жараён ва ҳодисалар, муҳим қонуниятлар, баландга кўтарилган сари атмосфера босимининг ўзгариши билан танишадилар; ўқувчиларда об-ҳаво ва ҳаво массалари ҳақида, иқлим ва иқлимнинг таркиб топишига таъсир этувчи омиллар ҳақида тушунчалар шаклланади.

«Географик қобиқ» (4 соат) темасини ўрганиш учун Ер сфера (қобиқ)лари ҳақидаги билимлар асос бўлиб хизмат қи-

лади. Бу темада табиий комплекс компонентлари орасидаги ўзаро алоқадорлик аниқланади, шунингдек географик комплекс ва географик қобиқ ҳақидаги тушунчалар шаклланади.

«Ер шари аҳолиси» (2 соат) темаси билан курс якунланади. Мазкур темада ўқувчилар Ер шари аҳолиси, ирқлар ва дунёнинг сиёсий картаси ҳақида маълумот оладилар.

Табиий география бошланғич курсида ўрганиладиган билимлар аста-секин мураккаблаша боради, карта тўғрисидаги билимлар кенгайиб, такомиллашиб боради. Табиий география бошланғич курсининг асоси — умумий табиий географик тушунчалардан иборат. Бу курсда ўрганиладиган тушунча предмет ва ҳодисаларнинг кўпчилиги мактаб атрофида учраганлигидан табиий география бошланғич курсидаги таълимни ўлкашунослик принципи асосида ташкил этиш имкониятини беради. Бошқача қилиб айтганда кўпчилик предмет ва ҳодисалар ҳақидаги тушунчалар маҳаллий жойларни идрок этиш асосида шаклланади.

Табиий география бошланғич курси, 1965/1966 ўқув йилидан бери Н. А. Максимовнинг «Табиий география» (5-синф) дарслиги асосида ўрганиб келинади. Хрестоматик маълумотларни Н. А. Максимовнинг «Табиий географиядан хрестоматия» деган китобидан олиш мумкин.

48-§. Курс материалларини ўрганиш методлари

Табиий география бошланғич курсида умумий тушунчалар асосий ўринни эгаллайди. Умумий тушунчадаги предмет ва ҳодисаларнинг асосий қисми (ер юзасининг турли шакллари, дарё, ариқ, ер ости сувлари, атмосфера ҳодисалари, нураш...) мактаб атрофидаги табиатда учрайди. Мазкур курсда ўқувчилар табиат объектлари ва ҳодисаларини кузатишга оид муайян амалий кўникма ва малакалар эгаллайдилар.

Табиий география бошланғич курсидаги янги билим ва маълумотларни ўрганишда кўпроқ суҳбат билан оғзаки баён методларидан ва турли мазмундаги ўқув қуролларидан фойдаланиш зарур.

Бошланғич курснинг «Кириш» дарсида ўқитувчи ўқувчилар билан танишгач, география дарси учун талаб этиладиган ўқув қуроллари (география дарслиги, катак дафтар, атлас, контур карта, рангли қалам) ва улардан фойдаланиш йўллари тушунтиради. Бу дарсда табиий география нималарни ўрганиши ҳақида гап борар экан, фанга ўқувчилар ҳавасини орттиришга алоҳида эътибор бериш керак. Иккинчи дарс ҳикоя усули ва суҳбат методидан фойдаланиб, турли иллюстрациялар асосида, Птоломей, Муҳаммад Хоразмий, Абу Райҳон Беруний, Заҳириддин Бобур, Колумб, Магеллан, Н. М. Пржевальский ҳақида маълумот берилади, ҳозирги замон географик кашфиётлари ва тадқиқотлари об-ҳавони кузатиш йўллари, фенологик кузатиш турлари ва принциплари ҳам маҳаллий шароит мисолида ўргатилади.

Ўқувчилар ўқув йилининг дастлабки кунларидан бошлаб об-ҳавони кузатишга киришишлари лозим. Қуёшнинг горизонтдан баландлигини скафис ёки «угломер» ёрдамида кузатиш мумкин. Кузги экскурсияга қадар ўқувчиларни айрим асбобларни (масалан, угломер, бурчак ўлчагич, планшет) қўлда ясашга ўргатилади.

Кузги экскурсия жойининг ер юзаси тузилиши, тоғ жинслари ва уларнинг жойланиши, дарё ёки каналнинг кенглиги, чуқурлиги ва тезлигини ўлчаш ҳақида аниқ билим бериш мақсадида ўтказилади. Экскурсияда ўқувчиларнинг мустақил ишлашларига кўпроқ эътибор бериш лозим. Экскурсияда ўқувчилар тепа ёки қирғоқ баландлигини нивелир билан ўлчашга ўрганиладилар. Енбағирларнинг қиялиги эклиметр билан ўлчанади. Экскурсиянинг натижаси яхши чиқишини истаган ўқитувчи олдиндан экскурсиябоп ерни танлаб олади. Ўқувчиларни экскурсияда қилинадиган ишлар билан таништирилиши керак.

«Ернинг глобус ва карталарда тасвирланиши», «Глобус ва географик карта» темаларида бир қанча амалий кўникма ва малакалар ҳосил қилиш керак бўлади. Бинобарин, ўқитувчи ўқувчиларга бирон янги материал ҳақида сўзлар экан, бунда уларнинг табиатшунослик курсларидан олган билим ва кўникмаларини эътиборга олмоғи керак.

Амалий ишлардан қанча кўп фойдаланилса, ўқувчилар янги тема мураккаб бўлишига қарамай, шунча яхши ва тез ўзлаштирадилар.

Ўқувчиларда ҳосил қилинадиган дастлабки картографик тушунчалар ўз жойи планини олишдан бошланмоғи лозим. Ўқувчилар ўз жойининг планини чизишга киришар эканлар, бунда ўқитувчи раҳбарлик қилиши, йўл-йўриқ кўрсатиши зарур. Мактаб атрофининг плани ўрганилгач, ўқувчиларда ўз шаҳрини область картасида, кейин ўз областини Ўзбекистон картасида, Ўзбекистоннинг эса СССР картасида қандай тасвирланганлиги ҳақида тасаввур ҳосил бўлади ва уларда ҳақиқий картографик тушунчалар пайдо бўлади.

«Ернинг глобус ва карталарда тасвирланиши» деган темаларни ўрганилаётганда картографик ва тасвирли қўлланмалардан кўпроқ фойдаланиш лозим. Масалан, ер юзасини горизонталлар билан тасвирланишини тегишли модель ёрдамида тушунтирилиши, ернинг шакли ва катталигини, градус тўри, меридиан ва параллеллар, географик кенглик ва узунликларни аввал глобусда, кейин яримшарлар, СССР ва Ўзбекистон ССР карталарида ўрганиш керак.

Глобус ва карталарда горизонт томонларини аниқлаш, берилган нуқтанинг кенглик ва узунлигини картага тушириш, кенглик ва узунликни глобус ва карталардан топиш, градус билан оралиқни ўлчаш туфайли карта билан ишлаш кўникмалари ҳосил бўлади.

«Литосфера» темаси ўқувчиларни қизиқтирадиган, айти

вақтда анча мураккаб темадир. Бу темада мактаб атрофида учрайдиган объектларни асли ҳолатида ўрганиш имконияти бор, бироқ мактаб атрофида учрамайдиган предмет ва ҳодисаларни моделлар, манзарали расмлар, тасвирли ўқув қуроллари ёрдамида ўрганишга тўғри келади. Ернинг ички тузилиши, уни тадқиқ этиш усуллари, вулканлар, тоғларнинг пайдо бўлиши каби темаларни бадий сўз, схема, чизмалар ёрдамида тушунтириш мумкин. Аммо рельеф ва ер пўстини ташкил этувчи жинсларни амалий жиҳатдан билиб олмоқ учун экскурсия ташкил этиш керак. Ўқувчилар экскурсия пайтида рельеф шакллари ва ер юзаси қатламларининг тузилишини, ундаги жинсларни ўз кўзлари билан кўрадилар.

«Гидросфера» темасидаги дастлабки билимлар океанлар ҳақида бўлиб, буларни Ўзбекистон мактабларидаги ўқувчилар бевосита кўра ва кузата олмайдилар. Океан, океан таги рельефи, сувининг шўрлиги, денгиз оқимлари ҳақида сўзлаганда турли расм, диапозитив, диафильм, кинофильм, синф доскасига чизиб қўйилдиган схемаларни кўрсатиш керак. Океан қисмлари, қирғоқ чизиги тўғрисидаги тушунчаларни география майдончасидаги сунъий сув ҳавзасидан кўрсатиш мумкин, шунингдек мактаб атрофидаги булоқ, қудуқ, дарё, анҳор, ариқ, кўл ёки сув омборлари мисолида ўрганиш ҳам мақсадга мувофиқдир. Ўқитувчи денгиз ёки дарёлари ўрганиш тартибини ўқувчилар дафтарига ёздириб қўйиши керак.

«Атмосфера» темаси юзасидан ўрганиладиган тушунча ҳодиса ва процесслар кузатиш йўли билан ва зарур метеорологик асбоблар билан ишлаш туфайлигина идрок этилади. Шундай экан, бу бўлимда кузатиш ва тажриба методларидан кўпроқ фойдаланишга тўғри келади.

Сув ҳамда қуруқликнинг нотекис исиши, ёғинларнинг ҳосил бўлиши тажриба асосида, атмосфера ҳодисаларини кузатиш асосида ўрганилади. Кузатилган маълумотларни ишлаб чиқишда турли мазмундаги иқлим диаграммалари, график, шамол гулини тузиш каби амалий ишлар қўл келади.

Метеорология станцияси ва ундаги асбобларнинг иши, об-ҳавони олдиндан айтиш усуллари билан таништириш мақсадида ўқувчиларни метеорология станциясига экскурсияга олиб борилади.

Ўқитуви ўқувчиларга об-ҳаво ҳолатини кузатиб бориш ва-зифасини топширар экан, аҳён-аҳёнда кузатиш натижаларини текшириши ва уларнинг ишларига тегишли баҳо қўйиб бориши керак.

«Географик қобиқ» темасини ўрганишда табиат зоналарини ифодаловчи манзарали расмлар, диафильмлар ва кинофильмлардан, айрим ўсимлик намуналаридан, яъни гербарийлардан кенг фойдаланилади.

Бу темани ўрганишда ўлка материалларидан фойдаланишнинг аҳамияти айниқса катта. Чунки бошқа зоналарнинг иқлими, ўсимлик ва ҳайвонот дунёсини, уларнинг бир-бирига

бўлган таъсирини ўз ўлкасиники билан таққослаб ўрганадилар.

«Ер шари аҳолиси» темасидаги материаллар асосан ҳикоя усули билан ўрганилади. Ер шарида аҳолининг тақсимланишини карта-диаграммада тасаввур этилади. Ирқлар ҳақида гап борар экан, рангли суратлар, диапозитив ва диафильмлардан фойдаланиш керак.

Табиий география бошланғич курсида ўқувчиларга турли расм ва иллюстрацияларни тилга киритувчи саволлар бериб уларнинг табиат ҳодисаларини қанчалик билишларини, масалан, вулкан отилиши процессини ёки булоқнинг ҳосил бўлишини, табиатда сувнинг айланиб юришини тушунганликларини билиб олиш мумкин. Бу усулда сўраш ўқувчилар қизиқишини орттиради. Бундан ташқари, ўқувчилар билимини ҳисобга олишда уларнинг турли кузатиш асбоблари билан ишлай олишларини ҳам эътиборга олиш зарур.

49- §. Табиий география бошланғич курсида дарслар системаси

VI синф дарсларида бошқа география курсларига нисбатан кўрсатмали қўлланмаларни кўпроқ татбиқ этилади. Чунончи, глобус, турли мазмундаги карталар, ҳар хил кузатиш ва ўлчаш асбоблари, расмлар, транспорантлар, диафильм, кинолавҳалар ва ҳ. к. Булар ҳаммаси кўрсатмали қўлланмалардан изчиллик ва моҳирлик билан фойдаланишни тақозо этади.

Табиий география бошланғич курси дарслари ва амалий машғулотларида ҳал этилиши лозим бўлган ишлар (табиатда кузатиш, тажриба, картадаги машқ, термин ва номларни ўрганиш...) дафтарда бажарилади. Дафтарда бажарилган ишлар вақт-вақти билан текшириб, баҳолаб турилади.

Табиий география бошланғич курсини ўрганиш учун ҳафтасига 2 соатдан (жами 68 соат) вақт ажратилади.

Курс темаларини тахминан қуйидагича тақсимлаш мумкин:

Кириш	2 соат.
Экскурсия	2 соат.
Ернинг глобус ва карталарда тасвирланиши	7 соат.
Глобус ва географик карта	8 соат.
Литосфера	11 соат.
Гидросфера	14 соат.
Атмосфера	12 соат.
Географик қобик	4 соат.
Экскурсия	2 соат.
Ер шарининг аҳолиси	2 соат.
Якуний такрорлаш	1 соат.
Такрорлаш	3 соат.

Курсдаги ҳар бир йирик тема яна дарсларга бўлиб планлаштирилади. Масалан, Ернинг глобус ва карталарда тасвирланиши темасини 7 та дарсга қуйидагича тақсимлаш мумкин:

1- дарс. Жойда ориентировка олиш.

2- дарс. Масофаларни ўлчаш, йўналишлар ва масофаларни чизмада тасвирлаш.

3- дарс. Қутбий съёмка усули билан жойнинг схематик планини тузиш.

4- дарс. Нисбий ва абсолют баландлик.

5- дарс. Рельефни горизонталлар билан тасвирлаш.

6- дарс. Жой планини ўқиш.

7- дарс. Якуний дарс.

Х БОБ

МАТЕРИКЛАР ВА ОКЕАНЛАР ГЕОГРАФИЯСИ КУРСИ

50- §. Курснинг вазифалари, мазмуни ва тузилиши

Материклар ва океанлар табиий географияси курси — мактаб географияси системасидаги дастлабки регионал курсдир. Курснинг асосий вазифаси ўқувчиларга бутун материк ва материк доирасидаги табиий географик областлар ва океанларнинг табиий географик хусусиятлари ҳақида тасаввур ва хусусий тушунчалар системасини, шунингдек материкларнинг аҳолиси ва сиёсий картаси ҳақида айрим маълумотлар беришдан иборатдир.

Бу курс материалларини ўрганиш жараёнида табиий география бошланғич курсида олинган билимларга таянилади, илгари эгалланган умумий тушунчалар конкретлашади ва мустаҳкамланади. Масалан, Африка материги иқлимий ўрганишда изотерма, экваториал ва тропик ҳаво массалари, пассатлар, пассатларнинг океан оқимлари ва ёғинларга таъсири ҳақида янги умумий тушунчалар берилади. Курс материалларини ўрганиш натижасида Ернинг иқлимлари ва иқлимнинг таркиб топишига таъсир этувчи омиллар, атмосфера циркуляцияси, иқлим минтақалари ҳақида ўқувчиларда янги умумий тушунчалар шаклланади.

Материклар ва океанлар табиий географияси материалларини ўрганиш жараёнида табиатнинг тараққиёти ва табиат билан жамият орасидаги боғланишлар ҳақидаги қонуниятлар очиб берилади. Ўқувчилар ҳозирги табиий шароит, табиий жараён (эндоген ва экзоген)лар, инсон хўжалик фаолияти ва ер пўсти тараққиёти туфайли таркиб топганига ишонч ҳосил қиладилар. Ижтимоий шароитнинг инсон билан табиат орасидаги муносабатларга таъсири аниқ фактлар билан кўрсатилади, бу эса ўқувчиларга социалистик тузумнинг афзаллигини тушуниб етиш имкониятини беради.

Курснинг асосий вазифаларидан бири — ўқувчиларда картографик билимларни, картани ўқиш ва тушуниб етишларини ривожлантиришдан иборатдир. Ўқувчилар карталар асосида территорияларнинг табиий шароитидаги тафовутларни тасвирлашга ўрганадилар.

Материклар ва океанлар географияси курсида ўқувчиларга берилadиган билимларнинг асосий мазмуни қуйидагилардан иборат. Курс ўқувчиларга ҳар бир материкнинг табиий географик хусусиятлари ҳақида: материкнинг географик ўрни, катталиги, қиёфаси, ер юзаси тузилишининг хусусиятлари, иқлими, гидрографияси, минерал ресурслари, табиат зоналари ҳақида тушунча беради. Ўқувчилар ҳар бир материк ва океан табиатига хос бўлган хусусиятларни, ўзга материк ва океан табиатидан нималар билан фарқ қилиши, унинг табиий шароити қандай сабабларга кўра таркиб топганлигини, табиат ресурсларидан инсон қай тарзда фойдаланаётганликларини билишлари лозим.

Мазкур курсда ўқувчилар ҳар бир материк ва океаннинг текширилиш тарихи, шунингдек ҳар бир материкнинг аҳолиси, сиёсий картаси билан танишадилар. Ўқувчилар материк аҳолисининг сони, аҳолининг материк территориясида тақсимланиши, аҳоли хўжалик фаолиятининг ўзига хос томонларини билиб оладилар.

Материклар ва океанлар географияси курси «Кириш» қисmini ўрганишдан бошланади. Кириш (1 соат) қисмида курснинг мазмуни характерланади ва ўқувчиларнинг материклар ҳақида оладиган тушунчалари кенгайтирилади.

Ундан кейин «Материклар карталари» (3 соат) ўрганилади. Қамрови, масштаби ва мазмунига кўра карталарнинг хиллари аниқланади.

«Ер рельефи ва иқлимнинг умумий хусусиятлари» (4 соат) темасида ер пўстининг ҳаракатчан ва нисбатан турғун қисмлари, океан ости рельефи, ер юзаси шакллари, ер шарига ҳаво температуралари ва атмосфера босимининг географик кенгликка боғлиқлиги ҳақида, «изотерма», «ҳаво массалари», «пассатлар», «атмосфера циркуляцияси» ҳамда «ер шарининг иқлим минтақалари» ҳақида тушунчалар берилади.

Сўнг материклар ўрганилади.

Программада материклар қуйидаги тартибда ўрганилади: Африка, Австралия, Антарктида, Жанубий Америка, Шимолий Америка ва Евросиё. Бундай изчиллик дидактиканинг «оддийдан мураккабга» деган принципига асосланган бўлиб, тушунчаларни секин-аста шакллантириш имкониятини вужудга келтиради.

Африканинг қирғоқ чизиги, қиёфаси, табиат компонентларининг жойланиши нисбатан оддий; бундаги зоналик аниқ бўлганлигидан зоналикка оид географик қонуниятни ўқувчилар осон тушуниб оладилар. Биринчи ўрганиладиган материк табиати ва аҳолисининг таркиби жиҳатидан Ватанимизникидан ўзгачалиги ўқувчиларда катта қизиқиш пайдо қилади.

Евросиё материгини энг кейин ўрганилиши, мазкур курс билан «СССР табиий географияси» курсининг мантикий боғланишини вужудга келтиради, айни вақтда Евросиёнинг фақат хорижий ўлкаларинигина ўрганиш билан кифояланишга им-

кон беради. Материкларга берилadиган таъриф икки қисмдан: а) материкнинг умумий обзори; б) йирик ўлкалар обзорида иборат.

Материкларнинг умумий обзорида материк табиати айрим компонентларининг хусусияти ва уларнинг жойланишидаги қонуниятлар ўрганилади. Бу қисмда, шунингдек умумий географик тушунчалар ҳам шаклланади.

Айрим ўлкаларни ўрганишда табиатнинг барча компонентлари ўртасидаги боғланиш ва уларнинг бир-бирини тақозо этиши, табиат билан инсоннинг бир-бирига таъсири (турли ижтимоий тузумда табиий шароитнинг инсон хўжалик фаолиятидаги роли) кўрсатилади. Айрим ўлкаларни ўрганишда, шунингдек уларнинг табиатидаги ўзига хос хусусиятларига алоҳида эътибор берилади.

Дунё океани (4 соат) темасида қуруқлик ва океанлар юзасининг бир-бирига нисбати. Дунё океанининг Ер табиатининг таркиб топишига таъсири ҳақида тушунча бериш назарда тутилади. Океанларнинг текширилиши ва тадқиқ этилиши, ҳар бир океаннинг ўзига хос табиий шароит ҳақида маълумотлар берилади. Курс «Умумий географик қонуниятлар» (9 соат) темасини ўрганиш билан якунланади. Мазкур темада ўқувчиларнинг курс давомида эгаллаган табиий географик тушунчалари умумлаштирилади ва системага солинади.

51-§. Курс материалларини ўрганиш методлари

Материклар ва океанлар географияси курсини ўрганишда хилма-хил таълим методларидан ижодий тарзда фойдаланишга тўғри келади. Мазкур курсда янги билимларни ўзлаштиришда, V синф табиатшунослик курси, VI синф табиий география бошланғич курсида эгалланган билим ва кўникмаларга таянилади.

Шунинг билан бирга ботаника, тарих, математика каби ўқув фанларидан эгалланган билимлар ҳам муҳим аҳамиятга эгадир. Ўқувчиларга ўсимликларнинг анатомияси ва физиологияси, муҳим маданий ўсимликлар ботаника курсидан маълум. Материкларнинг ўсимликлари ўрганилаётганда ўқувчиларнинг бу билимларидан фойдаланиш мумкин.

Тарих курсида ўқувчилар Миср, Месопотамия, Ҳиндистон, Хитой, Греция каби қадимги давлатлар билан, шунингдек ўрта асрдаги Европа, Арабистон халифалари, Византия империяси, XV—XVI асрлардаги географик кашфиётлар ва мустамлака босқинчилари ҳақидаги маълумотлар билан танишганлар. Бу маълумотлардан материкларнинг аҳолиси ва сиёсий картасини ўрганишда фойдаланиш мақсадга мувофиқдир.

Математикадан ўқувчиларнинг эгаллаган билимлари рақамли материаллар билан ишлашларини осонлаштиради ва айрим масалаларни онгли ўзлаштириш имкониятини беради.

Материклар географияси курсида картографик қўлланма-

лар табиий география бошланғич курсига нисбатан кўпроқ фойдаланилади. Карта билан ишлашга оид қатор кўникмалар шакллантирилади. Курсда ўқувчиларни турли карталар (материкларнинг умумгеографик картаси, рельеф картаси, иқлим, географик минтақалар, тупроқ, ўсимлик ва ҳайвонот дунёсининг карталари, шунингдек материк йирик ўлкаларининг картаси ва сиёсий-маъмурий карталар) билан таништириб, бирон территорияга географик таъриф беришга ўргатилади. Дарсликда берилган карта-схема, турли иллюстрация ва рақамли маълумотлардан билим манбаи сифатида фойдаланилади. Дарслик текстидан мустақил билим олиш ва текстга оид машқ ва топшириқларни мунтазам равишда бажариб бориш лозим. Дарслик текстини ўрганиб ва уни таҳлил қилиб турли мазмундаги жадвалларни тўлдириш яхши натижа беради.

Материклар ва океанлар табиий географияси курси учун контур карталар тўплами ва ҳар бир материкнинг алоҳида контур карталари нашр этилади. Контур карталардан материкларнинг географик ўрни, қирғоқ чизиқлари, рельефи ва фойдали қазилмалари, иқлим минтақалари, дарё ва кўллари, табиат зоналари ва сиёсий картасига оид программа талаб этган маълумотларни тушириш ва билимларни мустаҳкамлаш мақсадида фойдаланилади.

Материклар ва океанлар географияси курсида ўрганиладиган территориялар ўқувчилар яшаб турган муҳитдан анча фарқ қилади, айни вақтда уларни кўрсатиш имконияти ҳам йўқ. Шунинг учун улар ҳақида сўзлаб бериш ва тегишли ўқув қўлланмаларини кўрсатиш керак бўлади. Ҳикоя таъсирчан бўлиши учун вақтли адабиётлардан, турли хрестоматик материаллардан қизиқ маълумот келтириш лозим. Манзарали расмлар (масалан, тропик ўрмонларнинг ёки Саҳрои Кабирининг манзаралари), коллекциялар ва гербарийлар, диафильм ва кинофильмлар кўрсатиш бу курсда айниқса зарур.

Ўқувчиларни материклар ва океанлар географияси ўқув фанига янада қизиқтириш мақсадида, уларда мароқли таассурот ҳосил қилиш учун қуйидагилардан:

1. Л. А. Михайлова ва Д. С. Шарецларнинг «Материклар географиясидан расмлар. Африка, Австралия, Океания, Антарктида» («Просвещение» нашриёти, Москва, 1968 й.).

2. М. П. Победина, Д. С. Шарецларнинг «Материклар географиясидан расмлар. Америка» («Просвещение» нашриёти, Москва, 1974 й.).

3. Р. А. Ерамов, М. А. Победина, Д. С. Шарецларнинг «Материклар географиясидан расмлар. Евросиё» («Просвещение» нашриёти, Москва, 1969 й.) каби деворий расмлардан фойдаланиш мақсадга мувофиқдир.

Материклар ва океанлар географияси курсини ўрганишда суҳбат методидан кенг фойдаланиш керак. Ўқувчиларнинг карталар билан ишлашлари, ўқув қуроллари ва воситаларининг бошқа турларидан фойдаланиш суҳбат методининг усуллари

таъбиқ этишни тақозо этади. Материкларга табиий географик жиҳатдан таъриф бериш ва объектларни таърифлашда оғзаки баён методининг ҳикоя усулидан фойдаланиш маъқул.

Барча материкларни бир хил план асосида ўрганилиши мустақил ишларга қулайлик туғдиради. Материклар умумий обзорининг ҳар қайси қисмини ўрганиш учун алоҳида иш усуллари бор. Материкнинг географик ўрнини ўрганишда чекка нуқталарининг координаталари, материкнинг бўйи ва кенглигини ўлчаш ишлари имконияти борица мустақил бажарилиши лозим.

Африканинг географик ўрни ҳикоя, суҳбат тарзида ўрганилса, Жанубий Американинг географик ўрни суҳбат методидида ўрганилиши мумкин. Шимолий Американинг географик ўрнига келганда ўқувчилар ўзлари орттирган кўникма ва малакаларига таяниб мустақил ўрганишлари мумкин.

Материкларнинг рельефи ўрганилаётганда асосий маълумотлар (платформа, ер пўстининг ҳаракатчан қисми ҳақидаги тушунчалар) тушунтириш усули асосида ер юзасининг хусусиятлари ва фойдали қазилмаларини шуларга тегишли карталарни таҳлил қилиш асосида ўрганилади.

Материклар иқлимини карталар ва рақамли маълумотлар ёрдамида ўрганиш яхши натижа беради. Табиий карта билан иқлим картасини бир-бирига солиштириш орқали иқлимга таъсир этувчи сабабларни аниқлаш мумкин.

Ўқувчилар иқлим карталарини таҳлил қилишлари натижа-сида ҳар қайси материкка ёғадиган ёғинларнинг нотекис тақсимланиши, изотермаларнинг тарқалиши ҳақида мустақил билим олишлари ва уларнинг сабабларини белгилашлари мумкин.

Дарё ва кўллар бўлимида карталар билан ишлаш, дарслик текстлари олдида ва охирида берилган савол ва топшириқларни бажариш билан ўқувчилар улар ҳақида бирмунча тўла ва мукамал билим оладилар. Табиат зонасига оид материалларни ўрганиш масаласига келганда ўқувчиларнинг илгари олган билимларига таяниш лозим. Аҳоли ва сиёсий карта бўлими карталарни таҳлил қилиш, аҳоли турмушини тасвирловчи расмлар кўрсатиш билан ўрганилади.

Материклар географиясида олиб бориладиган амалий ишларнинг турлари хилма-хилдир. Карта билан олиб бориладиган ишлар (картада олиб бориладиган ўлчов ва ҳисоблаш ишлари, карта асосида географик маълумот тузиб чиқиш, контур карталарни тўлдириш) алоҳида ўрин тутди. VII сифда об-ҳаво ва фенологик кузатиш ишлари давом эттирилади. Об-ҳавони кузатиш материалларидан материкларнинг айрим қисмлари иқлимини ўз-ўзидан иқлими билан таққослашда фойдаланилади.

Бошқа курслардаги сингари, материклар ва океанлар географияси курсида ҳам биринчи дарс — кириш дарси бўлиб, кейинги темаларни ўрганишда ўзининг мақсади ва мазмунига

кўра кўпроқ аралаш дарс, шунингдек янги билимларни ўрганиш дарси турларидан фойдаланилади.

Ҳар қайси йирик тема (масалан, Африка, Евросиё ўлкалари ёки Умумий географик қонуниятлар темалари)дан сўнг якунловчи такрорлаш дарси ўтказилади. Якунловчи дарсларда асосий эътибор табиатнинг айрим элементлари ўртасидаги сабаб-оқибатларни аниқлашга, территорияни комплекс географик тасвирлашга қаратилмоғи лозим.

Материклар ва океанлар географияси курсида ўқувчилар билим ва кўникмаларини аниқлаш учун ўзига хос усуллар бор. Ўқувчилар билимини оғзаки аниқлашнинг аҳамияти ортади. Оғзаки жавобда табиий географик қонуниятларни исботлаш учун ўқувчилар олган назарий билимларини, воқеа ва ҳодисаларни амалий жиҳатдан ифодалай олишлари керак. Ўқувчилар билимини ёзма ҳолда аниқлаш кўпроқ картага боғлиқ ҳолда олиб борилади. Масалан, айрим территорияга характеристика бериш, турли маълумотларни ҳисоблаб чиқиш, ўрганилган географик номлар юзасидан диктант ёки контрол иш олиш шулар жумласидандир.

Ўқув йилининг охирида экскурсия ўтказилади. Экскурсия давомида чунончи мана булар: синфда ўрганилган материаллар ва жойдаги кузатиш ўзаро боғланса; экскурсияда қўйилган вазифалар ўқувчилар томонидан мустақил ва ижодий тарзда ҳал этилса; кузатиш асосида тегишли хулосалар чиқарилса; кузатилган материаллар асосида табиат комплексларидаги ўзаро боғлиқлик қонуниятлари очилса; инсоннинг табиатга кўрсатган таъсирига етарли эътибор берилса, назарда тутилган таълим-тарбиявий вазифалар муваффақиятли ҳал этилиши мумкин. Экскурсияни имконияти борича ўсимликлар кўпроқ ўсган жойда, ўтлоқ, тепалик, жарлик ва сув ёқасида ўтказиш мақсадга мувофиқдир. Экскурсия пайтида ўқувчилар тупроқдан, тоғ жинсларидан, ўсимлик ва ҳайвон (ҳашарот)лардан намуналар олишлари, ер юзаси тузилишини таърифлашлари, сув (дарё, канал, кўл)нинг хусусияти билан танишишлари, об-ҳавони кузатишлари зарур.

52-§. Материклар ва океанлар географияси курсида дарслар системаси

Материклар ва океанлар географияси курсидаги дарслар темаларнинг мақсад ва вазифаларига қараб ташкил этилади.

Курс кириш дарслари ва 9 та темадан иборат бўлса-да, унинг асосий қисми материклар обзорида иборат.

Материклар умумий географик характеристика тартиби асосида ўрганилса-да, ҳар бир материкнинг табиатида ўзига хос хусусиятлар мавжуд. Шунинг назарда тутган ҳолда ҳар бир материк ва ундаги табиий географик ўлкаларнинг табиий шароити ўрганиб бўлингач якуний такрорлаш ўтказиш мақсадга мувофиқ. Якуний дарсларда асосий эътибор табиат компо-

нентлари орасидаги боғланишларга ва материкнинг бирон қисмига карта асосида комплекс-географик характеристика беришга қаратилмоғи лозим.

Материкларни ва океанларни ўрганишда асосан янги билимларни ўрганиш, аралаш, кўникма ва малакаларни ривожлантириш типидagi дарсларни қўллашга тўғри келади.

Материкларнинг табиат компонентларини бир-бирига қиёслаб ўрганиш алоҳида ўрни тутмоғи лозим.

Курсда амалий машғулотларга етарли эътибор берилган, амалий ишлар кўпроқ карталар билан ишлашни тақозо этади, бунда карта билим манбаи бўлиб хизмат қилади. Амалий ишлар учун махсус дарслар ажратиш шарт эмас. Амалий ишлар ҳар бир дарснинг таркибий қисмини ташкил этиши лозим.

Материклар ва океанлар географияси курсини ўрганиш учун ҳафтасига 3 соат (жами 102 соат) вақт ажратилади. Барча материкларга бир хил вақт ажратиб бўлмайди. Материкларнинг ўлчами, табиий шароитининг мураккаблиги, ўрганиладиган тушунчаларга ва табиий географик ўлкаларининг миқдорига қараб вақт ажратишга тўғри келади. Курс темаларини тахминан қуйидагича тақсимлаш мумкин:

Кириш	1 соат.
Материкларнинг карталари	3 соат.
Ер рельефи ва иқлимлари	4 соат.
Африка	18 соат.
Австралия ва Океания	6 соат.
Антарктида	3 соат.
Жанубий Америка	9 соат.
Шимолий Америка	11 соат.
Евросиё	27 соат.
Дунё океани	4 соат.
Умумий географик қонуниятлар	9 соат.
Баҳорги экскурсия	2 соат.
Курс бўйича билимларни якунлаш	2 соат.
Такрорлаш	3 соат.

Курсдаги ҳар бир йирик тема яна дарсларга бўлиб планлаштирилади. Масалан, Евросиё темасини 27 дарсга қуйидагича тақсимлаш мумкин:

1- дарс. Евросиёнинг географик ўрни. Территориясининг катталиги. Қирғоқларининг қиёфаси.

2- дарс. Евросиёни ўраб турган океанлар ва денгизлар.

3- дарс. Евросиё рельефининг умумий хусусиятлари. Текисликлар ва тоғ минтақалари.

4- дарс. Зилзила ва вулканлар областлари. Ер пўстининг даврий тебранишлари.

5- дарс. Фойдали қазилмалар ва уларнинг жойлашиш қонуниятлари.

6- дарс. Евросиё иқлимининг умумий таърифи. Евросиё иқлимининг географик кенгликларга боғлиқлиги. Иқлим минтақалари.

7- дарс. Океанлар, материк катта-кичиклиги ва рельефининг иқлимга таъсири. Иқлим минтақалари.

8- дарс. Евросиё дарё ва кўлларининг умумий таърифи. Шимолий Муз океани ва Атлантика океани ҳавзаларининг дарё ҳамда кўллари.

9- дарс. Тинч ва Ҳинд океанлари ҳамда ички оқим ҳавзаларининг дарё ва кўллари.

10- дарс. Евросиёда табиат зоналарининг жойлашиши. Табиатнинг инсон томонидан ўзгартирилиши. Арктика саҳролари, тундра ва ўрмон-тундра зоналари.

11- дарс. Мўътадил минтақа ўрмонлари. Ўрмон-дашт ва даштлар.

12- дарс. Мўътадил минтақанинг чалачўл ва чўллари. Субтропик ўрмонлар ва бутазорлар зоналари. Субтропик ва тропик чалачўллар ва чўллар.

13- дарс. Саванналар. Субэкваториал ҳамда экваториал ўрмонлар. Евросиё тоғларидаги баландлик минтақалари.

14- дарс. Евросиё аҳолиси.

15- дарс. Евросиёнинг сиёсий картаси.

16- дарс. Шпицберген архипелаги ва Исландия.

17- дарс. Фенноскандия.

18- дарс. Паст Ўрта Европа текисликлари.

19- дарс. Ўртача баландликдаги тоғлар области.

20- дарс. Альп ва Карпат тоғлари ҳамда уларга ёндашган текисликлар.

21- дарс. Жанубий Европа.

22- дарс. Жануби-Ғарбий Осиёнинг табиати ва аҳолиси.

23- дарс. Марказий Осиё ва унинг текширилиши.

24- дарс. Шарқий Осиё табиатининг умумий хусусиятлари.

25- дарс. Шарқий Хитой. Қорёя яриморолли ва Япон ороллари.

26- дарс. Жанубий Осиё табиатининг умумий хусусиятлари. Ҳинд-Ганг пасттекислиги ва Ҳиндистон ярим ороли.

27- дарс. Ҳиндхитой ярим ороли ва Малайя архипелаги.

XI БОБ

СССР ТАБИИЙ ГЕОГРАФИЯСИ КУРСИ

53- §. Курснинг вазифалари, мазмуни ва тузилиши

СССР табиий географияси курсининг вазифаси — СССР ва унинг йирик территориялари, ўз республикаси табиий шароити ҳақида, табиат бойликларининг хусусиятлари ва уларларга тасаввур ва тушунчалар бериш, шунингдек СССР табиий шароит ҳақида, табиат бойликларининг хусусиятлари ва улардан халқ хўжалигида фойдаланиш имкониятлари ҳақида ўқувчиларга зарур билимлар системасини беришдан иборатдир.

СССР табиий географиясини ўрганар эканлар, ўқувчилар СССР территориясидаги географик қобиқнинг ривожланиш қонуниятларини билиб оладилар. Бу қонуниятларнинг ўзлаштирилиши ўқувчилар билимини янада кенгайтиришига, уларда географик муҳитдаги табиат объектлари ва ҳодисаларнинг ўзгариши, ривожланишига диалектик-материалистик нуқтаи назардан қарашнинг шаклланишига имкон беради.

Ўқувчилар мазкур курсда ўз республикаси — Ўзбекистон табиий географиясини ўрганадилар, унинг табиий шароити ва табиий ресурсларини яхшироқ билиб оладилар. Бу эса ўқувчиларда Ватанни севиш ҳиссиётларини уйғотади ва ватанпарварлик руҳида тарбиялаш имкониятларини яратади.

СССР табиий географияси курси материалларини ўрганиш, СССР табиати ҳақидаги тушунчалар системасини шакллантириш жараёнида ўқувчиларнинг V—VII синфларда олган табиий географик тушунчаларини ривожлантиради, аynи вақтда янги умумий тушунчалар ҳам беради.

СССР табиий географияси курсини ўрганишда табиатшунослик курслари, табиий география бошланғич курси, математика ва океанлар географиясидан, шунингдек ботаника, зоология, физика фанларидан олинган тушунча ва билимларга таянилади. Айни вақтда кейинги география курси — СССР иқтисодий географияси курсини ўрганишга замин тайёрлайди.

VIII синфда ўрганиладиган география курсида табиат элементлари ўртасидаги алоқаларни ўрганишга ва улар асосида асосий табиий компонентлар хусусиятларини ва Совет Иттифоқи айрим территорияларида уларнинг тафовутларини тушунтиришга эътибор берилади. Табиат зоналарининг ўзига хос хусусиятларини тушуниб олиш, фойдали қазилмаларнинг пайдо бўлиш ва жойланиш сабабларини ўрганиш зарур.

СССР табиий географиясини ўрганиш билан ўқувчиларда Ватанимиз турли-туман табиий бойликларга бой эканлигига ишонч ҳосил бўлади, Совет тузуми шароитида табиат бойликларидан фойдаланишнинг оқилона йўллари белгилаш, бойликлардан халқ хўжалигида фойдаланиш йўллари кўрсатиш ўқувчиларда табиатга муҳаббат ва уни муҳофаза қилиш туйғуларини уйғотади.

VIII синфда ўқувчилар томонидан ўзлаштириладиган тушунчалар системаси табиат компонентларини таркиб топиши ва географик қобиқдаги мураккаб табиий боғланиш қонуниятларини очиб беришга имкон беради.

Ўқувчиларнинг картографик тайёргарлиги янада кенгайди. Улар картографик проекциялар, картадаги хатолар, картографик генерализация, турли табиий географик ҳодисалар ва объектларни геологик, тектоник, синоптик карталарда тасвирлаш усуллари ҳақидаги тушунчаларни янада кенгроқ эгаллайдилар.

Ўқувчилар умумий ва тематик табиий карталардан фойдаланиб территория ва объектларга намунавий план бўйича ком-

плекс табиий географик характеристика беришни такомиллаштирадидилар, карталар асосида территория ва объектларни қиёслашни ўрганадилар.

Ўқувчилар СССР табиий географияси курсида топографик картанинг мазмуни ва хусусиятлари билан танишадилар, топографик картада рельефни тасвирлаш ва уни ўқишни ўрганадилар.

Шунингдек, ўқувчилар бирон табиий географик профилларни таҳлил қила олишга онд кўникмаларни эгаллайдилар.

СССР табиий географияси курси уч бўлимдан иборат:

1. СССРнинг табиий географик обзори.

2. СССР йирик территорияларининг табиий шаронти ва табиий ресурслари.

3. Ўз ўлкаси (республикаси) табиати.

СССР табиий географияси курси «Кириш» дарсидан бошланади. Кириш дарсида СССР табиий географияси курсининг вазифалари, амалий аҳамияти, СССРнинг территорияси, аҳолиси ва табиий бойликларига кўра дунёда тутган ўрни ҳақида маълумот берилади. СССР табиий географияси (VIII синф) дарслиги билан таништирилади.

Сўнгра «СССРнинг географик ўрни ва чегаралари» темасини ўрганишга киришилади. СССРга чегарадош давлатлар, денгиз ва қуруқликдаги чегаралари, соат минтақалари ва уларнинг СССР территориясида жойланиши ҳақида билим берилади.

«СССР аҳолиси» темасида ўқувчилар СССР аҳолисининг сони, таркиби, СССРнинг сиёсий-маъмурий картаси билан танишадилар.

«Карталар ва улар билан ишлаш» темаси, картографик проекциялар ҳақидаги тушунчаларни, объект ва ҳодисаларнинг карталарда тасвирланиши, топографик карталар ва карта билан ишлаш усуллари ҳақидаги маълумотларни ўз ичига олади. Мазкур темада олинган картографик билим ва кўникмалар кейинги барча темаларни ўрганишда фойдаланилади.

«СССР территориясининг рельефи, геологик тузилиши ва фойдали қазилмалари» темасида СССР территориясидаги рельеф хусусиятлари ва уларнинг таркиб топиши ҳақида билим берилади. СССР территориясидаги фойдали қазилмаларнинг ҳосил бўлиши ва жойланиши ўрганилади.

«СССР ни ўраб турган денгизлар» темаси Совет Иттифоқини ўраб турган океанлардаги денгизларнинг келиб чиқиши, хусусиятлари, ўсимлик ва ҳайвонот дунёси ҳақида билим беришни назарда тутди.

Сўнгра «СССР территориясининг иқлим шаронти» темасини ўрганишга киришилади. Мазкур темада ўқувчилар СССР иқлимига таъсир этувчи асосий омиллар. Қуёш радиацияси, ҳаво массалари, циклон ва антициклон каби тушунчалар билан бирга СССР территориясидаги иқлим типлари ҳақида маълумот олади.

«СССР нинг ички сувлари» темасида дарёлар хусусиятига табиий географик шароитларнинг таъсири, дарёларнинг тўйинишига кўра классификацияси, СССРнинг асосий дарё ва кўллари, ички сувлардан фойдаланиш ва уларни муҳофаза қилиш ҳақида ўқувчилар билим олади.

«Тупроқлар» темасида тупроқ ҳақидаги тушунчалар кенгайтирилади, СССРдаги асосий тупроқ хиллари ва уларни муҳофазасига эътибор берилади. «СССР нинг табиат зоналари» темасида СССР территориясида табиат зоналарининг жойланиш қонуниятлари ҳақида, ҳар бир табиат зонасининг ўзига хос хусусиятлари ҳақида билим бериш назарда тутилади.

СССРнинг табиий географик обзори «Табиий бойликлари ва табиатни муҳофаза қилиш» темасини ўрганиш билан тугалланади. Мазкур темада СССРнинг табиий ресурслари, уларнинг халқ ҳўжалигидаги аҳамияти, шунингдек СССР да табиатни (ер ости бойликлари, ҳаво, сув, тупроқ, ўсимлик ва ҳайвонот дунёсини) муҳофаза қилиш масалаларига тўхталиб ўтилади. СССР қизил китоби, қўриқхоналар ва заказниклар ҳақида маълумот берилади.

СССР йирик территорияларининг табиий шароити ва табиий ресурслари бўлимида ўқувчилар Совет Иттифоқи доирасида географик тафовутлар, асосий табиий бойликлари ва муҳим табиий географик объектлар (тоғлар, пасттекисликлар, дарёлар, кўллар ва ҳ. к.) ҳақида билим олади.

СССР нинг районлар обзори бўлими қуйидаги йирик табиий географик территорияларга бўлинади.

1. Шарқий Европа текислиги.
2. Қарпат, Қрим ва Кавказ тоғлари.
3. Урал тоғлари.
4. Ғарбий Сибирь текислиги.
5. Шарқий Сибирь.
6. Жанубий Сибирь тоғлари минтақаси.
7. Узоқ Шарқ.
8. Қозоғистон ва Ўрта Осиё.

Ҳар бир табиий географик территория қуйидаги изчиллик билан ўрганилади:

- 1) Географик ўрни.
2. Рельефи, геологик тузилиши ва фойдали қазилмалари.
- 3) Иқлим шаронти.
- 4) Ички сувларч.
- 5) Табиат зона (минтақа)лари.
- 6) Табиий комплекслар.
- 7) Табиат ресурслари.

СССР табиий географияси курсининг учинчи бўлими — ўз ўлкаси табиатидир. «Ўз ўлкаси» тушунчаси Совет Иттифоқининг барча территориясида бир хил эмас. Масалан, РСФСР территориясида «Ўз ўлкаси» бўлимида ўқувчилар яшаб турган маъмурий территория — область, ўлка ёки автоном республика табиий шаронти ўрганилади.

Иттифоқдош республикаларда эса «Ўз ўлкаси» бўлимида ўқувчилар ўзи яшаб турган республика табиий шароитини ўрганадилар. СССР табиий географияси курсида ўз ўлкаси (республикаси) табиатини батафсил ўрганилиши билан ўлкашунослик билимлари муайян бир системага тушади.

«Ўз ўлкаси табиати» бўлимининг СССР табиий географиясидаги ўрни ҳақида мутахассисларнинг фикрларида тафовутлар бор. Айрим методистлар «Ўз ўлкаси» бўлимини СССР табиий географияси курси низоида ўрганиш мақбул десалар, иккинчи бир методистлар «Ўз ўлкаси» бўлимини ўз ўлкаси жойлашган йирик табиий географик территория билан бирга ўрганиш мақсадга мувофиқ дейдилар.

Мазкур қўлланма муаллифининг таклифига мувофиқ «Ўзбекистон ССР табиий географияси» СССР йирик территорияларининг табиий шароити ва табиий ресурслари» бўлимининг бошланишида, «Қозоғистон ва Ўрта Осиё» темасининг охирида ўрганилади. Ўзбекистон ССР табиий географияси ўрганиб бўлингач, СССРнинг бошқа йирик территориялари табиий шароитини ўрганишга киришилади.

Ўз республикаси табиати ҳақидаги географик материал бошқа йирик территорияларнинг табиий шароитини тушунтириш ва таққослаб ўрганиш учун ўзига хос намуна (андаза) бўлиб хизмат қилади.

Ўз республикаси табиати ҳақидаги тасаввур Совет Иттифоқининг бошқа табиий географик ўлкалари географиясини ўрганишни анча осонлаштиради.

1971 йилдан бошлаб СССР табиий географияси курси А. И. Соловьев, Е. Н. Дик, Г. В. Карпов ва И. С. Матрусовларнинг «СССР табиий географияси» дарслиги (VIII синф) асосида ўрганиб келинади.

54-§. Курс материалларини ўрганиш методлари

СССР табиий географияси курсида географик қонуниятлар олдинги курсларга нисбатан анча чуқурроқ ўрганилади. Бинобарин, бунда хилма-хил методлардан, усуллардан ва воситалардан фойдаланиш керак. Дарсларда татбиқ этиладиган метод ва усуллар, ўрганиладиган теманинг мазмуни, ўқувчиларнинг билим доираси ва мактабдаги ўқув моддий базаларнинг мавжудлигига қараб белгиланади.

«Қириш» темасида асосий эътибор СССРнинг табиий шароити ва бойликларини ўрганишнинг аҳамиятини ёритишга қаратилмоғи лозим. Бу дарс суҳбат методи ва ҳикоя усулида ўрганилади.

«СССРнинг географик ўрни ва чегаралари» темаси ўқувчиларнинг илгари олган умумий тушунчаларига асосланиб карталарда олиб бориладиган мустақил ишлар асосида суҳбат йўли билан ўрганилади.

«Қарталар ва улар билан ишлаш» темаси ўрганилар экан,

ўқувчилар топографик картага онд билимларни янада ривожлантириш мақсадида йирик масштабли карталарни кичик масштабли карталар билан солиштириб, улардаги турли жойлар (объект) ва ҳодисаларнинг масштаб асосида тасвирланишини аниқлайдилар, карталарда масофани ўлчаш усулига онд амалий ишлар бажарадилар. Картага қараб изогипс (горизонтал) лар билан ер юзасини тасвирлаш ва профиль чизиш ишларини бажарадилар.

«СССР территориясининг рельефи, геологик тузилиши ва фойдали қазилмалари» темаси анча мураккаб. Бунда ўқувчилар илгари номаълум бўлган янги масалалар билан шуғулланадилар. Ўқитувчи материалларни оғзаки баён этади ва улар ҳақида синф доскасига тегишли жадвал (географик йилнома), схемалар чизади, тектоник карта, макетлардан кўрсатиб боради. Намуналарга қараб, тоғ жинслари аниқланади. СССРнинг тектоник схемаси, вулканизм ва зилзила бўлиб турадиган жойлари контур карталарга туширилади.

«СССРни ўраб турган денгизлар» темаси СССРнинг умумгеографик картасидан ўрганилади. Ўқувчилар темани мустақил ўрганишлари учун тахминан қуйидаги савол ва топшириқлар берилади: а) СССРни шарқдан қайси денгизлар ўраб туради? б) уларнинг қайсилари ички денгиз ва қайсилари ташқи денгиз? в) шарқдаги қайси денгизларнинг қайси қисми музлайди? г) денгизларда қандай денгиз оқимлари бор? д) денгизларнинг саёз ва энг чуқур жойларини белгиланг; е) денгизларда транспорт қатнови имкониятларини аниқланг?

Ўқувчилар картага қараб, икки денгизга, масалан, Баренц денгизи билан Қора денгизга (бири шимолда, иккинчиси жанубда) қиёсий характеристика беришлари керак.

«СССР территориясининг иқлим шароити» темаси ўрганилаётганда кузатилган об-ҳаво маълумотларига суяниб иш кўрмоқ керак.

СССР иқлимига умумий таъриф бериш иқлимни ҳосил қилувчи омилларни (географик кенглик, қуёш радиацияси, сув ва қуруқликнинг тақсимланиши, ер юзаси, ҳаво массалари ва уларнинг таъсири) ўрганишдан бошланади. Атмосфера циркуляциясига тааллуқли маълумотлар (циклон ва антициклонлар) аниқ мисоллар асосида ўзлаштирилиши лозим. Температура амплитудасининг ўзгариши билан йиллик ўртача ёғин миқдорининг ўзгаришини солиштириш натижасида ўқувчилар СССР территорияси катта қисмининг иқлими континентал иқлим бўлиб, континенталлик ғарбдан шарққа томон ортиб боради, деган хулосага келадилар.

Мазкур темада ўқувчилар иқлим картаси ва диаграммаларини таҳлил қиладилар. Ўқувчилар картага қараб, ялпи радиация, буғланиш миқдори, турли жойлардаги намланиш коэффицентини аниқлаш машқларини бажарадилар.

«СССРнинг ички сувлари» темасини пухта ва онгли ўзлаштириш учун ўқувчилар ўзлари яшаб турган жойдаги дарё

ёки анҳор сувларини (оқим хусусияти, дарё режими, сув сарфи, йиллик оқим ва бошқаларни) кузатиб боришлари лозим. Ички сувларни ўрганишда СССР йирик дарёларининг қайси океан ҳавзаларига тегишли эканлигини, кема қатнай олишини, суғориш каналларини, сув омборларини картадан аниқлашлари керак.

«Тупроқлар. СССРнинг табиат зоналари» темаси табиат зоналарини ер шари бўйича тақсимланишини такрорлашдан бошлаш керак. Бу темада тупроқ уларнинг ҳосил бўлиш ва ривожланиш шароити, айрим тупроқ типлари ҳақидаги маълумотлар чуқурлаштирилади. Зоналардаги ўсимликларнинг хусусияти ва уларнинг аҳамиятига тўхтаб ўтилади. Ҳар қайси табиат зонасини қуйидаги план асосида ўрганилади: зонанинг географик ўрни, иқлим хусусияти, тупроқ типлари, ўсимликларнинг хусусияти ва уларнинг асосий вакиллари, ҳайвоноти ва асосий вакиллари, табиий ресурслари, инсон фаолияти билан табиатнинг ўзгариши.

СССР табиий географик обзорининг бу охириги темасини ўрганишда бадий ва тасвирий қўлланмалардан кенг фойдаланилади. Қўрсатмалиликнинг турли воситалари — тупроқ намуналари, гербарийлар, турли расмлар, фоторасмлар ва фильмлар татбиқ этилади. Ўқувчилар картага қараб, табиат зоналари чегараларини ўрганадилар, гипсометрик, иқлим, тупроқ ва ўсимликлар картасини таҳлил қилиб, уларни тасвирлайдилар.

СССР табиий географияси курсининг иккинчи бўлими — СССР йирик территорияларининг табиий шароити ва табиий ресурслари ҳар томонлама ва комплекс тарзда ўрганилади.

Йирик территориялар ва улар доирасидаги табиий комплексларга характеристика беришда асосий эътибор мазкур территория хусусиятини акс эттирувчи, территорияга хос бўлган маълумотлар ва ўзаро боғланишларга қаратилади. Ўқувчилар йирик территориялар табиатининг ўзига хос хусусиятларини ва унинг вужудга келиш сабабларини билишлари шарт.

Бу бўлимда ўқитувчининг ҳикояси, тушунтириши ва суҳбат методидан умумий обзорга нисбатан кўпроқ фойдаланиш қўл келади.

Суҳбат методи. а) ўрганилаётган территориянинг табиат хусусиятларини белгилаётган пайтда ўқувчиларнинг СССР умумий табиий географик обзорига оид билимларидан фойдаланишда; б) территорияларнинг табиатини ўз ўлкаси табиати билан қиёслаб ўрганишда; в) табиий шароити ва табиий бойликларидан хўжаликда фойдаланиш имкониятларини аниқлашда; г) территория табиатига оид фактик маълумотларни картадан аниқлашда ва д) қўрсатмали қўлланма ҳар хил иллюстрациялар, деворий расмлар, диафильм, кинофильм, тоғ жинслари намуналари ва гербарийлардан фойдаланишда жуда катта имкониятларни вужудга келтиради.

СССР табиий географияси курсидаги ҳар бир йирик бўлим

ўрганиб бўлингач, якунловчи дарслар ўтказиш мақсадга мувофиқдир.

СССР табиий географияси курсини ўрганишда қуйидаги: СССРнинг табиий, сиёсий-маъмурий, геологик, тектоник, иқлим, тупроқ, ўсимлик зоналари деворий карталаридан, СССРнинг табиий географик территориялари умумгеографик карталаридан, Ўзбекистон ССРга оид турли мазмундаги карталардан ҳамда топографик карталардан фойдаланилади. Шунингдек, ўқувчилар «СССР табиий географияси атласи», дарсликка илова қилинган карталар ҳамда контур карталардан фойдаланадилар. Шулар билан бирга темаларга оид диафильм, диапозитив, кинолавҳа, фотография, схема, график, тоғ жинси намуналари, фойдали қазилма намуналари, гербарийлар каби ўқув қўлланмаларидан фойдаланиш мақсадга мувофиқдир.

Н. Г. Дик ва Г. В. Карповларнинг «СССР табиий географиясидан таблицалар» деворий расмларидан фойдаланиш курс материалларини пухта ва онгли равишда ўзлаштириш имконини беради.

55- §. Ўзбекистон ССР табиий географиясини ўрганиш

Ўзбекистон ССР табиий географиясининг асосий вазифаси — ўқувчиларга ўз республикасининг табиати ҳақида тасаввур ва тушунчалар бериш, республика табиатининг ўзига хос хусусиятлари, табиий бойликлари ва улардан халқ хўжалигида фойдаланиш имкониятлари ҳақида ўқувчиларга билим беришдан иборат.

Ўзбекистон ССР табиий географиясининг таълим-тарбиявий аҳамияти катта. Республикамиз табиий шароитини ўрганиш билан ўқувчиларни табиий географияга оид билим қамрови кенгайтириш, уларда Ўзбекистон табиати ҳақида аниқ тасаввур таркиб топади. Ўқувчилар бутун республика ва ундаги табиий-территориал комплексларнинг табиат хусусиятлари ҳақида аниқ билим оладилар. Шунингдек, Ўзбекистонда ССР табиий географиясини ўрганиш билан ўқувчиларда табиий география ва картографиядан айрим масалаларни ҳал этишга оид муайян кўникма ва малакалар ривожланади. Бу эса ўқувчиларни мазкур ўқув фанига бўлган қизиқишларини янада орттиради ва фаолиятларини активлаштиради.

Республикамиз табиий географиясини ўрганиш жараёнида топограф, картограф, геолог, минералог, тупроқшунос каби касб эгалари ҳақида фикр юритилади, бинобарин, география билан боғлиқ бўлган мутахассисликларга ўқувчиларда қизиқиш ортади.

Ўзбекистон ССР табиий географияси ёшларни совет ватанпарварлиги ва пролетар интернационализми руҳида тарбиялашга муносиб ҳисса қўшади. М. И. Калинин таъкидлаганидек, «Ватанпарварлик ўз ўлкасини ўрганишдан бошланади».

Ўқувчилар ўлкамизнинг мафтункор табии, табиий бойликларини ва улардан халқ фаровонлиги учун фойдаланиш имкониятларини ўрганиш билан бирга табиатга оқилона муносабатда бўлиш ва уни муҳофаза этишга оид муайян тарбия оладилар.

Ўзбекистон ССР табиий географияси икки қисмдан иборат:

1. Ўзбекистон ССРнинг табиий географик обзори.

2. Ўзбекистон ССР табиий географик районларининг табиий шароити.

«Ўзбекистон ССРнинг табиий географик обзори» Ўзбекистон ССРнинг географик ўрни, катталиги ва чегаралари, аҳолиси ва маъмурий картасини ўрганишдан бошланади. Ўзбекистон табиий географиясига умуман, табиат компонентлари (рельефи, геологик тузилиши ва фойдали қазилмалари, иқлим шароити, сувлари, тупроғи ва табиат минтақалари) бўйича характеристика берилди.

«Ўзбекистон ССРнинг рельефи, геологик тузилиши ва фойдали қазилмалари» темасида республика рельефининг ўзига хос хусусиятлари, ер юзаси хилма-хиллиги (текислик, тоғ ва водийлар)нинг сабаблари ёритилади, тоғ пайдо бўлиши ҳақидаги ўқувчилар тушунчалари конкретлаштирилади, зилзилалар ҳақида янги хусусий тушунчалар берилди.

«Ўзбекистон ССРнинг иқлими» темасида республиканинг иқлим хусусиятлари ва унинг таркиб топишига таъсир этувчи омилларга характеристика берилди, йил фасллариининг ўзига хос белгилари ёритилади.

«Ўзбекистон ССРнинг сувлари» темасида ўқувчилар дарё, суғориш каналлари, қўл ва сув омборларининг хусусияти ва режими билан танишдилар.

«Ўзбекистон ССРнинг тупроғи ва табиат минтақалари» темаси республикамиз территориясидаги табиат зоналари ва баландлик минтақаларининг жойланиш қонуниятлари, табиий бойликлар ва табиатни муҳофаза қилиш ҳақидаги маълумотларни ўз ичига олади.

«Ўзбекистон ССР табиий географик районларининг табиий шароити» бўлимида ўқувчилар бир табиий географик райони, яъни ўзи яшаб турган жойни ўрганадилар. Ҳар бир табиий географик районда табиат компонентларининг ўзига хос хусусиятлари, компонентларининг ўзаро алоқадорлигини ёритишга алоҳида эътибор берилди.

Шунингдек, бу бўлимда табиий географик районнинг табиий ресурслари ва улардан фойдаланиш имкониятлари, табиатни муҳофаза қилишга оид кўрилатган тадбирлар ёритилади.

Ўзбекистон ССР табиий географиясини ўрганишда хилма-хил таълим методлари ва воситалари татбиқ этилади. Тема (материаллар) ни ўзлаштиришда ўқувчиларнинг мустақил ишларига етарли эътибор бериш мақсадга мувофиқдир.

Ўзбекистон ССР табиий географияси О. А. Мўминов ва бошқаларнинг «Ўзбекистон ССР табиий географияси» дарслиги асосида ўрганилади.

56-§. СССР табиий географияси курсида дарслар системаси

СССР табиий географияси курсининг умумий табиий географик обзори бўлимида бир қанча амалий ишларни бажариш назарда тутилади. Хусусан, «Карталар ва улар билан ишлаш» темасини ўрганишда амалий иш учун алоҳида соат (бир дарс) ажратиш мақсадга мувофиқдир.

СССРнинг умумий табиий географик обзорида ўқувчилар ўзлаштирган янги билимларидан курснинг иккинчи бўлимида мунтазам фойдаланиб борилади.

СССР табиий географияси курсининг ҳар бир бўлимига соатлар қуйидагича тақсимланади.

Биринчи бўлим — СССРнинг табиий географик обзори — 27 соат.

Иккинчи бўлим — СССР йирик территорияларининг табиий шароити ва табиий ресурслари — 27 соат.

Учинчи бўлим — Ўзбекистон ССР табиий географияси — 14 соат.

СССР табиий географияси курсини ўрганиш учун ҳафтасига 2 соат (жами 68 соат) вақт ажратилади. Курс темаларини тахминан қуйидагича тақсимлаш мумкин:

СССР нинг табиий географик обзори

Кириш	1 соат.
СССРнинг географик ўрни ва чегаралари	2 соат.
СССР аҳолиси	1 соат.
Карталар ва улар билан ишлаш	5 соат.
СССР территориясининг рельефи, геологик тузилиши ва фойдали қазилмалари	4 соат.
СССРни ўраб турган денгизлар	2 соат.
СССР территориясининг иқлим шароити	4 соат.
СССР нинг ички сувлари	2 соат.
Тупроқлар. СССР нинг табиат зоналари	4 соат.
Табиий бойликлар ва табиатни муҳофаза қилиш	1 соат.
Якуний такрорлаш	1 соат.

СССР йирик территорияларининг табиий шароити ва табиий ресурслари

Кириш	1 соат.
Қозғистон ва Ўрта Осиё	4 соат.
Ўзбекистон ССР табиий географияси	14 соат.
Шарқий Европа текислиги	4 соат.
Қарпат, Қрим ва Кавказ тоғлари	3 соат.
Урал	2 соат.
Ғарбий Сибирь текислиги	2 соат.
Шарқий Сибирь	2 соат.
Жанубий Сибирь тоғлар минтақаси	2 соат.
Узоқ Шарқ	2 соат.
Табиий география курсларидаги билимларни яқунлаш	2 соат.

Экскурсия 2 соат.
Такроллаш 2 соат.

Курсдаги айрим йирик темалар яна дарсларга бўлиб планлаштирилади. Масалан, «Ўзбекистон ССР табиий географияси» темасини 14 дарсга тақсимлаш 33- § да кўрсатиб ўтилган.

ХII БОБ

СССР ИҚТИСОДИЙ ГЕОГРАФИЯСИ КУРСИ

57- §. Курснинг вазифалари, мазмуни ва тузилиши

СССР иқтисодий географияси курсининг вазифаси — ўқувчиларга СССРнинг аҳолиси, халқ хўжалиги, унинг ривожланиши ва жойланиши ҳақида тушунча ва билимлар системасини беришдан иборат. Эгалланган аниқ маълумотлар асосида ўқувчиларда СССРнинг иқтисодий географик ўрни, ишлаб чиқаришнинг мамлакатимизда жойлашиши, иқтисодий районлаштириш ва иқтисодий районлар, территориал-ишлаб чиқариш комплекси ва шаҳарлар ҳақида умумий иқтисодий географик тушунчалар шаклланади.

Ўқувчилар иқтисодий карталар билан ишлашни ўрганадилар, бу эса уларда иқтисодий карталардаги шартли белгиларни тушуниб етиш, объектларнинг картада жойланишини аниқлаш, табиий ва иқтисодий карталарни қиёслаш, турли мазмундаги карталар асосида муайян территорияга иқтисодий географик характеристика бериш имкониятини вужудга келтиради.

СССР иқтисодий географияси ўрганилар экан, ўқувчилар Совет Иттифоқи ва ўз ўлкаси бойликлари, халқлари ҳаёти ҳақида кенгроқ билим оладилар, бу эса ўқувчиларнинг она Ватанга бўлган муҳаббат ҳиссиётини янада ривожлантиради.

СССР иқтисодий географиясининг ўқувчиларга иқтисодий билим беришдаги роли ҳам катта. Уларда халқ хўжалиги, халқ хўжалиги тармоқлари, меҳнат ресурслари, социалистик ишлаб чиқаришлар, ишлаб чиқариш самарадорлиги, миллий даромад, таннарх ва меҳнат самарадорлиги каби бир қанча иқтисодий ва сиёсий тушунчалар таркиб топади.

Иқтисодий билим иқтисодий тарбияни назарда тутати. Иқтисодий тарбия эса мактабларда ўқувчиларга синдирилладиган коммунистик ахлоқ тарбиясининг таркибий қисмидир.

Иқтисодий таълим — коммунистик таълимнинг муҳим элементидир. Халқ хўжалигининг тармоқлари, корхоналарни ташкил этиш принциплари, саноат ва қишлоқ хўжалигидаги ишлаб чиқариш алоқаларининг аҳамияти ва ҳолати ҳақидаги билимлар ўқувчиларнинг политехник қамровини кенгайтиради.

СССР иқтисодий географияси курси материаллари ўқувчиларнинг касб танлашида ҳам катта аҳамиятга эга.

СССР халқ хўжалиги бир-бирига узвий боғланган хўжалик тармоқлари комплекси ва айни вақтда бир-бирига боғланган иқтисодий районлар комплексидан иборат. Ўқувчилар СССР иқтисодий географияси материалларини ўрганиш жараёнида СССР аҳолиси, иттифоқдош республикалар ва СССРнинг йирик иқтисодий районларининг муҳим хусусиятлари ҳақида ҳам билим оладилар.

СССР иқтисодий географияси асосан уч бўлимдан иборат:

1. СССР нинг умумий иқтисодий географик обзори.
2. СССРнинг иттифоқдош республикалари ва иқтисодий районлари обзори.
3. Ўз республикасининг иқтисодий географик характеристикаси.

СССРнинг умумий иқтисодий географик обзори бўлими СССР халқ хўжалигига характеристика беришдан бошланади. Бунда СССР халқ хўжалигида эришилган ютуқлар, навбатдаги иқтисодий вазифаларга алоҳида эътибор бериш мақсадга мувофиқдир. Шундан кейин СССРнинг табиий шароити ва табиий бойликлари, аҳолиси ва меҳнат ресурслари ҳақида билим берилди.

Мактаб иқтисодий география курслари халқ хўжалигининг асосий тармоқлари: СССР саноати, қишлоқ хўжалиги ва транспортини ўрганади. Бунда хўжаликнинг асосий тармоқлари СССР территорияси бўйича қандай тақсимланганлиги (жойлашганлиги) ва нима учун шундай жойлашганлигини тушуниб етишлари лозим.

СССР саноат географиясининг қуйидаги тармоқлари: энергетика (ёқилғи саноати — нефть, кўмир саноатлари; электро-энергетика — иссиқлик электр станциялари, гидроэлектр станциялар, геотермал электр станциялари), металлургия (қора металлургия, рангдор металлургия), машинасозлик (энергетика, электротехника, автомобиль, авиация, тўқимачилик, қишлоқ хўжалик машиналари), химия, ўрмон, енгил ва озиқ-овқат саноатлари ўрганилади.

Саноат тармоқлари ўрганиб бўлингач, маҳаллий корхоналардан бирига экскурсия уюштирилади.

СССР қишлоқ хўжалиги географияси темасида, қишлоқ хўжалик ишлаб чиқаришининг хусусиятлари, интенсив ва экстенсив хўжалик тушунчалари, деҳқончилик ва унинг тармоқлари, чорвачилик ва унинг тармоқлари, қишлоқ хўжалигининг зоналар бўйича ихтисосланиши ҳақида ўқувчиларга билим берилди.

СССР транспорти географияси темасида транспортнинг халқ хўжалигидаги аҳамияти, транспорт турлари — темир йўл, денгиз, дарё, автомобиль, авиация, шунингдек қувур ва электрон транспортлари ҳақида маълумот берилди.

СССР иқтисодий географияси курсининг иккинчи бўлими — «СССРнинг иттифоқдош республикалари ва иқтисодий районлари обзори» да ҳар бир иттифоқдош республика ва йирик

иқтисодий районлар алоҳида-алоҳида ўрганилади. Мазкур бўлимда дастлаб йирик иқтисодий районлар ҳақида, территориал-ишлаб чиқариш комплекслари (ТИЧК) ҳақида тушунча берилади.

Иттифоқдош республикалардан дастлаб РСФСР ўрганилади. Территориясининг катталиги жиҳатидан энг йирик республика — РСФСР мамлакатимиз ҳўжалигида катта роль ўйнайди. РСФСР таркибида қуйидаги: Марказий, Марказий Қоратупроқ, Волга-Вятка, Шимоли-Ғарбий, Волгабўйи, Шимолий Кавказ, Урал, Ғарбий Сибирь, Шарқий Сибирь ва Узоқ Шарқ иқтисодий районлар ўрганилади.

Сўнгра иттифоқдош республикалар қуйидагича: Украина ССР, Молдавия ССР, Белоруссия ССР, Балтикабўйи иттифоқдош республикалари, Закавказье иттифоқдош республикалари, Қозғистон ССР ва Урта Осиё иттифоқдош республикалари (Ўзбекистон, Қирғизистон, Тожикистон ва Туркменистон) ўрганилади.

СССР иқтисодий районларига қуйидаги тартибда иқтисодий географик характеристика берилади:

- 1) Иқтисодий географик ўрни (ИГЎ) ва табиий ресурслари.
- 2) Аҳолиси ва меҳнат ресурслари.
- 3) Хўжалиги (саноати, қишлоқ хўжалиги ва транспорти).
- 4) Шаҳарлари.

Иқтисодий район характеристикасида хўжалигини ўрганиш асосий ўринни эгаллайди. Иқтисодий район хўжалигининг ихтисоси таъкидланади ва асосланади, территориал-ишлаб чиқариш комплекси ва район ривожланишининг асосий истиқболлари аниқланади.

Иттифоқдош республикалар ўрганиб бўлингач, СССРнинг иқтисодий алоқалари темаси ўрганилади.

Курс охирида учинчи бўлим — Ўзбекистон ССР иқтисодий географияси ўрганилади.

58- §. Курс материалларини ўрганиш методлари

СССР иқтисодий географияси курсининг материаллари ўзининг мазмуни ва ўзлаштириладиган маълумотларининг характерига кўра табиий география курсларидан кескин фарқ қилади. Бинобарин, курсни ўрганиш учун татбиқ этиладиган метод ва усуллар пухта ўйлаб кўришни тақозо этади.

Янги материалларни ўрганишда ўқитувчининг тушунтириши катта аҳамиятга эга. Шунинг билан бирга ўқувчилар фаолиятини активлаштириш учун имкониятлар яратиб бориш тақозо этилади. Ўқувчилар активлигини ошириш учун кўпроқ суҳбат методи қўл келади.

Суҳбат жараёнида ўқитувчи ўқувчиларнинг табиий география курсларида ва бошқа ўқув фанларидан олган билимларига таянади. СССР саноати географиясини ўрганишда

ўқувчиларнинг физика ва химия курсларидан эгаллаган билимларига таянилади. СССР қишлоқ хўжалигини ўрганишда ўқувчиларнинг СССР табиий географияси курсидан СССРнинг табиат зоналари ҳақидаги, қишлоқ хўжалигидаги асосий экинларнинг хусусиятларини ўрганишда эса ботаника ва зоология курсларидан олинган билимларга таянилади.

Курснинг биринчи бўлими — СССРнинг умумий иқтисодий географик обзориди иқтисодий карталар, дарсликдаги карта-схемалар, статистик маълумотлар (жадвал, диаграмма ва графиклар) билан иш олиб борилади. Турли мазмундаги карталар, схемалар, диаграмма ва бошқа статистик жадваллардан ўқитувчи суҳбат методи жараёнида ва ўқувчиларнинг мустақил ишларида фойдаланади.

СССР иқтисодий географияси курси материалларини ўрганишда Совет Иттифоқи экономикасига оид даврий матбуот, телевидение ва радио, илмий оммабоп адабиётлардан ҳам фойдаланиш мақсадга мувофиқдир.

СССРнинг умумий иқтисодий географик обзорини ўрганишда қуйидаги: СССРнинг минерал ресурслари, ёқилғи саноати, электроэнергия, машинасозлик, химия саноати, енгил саноат, озиқ-овқат саноати, деҳқончилик, чорвачилик ва транспорт карталаридан, шунингдек, темалар бўйича ўқув диафильм ва ўқув кинофильмлардан фойдаланилади.

Иккинчи бўлим — СССРнинг йирик иқтисодий географик районлари обзорини бошлашдан аввал, ўқувчиларда иқтисодий район ҳақида тушунча ҳосил қилиш лозим, чунки ўқувчилар бу тушунчасиз СССРнинг иқтисодий районларининг иқтисодий географиясини тушуниб етишлари қийин.

СССРнинг иқтисодий районлари ҳақида етарли тасаввурга эга бўлиш учун ўқувчилар қуйидаги масалаларни тушуниб етишлари зарур:

- 1) Иқтисодий район хўжалигининг план асосида ривожланиши.
- 2) Иқтисодий районнинг ихтисосланиши.
- 3) Иқтисодий район хўжалигининг комплекси.
- 4) Район иқтисодий ва маданий ривожининг бутун мамлакат иқтисодий ривожланиш суръати билан боғлиқлиги.
- 5) Меҳнатнинг районлараро географик тақсими.

Иқтисодий районларни ўрганишда унинг ихтисосланиш хусусиятини ўрганишда суҳбат методи кенг қўлланилади. Айни вақтда иқтисодий районнинг иқтисодий географик ўрни, табиий ресурслари, аҳолиси, хўжалигининг айрим тармоқлари ва шаҳарларига характеристика беришда қиёсий усулдан фойдаланиш қўл келади. Иқтисодий районларни бир-бири билан қиёслаб ўрганиш илгари ўрганилган материалларни такрорлаш ва мустаҳкамлаш имкониятини беради, шунингдек янги материал пухта ўзлаштирилади.

СССР районлар обзорини ўрганиш ўқувчиларда иқтисодий

карталар, схемалар ва жадваллар билан ишлаш кўникмаларини ривожлантириш имкониятларини беради.

Дастлабки иқтисодий районларни ўрганишда, ўқитувчи, иқтисодий географик характеристика бериш плани (иқтисодий географик ўрни, табиий шароити, аҳолиси ва меҳнат ресурслари, хўжалик тармоқлари ва шаҳарлари) билан ўқувчиларни хабардор қилиб бориши мақсадга мувофиқдир.

Ўрганилаётган объект ва ҳодисалар ҳақида етарли тасаввур, тушунча ва билимлар ҳосил қилиш учун кўрсатмалар воситалар кенг татбиқ этилиши лозим.

СССР иқтисодий географияси курсида назарда тутилган муайян амалий кўникма ва малакаларни шакллантириш учун иқтисодий карталар билан бутун курс давомида мустақил ва амалий ишлар бажариб борилади. Ўқувчилар СССР халқ хўжалигининг умумий обзорида, халқ хўжалигининг айрим тармоқларига (иқтисодий карталар ва атлас асосида) қисқача иқтисодий географик характеристика бериб борадилар. СССР районлар обзорида эса иқтисодий районларнинг айрим қисмлари, область ва шаҳарларнинг хўжалигига мустақил равишда тавсиф бериб борадилар.

Карталар асосида иқтисодий географик тавсиф бериш дастлаб оддий тарзда (масалан, нефть ёки табиий газ қазиб чиқариш географияси, техника экинларидан пахта етиштириш географиясига тавсиф бериш) олиб борилади. Районлар обзорида тавсиф анча мураккаблашади. Иқтисодий район ёки республикалар аҳолиси ва хўжалигига тавсиф бериш учун ўқувчилар комплекс иқтисодий карталардан саноат марказларининг жойланиши ва саноат структуралари, қишлоқ хўжалик районлари, транспорт йўлларини аниқлай олишлари талаб этилади. Баъзан табиий карта билан иқтисодий карталар солиштирилиб табиий ва иқтисодий географик шароитларни ҳисобга олиб қишлоқ хўжалиги ихтисосини асослаш талаб этилиши мумкин.

Курс материалларини ўрганиш жараёнида ўқувчилар контур карталар билан ишлаб, турли карта-схемалар тузиб борадилар.

59-§. Ўзбекистон ССР иқтисодий географиясини ўрганиш

Ўзбекистон ССР иқтисодий географияси СССР иқтисодий географияси курсининг бир бўлими тарзида ўрганилади.

Ўзбекистон ССР иқтисодий географиясининг вазифаси — ўқувчиларга республикамиз меҳнат ресурслари, халқ хўжалиги ва тармоқлари, уларнинг ривожланиши ва жойланиши ҳақида тушунча ва билимлар беришдан иборат.

Ўзбекистон ССР иқтисодий географиясини ўрганиш билан СССР иқтисодий географияси курсида эгалланган иқтисодий географик тушунча ва қонуниятлар ўз республикаси мисолида янада кенгайди, мустаҳкамланади, тегишли кўникма ва малакалар эса такомиллашади.

Ўзбекистон ССР иқтисодий географияси ёш авлодга коммунистик тарбия элементларини сингдириш учун қулай шароит яратади. Ўқувчилар ўз республикаси иқтисодий географиясига оид аниқ билимлар олиш билан объект ва ҳодисаларга материалистик нуқтаи назардан ёндашишга ўрганадилар. Ўзбекистон ССР табиий ресурслари ва халқ хўжалиги ютуқларини батафсил ўрганиш ўқувчиларни ўз ўлкасига бўлган муҳаббатини оширади, уларда совет ватанпарварлиги ҳиссиётларини ривожлантириш имкониятларини яратади. Республикамиз моддий ва маънавий бойликларини яратишда қардошларча ҳамкорлик ўқувчиларни пролетар интернационализм руҳида тарбиялаш учун замин бўлиб хизмат қилади.

Республика халқ хўжалиги тармоқларини ўрганишда ўқувчилар турли мутахассисликлар билан танишадилар, бинобарин, касб танлашга бўлган тайёргарликлари аста-секин орта боради.

Ўзбекистон ССР иқтисодий географияси икки қисмдан:

1. Ўзбекистон ССР халқ хўжалигига умумий характеристика.

2. Ўзбекистон ССР иқтисодий районлари ва областларига характеристика беришдан иборат.

Биринчи қисмда Ўзбекистон ССРнинг табиий шароити ва ресурслари, уларнинг халқ хўжалигидаги аҳамияти, аҳолиси ва меҳнат ресурслари, шаҳарлари, Ўзбекистон ССР халқ хўжалиги тармоқлари: оғир саноат (кўмир, нефть, газ, электроэнергетика, рангдор металлургия, қора металлургия, машина-созлик ва металлсозлик, химия, қурилиш материаллари), енгил саноат (пахта тозалаш, тўқимачилик, трикотаж, пойабзал, ипакчилик) озиқ-овқат саноатлари, деҳқончилик (пахтачилик, дон экинлари, сабзавотчилик, полизчилик, боғдорчилик, узумчилик), чорвачилик (қўйчилик, қорамолчилик, йилқичилик, паррандачилик, балиқчилик), ирригация, темир йўл, автомобиль, сув ва ҳаво транспорти географиясини ўрганишни назарда тутди.

Иккинчи қисмда эса Ўзбекистон ССР территориясидаги иқтисодий районлар ва областлар намунавий план асосида кўриб чиқилади.

60-§. СССР иқтисодий географияси курсида дарслар системаси

СССР иқтисодий географияси курсида СССРнинг умумий иқтисодий географик обзорида — 22 соат, иттифоқдош республикалар ва СССР нинг йирик иқтисодий районларига — 35 соат ва Ўзбекистон ССР иқтисодий географиясига — 11 соат вақт ажратилади.

Биринчи бўлимнинг асосий қисми СССР халқ хўжалик тармоқларига таъриф беришдан иборат. Бунда саноатнинг ўн, қишлоқ хўжалигининг уч ва транспортнинг беш тармоғи кўриб чиқилади. СССР халқ хўжалиги, СССР саноат география-

си ва СССР қишлоқ хўжалиги географияси темаларини ўрганишда умумий обзорга (кириш тариқасида) 1 соатдан вақт ажратиш мақсадга мувофиқ. СССРнинг районлар обзори ҳам кириш тариқасидаги «СССРнинг иқтисодий районлаштирилиши» темасини ўрганишдан бошланади.

Иттифоқдош республикалардан даставвал РСФСР ўрганилади. РСФСРга умумий иқтисодий географик обзор берилгач, республиканинг Европа қисмидаги, кейин эса Осиё қисмидаги иқтисодий районлари ўрганилади. Иқтисодий районларнинг ўрганилишига ажратиладиган вақт районнинг катталиги, хўжалигининг салмоғига боғлиқ.

Иқтисодий географик районлар ёки республикаларни ўрганишда уларнинг хўжалигига етарлича вақт ажратиш лозим. Агар бирор темани ўрганиш учун икки соат ажратилган тақдирда, унинг бир соати иқтисодий географик ўрни, табиий ресурслари, аҳолиси ва хўжалигининг ихтисосланишини ўрганишга, иккинчи соати эса хўжалиги, хўжалигининг асосий тармоқлари ва шаҳарларини ўрганишга ажратилиши мақсадга мувофиқдир.

СССР иқтисодий географияси курси материалларини ўрганиш жараёнида ҳар бир бўлим ниҳоясида якуний такрорлаш учун махсус дарслар ажратишга тўғри келади.

СССР иқтисодий географияси курсини ўрганиш учун ҳафтада 2 соат (жами 68 соат) вақт ажратилади.

СССР иқтисодий географияси курси темаларини тахминан қуйидагича тақсимлаш мумкин:

Кириш	1 соат.
СССРнинг умумий иқтисодий географик обзори	
СССР халқ хўжалигининг умумий таърифи	2 соат.
СССР нинг табиий шароити ва ресурслари	1 соат.
СССР нинг аҳолиси ва меҳнат ресурслари	1 соат.
Саноат тармоқлари географияси	9 соат.
Экскурсия	2 соат.
Қишлоқ хўжалик географияси	3 соат.
СССР транспорт географияси	2 соат.
Халқ хўжалиги тармоқлари географиясининг умумий масалалари (якуний такрорлаш)	1 соат.

СССРнинг иттифоқдош республикалари ва СССРнинг йирик иқтисодий районлари обзори

СССРнинг иқтисодий районлаштирилиши	2 соат.
Россия Совет Федератив Социалистик Республикаси	15 соат.
Украина ССР, Молдавия ССР	3 соат.
Белоруссия ССР	1 соат.
Балтикабўйи иттифоқдош республикалари	2 соат.
Закавказье иттифоқдош республикалари	3 соат.
Қозғистон ССР	2 соат.
Ўрта Осиё иттифоқдош республикалари	3 соат.
Ўзбекистон ССР иқтисодий географияси	11 соат.

СССРнинг районлараро ва ташқи иқтисодий алоқалари 2 соат.
Такрорлаш 2 соат.
Ўзбекистон ССР иқтисодий географиясини 11 дарсга қуйидагича тақсимлаш мумкин:

- 1- дарс. Кириш.
- 2- дарс. Ўзбекистон ССР халқ хўжалигининг умумий таърифи.
- 3- дарс. Ўзбекистон ССР табиий шароити ва ресурслари.
- 4- дарс. Ўзбекистон ССР аҳолиси ва меҳнат ресурслари.
- 5- дарс. Ўзбекистон ССР саноат географияси.
- 6- дарс. Ўзбекистон ССР енгил саноати географияси.
- 7- дарс. Ўзбекистон ССР қишлоқ хўжалик географияси.
- 8- дарс. Ирригация.
- 9- дарс. Ўзбекистон ССР транспорт географияси.
- 10- дарс. Халқ хўжалигининг ишлаб чиқариш комплекслари.
- 11- дарс. Иқтисодий район ва областнинг иқтисодий таърифи.

ХIII БОБ

ЧЕТ МАМЛАКАТЛАР ИҚТИСОДИЙ ГЕОГРАФИЯСИ КУРСИ

61- §. Курснинг вазифалари, мазмуни ва тузилиши

Чет мамлакатлар иқтисодий географияси курсининг асосий вазифаси — ўқувчиларга хорижий мамлакатларнинг иқтисодий географиясидан зарур билимлар беришдан иборатдир.

Бунда ўқувчилар мамлакатларнинг иқтисодий географик хусусиятларини тавсифловчи аниқ материалларни ўзлаштиришлари ва унинг сабабларини тушуниб етишлари назарда тутилади. Улар мазкур курс материалларини ўрганиш жараёнида социалистик ва капиталистик тузум шароитида хўжаликни ривожланиш ва жойланиш қонуниятларини ўзлаштиришлари лозим.

Чет мамлакатлар иқтисодий географияси курси программаси, ўқувчиларда курс материалларини ўрганиш билан мамлакатларнинг типлари ҳақида етарли тушунча таркиб топишини, ҳозирги жаҳон хўжалигида муҳим роль ўйнаётган давлатлар билан танишиб чиқишларини эътиборга олган ҳолда тузилган.

Чет мамлакатлар иқтисодий географияси курси асосан икки бўлимдан иборат:

1. Жаҳоннинг умумий иқтисодий географик обзори.
2. Дунёнинг регионал обзори.

Биринчи бўлим тўртта тема: Дунёнинг ҳозирги сиёсий картаси. Дунёнинг табиий ресурслари, дунё аҳолиси географияси ва бутун жаҳон хўжалиги географиясидан иборат.

Иккинчи бўлимда дунё мамлакатлари уч гуруҳга бўлиниб, қуйидаги тартибда ўрганилади.

Дастлаб, социалистик мамлакатларга умумий иқтисодий географик таъриф бериледи, сўнгра социалистик мамлакатларнинг иқтисодий географияси ўрганилади.

Социалистик мамлакатлардан кейин ривожлаган капиталистик мамлакатларга умумий иқтисодий-географик характеристика берилгач, ривожланган капиталистик мамлакатлар иқтисодий географияси ўрганилади.

Сўнгра, ривожланаётган мамлакатларнинг умумий иқтисодий географик таърифи ва бу мамлакатларнинг иқтисодий географияси ўрганилади.

Курс «Жаҳон иқтисодий муносабатлари» темасини ўрганиш билан тугалланади.

Хорижий мамлакатларнинг иқтисодий географияси қуйидагича: территориянинг таркиби ва иқтисодий географик ўрни, табиий ресурслари, аҳолиси, хўжалигининг умумий характеристикаси, саноати, қишлоқ хўжалиги, транспорти, ички тафовутлари ва ташқи иқтисодий алоқалари ўрганилади.

Социалистик мамлакатларни ўрганишда ўқувчилар мазкур мамлакатларнинг экономикаси ва сиёсатига хос бўлган умумий хусусиятларни: халқ хўжалигининг ҳар томонлама узлуксиз ривожланиши, табиий ресурслардан планли ва оқилона фойдаланиш, мамлакат халқларининг тенг ҳуқуқлилиги социалистик мамлакатлар орасидаги ҳамкорликни билиб олади.

Капиталистик мамлакатларни ўрганишда, уларни нотекис ривожланиши, ташқи иқтисодий ва сиёсий экспансиялар, бошқа империалистик мамлакатлар орасидаги рақобатлар аниқланади.

Ривожланаётган мамлакатларни ўрганишда эса хўжалигини бир томонлама ривожланганлигини, ўтмишдан мерос бўлиб қолган қолоқ экономика ва маданиятни бартараф этиш учун қўлланилаётган тадбирлар аниқ кўрсатилади. Шунингдек, ривожланаётган мамлакатлар учун характерли бўлган янги хусусиятлар — ўз саноатини барпо этиш, миллий маданиятни тиклаш, техник кадрлар тайёрлаш, социалистик мамлакатлар, хусусан, Совет Иттифоқининг уларга кўрсатаётган бегараз ёрдамида очиб бериледи.

Чет мамлакатлар иқтисодий географиясини ўрганиш билан ўқувчилар хўжаликнинг социалистик системаси капиталистик системадан афзаллигига ишонч ҳосил қилади. Мазкур курс ўқувчиларни совет ватанпарварлиги ва халқлар орасидаги дўстлик руҳида тарбиялаш имкониятини беради.

Чет мамлакатлар иқтисодий географияси курсида ўрганиладиган асосий объект — аҳоли ва хўжалик — иқтисодий ҳодисалардир. Курсда ўрганиладиган иқтисодий ҳодисалар сиёсат билан бирга ўрганилади. Шунинг учун чет мамлакатлар иқтисодий географияси курсини аниқ вақтда сиёсий география курси дейиш ҳам мумкин. Иқтисодий фактларни сиёсий нуқтаи назардан характерлаш жоиздир.

Чет мамлакатлар иқтисодий географияси курсида иқтисо-

дий масалаларни сиёсат билан боғлаб ўрганиш, ўқувчиларнинг сиёсий тайёргарлигида муҳим роль ўйнайди.

Иқтисодий географик таълим кундалик иқтисодий ва сиёсий материаллардан фойдаланиб боришни ҳам тақозо этади. Иқтисодий география таълимида кундалик янгиликлардан фойдаланиш ўқувчиларни ғоявий тарбиялаш воситаси бўлиб хизмат қилади, уларнинг савиясини янада оширади ва билим доирасини кенгайтиришда катта аҳамиятга эга.

Чет мамлакатлар иқтисодий географияси курсида иқтисодий карталардан янада кўпроқ, хусусан, иқтисодий карталарнинг янги турларидан кўпроқ фойдаланилади.

Бу курс 1964 йилдан бери А. Г. Артемьева, В. П. Максковский ва бошқаларнинг «Чет мамлакатлар иқтисодий географияси» дарслиги асосида ўрганиб келинади.

62-§. Курс материалларини ўрганиш методлари

Чет мамлакатлар иқтисодий географияси курсини ўрганишда «Материклар ва океанлар географияси» ва «Янги тарих» курсларидан олинган билимларга таянилади.

Курс материалларини ўрганишда мамлакатларга иқтисодий географик характеристика бериш схемаси уларнинг ихтисосланишига қараб бир оз ўзгариши ҳам мумкин. Чунончи, индустриал мамлакатларда «саноат»нинг салмоғи «қишлоқ хўжалиги» га нисбатан устун бўлганлиги учун аввал «саноати», аграр мамлакатларда эса «қишлоқ хўжалиги» нинг салмоғи «саноат»дан юқори бўлганлиги учун дастлаб «қишлоқ хўжалиги» ўрганилади.

Социалистик, ривожланган капиталистик ёки ривожланаётган мамлакатлар ўрганилаётган пайтда, дастлаб ҳар бир гуруҳ мамлакатларга умумий таъриф бериледи. Таъриф, мазкур гуруҳга тегишли барча мамлакатларга хос (характерли) бўлган аҳоли фаолияти ва иқтисодий географияси, улар учун муҳим аҳамиятга эга бўлган сиёсий ва иқтисодий масалалар, шунингдек мамлакатлар доирасидаги асосий тафовутларни ўз ичига олади. Чунончи, социалистик мамлакатларнинг умумий таърифида экономикасининг тубдан қайта ташкил этилганлиги, ҳозирги экономикасининг типик белгилари (хўжаликнинг юқори суръатлар билан ривожланиши, ишлаб чиқаришнинг юқори даражада эканлиги, хўжалик тузилишида рўй берган муҳим географик силжишлар), социал иқтисодий интеграция масаласи ва унинг ҳал этилиши очиб бериледи.

Социалистик мамлакатлар тарихий географик хусусиятларига кўра 3 гуруҳга бўлинади:

Биринчи гуруҳга — хорижий Европадаги 8 та социалистик мамлакат.

Иккинчи гуруҳга — хорижий Осиёдаги 5 та социалистик мамлакат.

Учинчи гуруҳга эса — Америкадаги 1 та социалистик мамлакат кириши назарда тутилган.

Ривожланган капиталистик мамлакатларнинг умумий хараakterистикасида аҳолиси (табiiй ўсиш суръатининг пастлиги, урбанизация ва синфий курашнинг кучлилиги) ва хўжалиги (саноатнинг қишлоқ хўжалигига нисбатан устунлиги, транспорт ва ташқи иқтисодий алоқаларнинг юқори даражада ривожланганлиги, давлат-монополистик капиталининг ҳукмронлиги, экономикасининг милитарлашуви, айрим мамлакат ва районларнинг нотекис ривожланганлиги) нинг ривожланиш хусусиятлари кўрсатилади.

Ривожланган капиталистик мамлакатлар ривожланиш даражаси ва халқаро капиталистик меҳнат тақсимотидаги ролига қараб икки гуруҳга бўлинади:

Биринчи гуруҳга — энг асосий 6 та капиталистик мамлакатлар.

Иккинчи гуруҳга — унча катта бўлмаган хорижий Европа мамлакатлари, шунингдек, Канада ва Австралия киради.

Ривожланаётган мамлакатларнинг умумий обзорида, «ривожланаётган мамлакатлар» тушунчасига изоҳ берилади. Уларнинг аҳолиси ва хўжалигининг асосий хусусиятлари (аҳолининг тез суръатлар билан ўсиши, аҳолисининг асосан қишлоқ хўжалиги билан бандлиги, иқтисодий ривожланишининг сустлиги, чет эл капиталига боғлиқлиги, хўжалигининг бир томонлама ривожланганлиги) ёритилади, иқтисодий мустақиллик учун кураш нимадан иборат эканлиги очиб берилади.

Ривожланаётган мамлакатлар тарихий географик хусусиятларига кўра 3 гуруҳга бўлинади:

Биринчи гуруҳга — Осиё мамлакатлари.

Иккинчи гуруҳга — Африка мамлакатлари.

Учинчи гуруҳга — Латин Америкаси мамлакатлари киради.

Ҳар бир гуруҳдаги мамлакатларнинг умумий таърифи кириш дарслари тарзида, лекция усулида ўрганилади. Мамлакатларни ўрганишда ўқувчилар фаолиятини активлаштириш имкониятлари вужудга келади. Ҳар бир мамлакат иқтисодий географияси ўрганилаётганда, ўқувчиларнинг «Жаҳоннинг умумий иқтисодий географик обзори»дан олган билимларига таянилади. Ўқувчилар фаолиятини активлаштиришда тарих, материклар ва океанлар табiiй географияси курслари материалларидан фойдаланишнинг аҳамияти катта.

Чет мамлакатлар иқтисодий географияси курси материалларини ўрганишда вақтли матбуот материаллари ва адабиётлардан фойдаланиш жоиздир, бинобарин ўқувчилар газета ва журналларни мунтазам ўқиб боришга, курс материалларини ҳозирги воқеалар билан боғлаб боришга ўрганадилар.

Ўқувчилар билимини баҳолашда, уларнинг кундалик воқеаларни мунтазам кузатиб боришларини эътиборга олиб, рағбатлантириши лозим.

Курс материалларини ўрганиш жараёнида ўқувчилар активлигини ошириш билан боғлиқ бўлган проблемали таълимга

ҳам эътибор бериб бориш лозим, шу мақсадда, «Япония» темасини ўрганаётганда ўқувчиларга «Нима учун урушдан кейинги йилларда Япония иқтисодий жиҳатдан тез ривожлана бошлади?» деган проблематик савол бериш мумкин.

Чет мамлакатлар иқтисодий географияси курси материалларини ўрганишда кўпчилик масалаларни ҳал этиш учун билим манбаи бўлиб хизмат қиладиган, турли мазмундаги карталар суҳбат ва мустақил ишларни ташкил этишда катта имкониятлар вужудга келтиради. Чет мамлакатлар иқтисодий географияси атласи ва X синф география дарслигига илова қилинган ҳамда текст билан берилган карталар тилга олинган иқтисодий карталардир.

Хусусан, мамлакатларнинг иқтисодий географик ўрни, аҳолиси, саноати, қишлоқ хўжалиги ва транспортининг жойланишини карталар билан боғлаб, суҳбат асосида ўрганиш яхши натижа беради. Шунингдек, статистик материаллар билан ишлашда суҳбат методи жуда қўл келади.

Чет мамлакатлар иқтисодий географияси курси материалларини ўрганишда иқтисодий карталар билан бирга бошқа кўрсатмалар воситалардан, жумладан транспарант, диафильм ва кинофильмлардан фойдаланишга тўғри келади.

Чет мамлакатлар иқтисодий географиясидан қуйидаги техника воситалари мавжуд.

Транспарантлар: Мустамлака системасининг парчаланиши, Дунёнинг табiiй ва меҳнат ресурслари, ПХР, ГДР, ЧССР, РСР, БХР, Куба Республикаси, ВСР, МХР, ХХР, АҚШ ва Япония.

Диафильмлар: ГДР, ЧССР, РСР, ЮСФР, Куба Республикаси, ВСР, Япония, Буюк Британия, Италия, Бразилия.

Кинофильмлар: Жаҳон океанидан фойдаланиш, ПХР, ГДР, РСР, БХР, Куба Республикаси, МХР, АҚШ, Япония, ГФР, Франция, Лондон, Рим, Жануби-Шарқий Осиё, Мексика.

63- §. Чет мамлакатлар иқтисодий географияси курсида дарслар системаси

Чет мамлакатлар иқтисодий географиясидаги темалар миқдори кўп, уларни ўрганиш учун ажратиладиган дарслар миқдори ҳар хил. Дарсларнинг йирик темалар бўйича тақсимоти ҳам ҳар хил (бир хил эмас).

Ҳар бир гуруҳ мамлакатлар ўрганиб бўлингач ўтказиладиган якуний такрорлаш, мамлакатларнинг хўжалигига, мамлакатларга хос бўлган иқтисодий хусусиятларига бағишланиш мақсадга мувофиқдир. Бу тарзда ташкил этилган якуний дарслар ўқувчиларда муайян миқдордаги умумий ва хусусий тушунчалар ва айрим географик қонуниятларнинг таркиб топишга имкон беради.

Чет мамлакатлар иқтисодий географияси курсини ўрганиш учун ҳафтада 1,5 соат (жами 51 соат) ажратилади.

Чет мамлакатлар иқтисодий географияси курси темаларини тахминан қуйидагича планлаштириш мумкин:

Жаҳоннинг умумий иқтисодий географик обзори	12 соат.
Социалистик мамлакатлар	15 соат.
Ривожланган капиталистик мамлакатлар	10 соат.
Ривожланаётган мамлакатлар	9 соат.
Халқаро географик меҳнат тақсимоти ва жаҳон иқтисодий муносабатлари	5 соат.

Чет мамлакатлар иқтисодий географияси курсидаги йирик темалардан бири бўлган «Социалистик мамлакатлар»ни 15 дарсга қуйидагича тақсимлаш мумкин:

Социалистик мамлакатлар умумий таърифи	1 соат.
Польша Халқ Республикаси	2 соат.
Германия Демократик Республикаси	2 соат.
Чехословакия Социалистик Республикаси	1 соат.
Венгрия Халқ Республикаси	1 соат.
Руминия Социалистик Республикаси	1 соат.
Болгария Халқ Республикаси	1 соат.
Югославия Социалистик Федератив Республикаси ва Албания Халқ Социалистик Республикаси	1 соат.
Куба Республикаси	1 соат.
Монголия Халқ Республикаси	1 соат.
Корея Халқ Демократик Республикаси	1 соат.
Вьетнам Социалистик Республикаси ва Лаос Халқ Демократик Республикаси	1 соат.
Хитой Халқ Республикаси	1 соат.

АДАБИЕТЛАР

Баранский Н. Н. Методика преподавания экономической географии. Учпедгиз, Москва, 1960 г.

Бельская Е. М., Муминов А. А. Методика обучения природоведению в IV классе школ Узбекской ССР. «Ўқитувчи», Ташкент, 1977 г.

Бельская Е. М., Муминов А. А. Методические указания к использованию настенных картин по природоведению в IV классе. «Ўқитувчи», Ташкент, 1976 г.

Бендриков К. Е. Очерки по истории народного образования в Туркестане (1865—1924). Изд. АПН РСФСР. Москва, 1960 г.

Буданов В. П. Табный география ўқитиш методикаси. Ўқувпеддав — нашр, Тошкент, 1960 й.

Будун А. С. Школьная географическая площадка. Учпедгиз. Москва, 1960 г.

Вестицкий М. Б. Технические средства в обучении географии. «Просвещение», Москва, 1977 г.

Герасимова Т. П., Коринская В. А. Методы и формы организации в обучении географии. «Просвещение», Москва, 1964 г.

Голов В. П., Прозоров Л. Д. Картины и таблицы в преподавании географии. «Просвещение», Москва, 1977 г.

Горева К. П., Николаева Г. Н., Шавтвалишвили Е. Г. Воспитание советского патриотизма и пролетарского интернационализма в обучении географии. «Просвещение», Москва, 1980 г.

Григорьев А. Л. География кабинет. «Ўрта ва олий мактаб», Тошкент, 1962 й.

Григорьев А. Л. Глобус и работа с ним. Учпедгиз, Москва, 1957 г.

Даринский А. В. Методика преподавания географии. «Просвещение», Москва, 1975 г.

Дидактика средней школы. Под редакцией М. Н. Скаткина. «Просвещение», Москва, 1982 г.

Есипов Б. П. Самостоятельная работа учащихся на уроке. Учпедгиз, Москва, 1960 г.

Каргалова С. Ф., Панфилова Т. С., Эрдели В. Г. Методика преподавания географии. Госучпедгиз, 1966 г.

Коринская В. А. Учебное оборудование по географии. «Просвещение», Москва, 1964 г.

Коринская В. А., Прозоров Л. Д., Щенов В. А. Методическое пособие по географии материков VI класс. «Просвещение», Москва, 1980 г.

Коринская В. А. Формирование понятий при изучении курса географии материков. «Педагогика», Москва, 1979 г.

Максаковский В. П. Научные основы школьной географии. «Просвещение», Москва, 1982 г.

Максаковский В. П., Раковский С. Н., Смидович И. Н., Соловьева М. Г. Методическое пособие по экономической географии зарубежных стран (IX класс). «Просвещение», Москва, 1976 г.

Максимов Н. А. Методическое пособие по физической географии (V класс). «Просвещение», Москва, 1976 г.

Методика географии. Под редакцией Эрдели В. Г. Учпедгиз, Москва, 1949 г.

Методика обучения географии в средней школе. Под ред. Библик А. Е., Герасимовой Т. П., Даринского А. В., Матрусова И. С., Орлова Б. П., Соловьева А. И. «Просвещение», Москва, 1975 г.

Мўминов О. А. Географиядан синфдан ташқари ишлар. «Совет мактаби», 1962 й., 10-сон.

Мўминов О. А. География дарси ва унинг ўзига хос хусусияти. «Совет мактаби», 1969 й., 1-сон.

Мўминов О. А. География ўқитишда диафильм ва кинофильм. «Совет мактаби», 1960 й., 4-сон.

Панчешникова Л. М. Основы методики обучения экономической географии зарубежных стран. «Педагогика», Москва, 1975 г.

Половинкин А. А. Методика преподавания физической географии. Учпедгиз, Москва, 1955 г.

Природно-территориальные комплексы и их изучение в курсе географии средней школы. Под редакцией К. В. Пашканга. «Просвещение», Москва, 1973 г.

Развитие интереса к рабочим профессиям в обучении географии. Под редакцией В. К. Розова. «Просвещение», Москва, 1982 г.

Соловьев А. И., Дик Н. К., Карпов Г. В., Матрусов И. С. Методическое пособие по физической географии СССР (VII класс). «Просвещение», Москва, 1978 г.

Строев К. Ф., Ковалевская М. К., Ром В. Я. Методическое пособие по экономической географии СССР (VIII класс). «Просвещение», Москва, 1978 г.

Строев К. Ф. Краеведение. «Просвещение», Москва, 1974 г.

МУНДАРИЖА

НАШИРИЁТДАН	3
МУҚАДДИМА	4
1-§. География таълими методикаси ва вазифалари	4
2-§. География таълими методикасига доир илмий тадқиқотлар	5
3-§. География ўқитувчиси	8
I б о б. Ўзбекистонда мактаб географиясининг ривожланиши	
4-§. Туркистон Россияга қўшиб олингандан кейин ўзбек мактабларида география таълими	10
5-§. «Янги усул» мактабларида география таълими	13
6-§. Совет Ўзбекистони мактабларида география таълимининг йўлга қўйилиши	18
7-§. Ўзбек мактабларида география таълимининг муайян тартибга тушиши	32
8-§. География таълимининг ҳаёт билан боғланиши	37
9-§. Ўзбек мактабларида география таълимининг такомиллашуви	42
II б о б. Мактаб география курсларининг аҳамияти ва мазмуни	
10-§. Мактаб географиясининг таълимий аҳамияти	47
11-§. Мактаб географиясининг тарбиявий аҳамияти	50
12-§. География таълимининг мазмуни	53
13-§. Мактаб географияси курслари программалари	55
III б о б. География таълими методлари	
14-§. География таълимида ўқувчиларнинг билиш фаолиятларини активлаштириш	60
15-§. География таълими методлари системаси	64
16-§. Оғзаки баён	67
17-§. Сухбат	70
18-§. Дарслик ва қўшимча адабиётлар билан ишлаш	72
19-§. Географик карталар билан ишлаш	75
20-§. Кузатиш ва тажриба	86
21-§. Ажалий ишлар	93
22-§. Ёниф доскасидан фойдаланиш	95
23-§. География дафтари	97
24-§. Ўқувчиларнинг мустақил ишлари	100
IV б о б. Ўқув қуроллари	
25-§. Ўқув қуроллари ва уларнинг аҳамияти	103
26-§. Тасвирий қўлланмалар билан ишлаш	106
27-§. Натурал қўлланмалар	112
28-§. Мактаб география кабинети ва ўқув қуроллари тайёрлаш	113
29-§. География майдончаси	122

V. 606. География таълимини ташкил этиш	
30-§. География дarsi	123
31-§. Дарснинг таркибий қисми	128
32-§. Дарс типлари	133
33-§. Дарснинг тартиби (системаси)	136
34-§. Экскурсия	137
35-§. Уқитувчининг планлаштириш ишлари	140
36-§. Факультатив машғулотлар	142
VI 606. Уқувчилар билим ва кўникмаларини текшириш ҳамда баҳолаш	
37-§. Географик билимларни текшириш системаси	143
38-§. Такрорлаш	149
39-§. Билимларни баҳолаш	151
VII 606. Синфдан ташқари ишлар	
40-§. Синфдан ташқари ишларнинг мазмуни ва вазифалари	152
41-§. Синфдан ташқари ишларнинг турлари	153
42-§. География олимпиадаси	158
VIII 606. Табиатшунослик курслари	
43-§. Бошланғич синфларда табиатшунослик	160
44-§. V синфда табиатшунослик курсининг вазифалари, мазмуни ва тузилиши	162
45-§. V синф табиатшунослик курси материалларини ўрганиш методлари	164
46-§. V синф табиатшунослик курсида дарслар системаси	166
IX 606. Табиий география бошланғич курси	
47-§. Курснинг вазифалари, мазмуни ва тузилиши	166
48-§. Курс материалларини ўрганиш методлари	169
49-§. Табиий география бошланғич курсида дарслар системаси	172
X 606. Материклар ва океанлар географияси курси	
50-§. Курснинг вазифалари, мазмуни ва тузилиши	173
51-§. Курс материалларини ўрганиш методлари	175
52-§. Материклар ва океанлар географияси курсида дарслар системаси	178
XI. 606. СССР табиий географияси курси	
53-§. Курснинг вазифалари, мазмуни ва тузилиши	180
54-§. Курс материалларини ўрганиш методлари	184
55-§. Ўзбекистон ССР табиий географиясини ўрганиш	187
56-§. СССР табиий географияси курсида дарслар системаси	189
XII 606. СССР иқтисодий географияси курси	
57-§. Курснинг вазифалари, мазмуни ва тузилиши	190
58-§. Курс материалларини ўрганиш методлари	192
59-§. Ўзбекистон ССР иқтисодий географиясини ўрганиш	194
60-§. СССР иқтисодий географияси курсида дарслар системаси	195
XIII 606. Чет мамлакатлар иқтисодий географияси курси	
61-§. Курснинг вазифалари, мазмуни ва тузилиши	197
62-§. Курс материалларини ўрганиш методлари	199
63-§. Чет мамлакатлар иқтисодий географияси курсида дарслар системаси	201
Адабиётлар	203

М 99

Мўминов О. А.

География таълими методикаси: Пед. ин-тлари студ. учун қўлл. — 2-тўлдирилган ва қайта ишланган наشري. — Т.: Уқитувчи, 1986. — 208 б.

Муминов А. А. Методика обучения географии: Пособие для студентов педагогических институтов. — 2-е изд., переработ. и доп.

ББК 26.8Р.

№ 443—86

Навойи номли ЎзССР

Давлат кутубхонаси.

Тираж 2000

Карт. тиражи 4000

На узбекском языке

АРТЫК АБДУЛЛАЕВИЧ МУМИНОВ

МЕТОДИКА ОБУЧЕНИЯ ГЕОГРАФИИ

Пособие для студентов педагогических институтов

Дополненное и переработанное 2-е издание

Ташкент, «Уқитувчи», 1986

Редактор А. Раҳимова

Бадний редактор И. Е. Митерева

Техредактор Д. Нигматулина

Корректор М. Имомов

ИБ № 3036

Теришга берилди 10.01.86. Босишга рухсат этилди 08.05.86. Р—03997. Формати 60 × 90/100.
Тип. қоғози №3. Кегли 10 шпонсиз. Литературная гари. Юқори босма усулида босилди.
Шартли 6. л. 13,0. Шартли кр.-отт. 13,125. Нашр. л. 12,65. Тиражи 4000.
Зак. № 1135. Баҳоси 65 т.

„Уқитувчи“ нашриёти. Тошкент, Навоий кўчаси, 30. Шартнома 17 — 24 — 85.

Область газета ва босмаҳоналарининг М. В. Морозов номидаги бирлашган нашриёти.
Самарқанд ш., У. Турсунов кўчаси. 82. 1986.

Объединенное издательство и типография областных газет им. М. В. Морозова,
г. Самарканд, ул. У. Турсунова, 82.